

Алие Велиулаева

ҚЫРЫМТАТАР

ЭДЕБИЯТЫ

11

Алие Велиулаева

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

(стандарт севие)

*11-инджи сыныф, окъутув къырымтатар тилинде
алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик*

*Украина тасиль ве илим назирлиги
тарафындан тевсие этильди*

«Букрек» нешрият эви
2019

УДК 811.512.19(075.3)

B27

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 №472)*

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

B27 Веліулаєва А.

Кримськотатарська література (рівень стандарту): підручник для 11 класу з навчанням кримськотатарською мовою закладів загальної середньої освіти. — Чернівці : Букрек, 2019. — 304 с. : іл.

ISBN 978-617-7663-78-1

УДК 811.512.19(075.3)

B27 Велиулаєва А.

Къырымтатар әдебияты (стандарт севие): 11-инджи сыныф, окъутув къырымтатар тилинде алып барылган умум-тасиль мектеплери ичюн дерслик. — Черновцы: Букрек нешрият эви, 2019. — 304 с. : ресимли.

ISBN 978-617-7663-78-1

УДК 811.512.19(075.3)

ISBN 978-617-7663-78-1

© Веліулаєва А., 2019

© Видавничий дім «Букрек», 2019

Дерсликнинъ мундериджеси ве къурулышы акъкъында базы изаатлар

Тасиль саасындаки Украина девлет стандартларынынъ талап-ларындан бири — юксек севиiede бильгили, Ватанына, халкъына садыкъ, умуминсаний дегерликлерни¹ менимсеген, джемиетте озюнинъ арекетлерини анълы суретте алып бармагъа икътидарлы² инсанларны етиштирмектир. Бу нокътаи назардан умумтасиль окъув юртлары айрыджа муим ер алалар. Орта мектепте эр бир феннинъ озюне ляйыкъ ери бар, хусусий вазифелери бар.

Талелелер мектепте миллий эдебиятны ве классик джиан эдебиятыны огренелер. Бедий эдебият талелелерни чешит халкъларнынъ аят тарзынен таныш эте, оларнынъ омюр теджрибесини арттыра, терен тербиевий тесир эте, келеджектеки яшайышларында догъру ёл тапмагъа, озьлерине уйгъун, мунасиб ер алмагъа ярдымджи ола.

11-инджи сыныф мектеп тасилининъ нетиджелев сыныфыдыр. Талелелер окъув эснасында эписи фенлерден алгъан бильгилерине, беджериклерине, чешит саадан азырлыкъларына нетидже чекмелер ве хуляса чыкъармалылар.

Урьметли талелелер! Юкъарыда къайд этильген макъсат, вазифелерге иришюв эснасында бедий эдебият кенъ имкянлар ярата. 11-инджи сыныфта къырымтатар эдебиятыны огренюв девам этеджек.

Сиз 9-ынджы ве 10-унджы сыныфларда къырымтатар эдебиятынынъ тарихы ве джиан эдебиятындан меракълы эсерлернен таныш олдынъыз. 9-ынджы сыныфта къадимий девир ве ханлыкъ деври эдебияты, джиан эдебиятындан шу девирге аит дегерли эсерлернен таныш олдынъыз. Эдебият назариесинден шу девир эдебиятына менсюп олгъан бильгилер алдынъыз. Джиан эдебиятынынъ инкишаф девирлери ве джерьянларынынъ³ хусусиетлерини къайд эттинъиз ве джиан медениет хазинесинде муим ер алгъан языджыларнынъ эсерлеринен таныш олдынъыз: Данте Алигъери, Вильям Шекспир ве дигерлери.

Эдебиятларны тенъештирип огренюв нетиджесинде, къырымтатар эдиплерининъ джиан медениет хазинесине къошкъан муим исселери беян олды. Орта асырларда иджат эткен улу шаирлеримиз Ашыкъ Умер, белли шаркъ эдиплери — Омар Хайам,

¹ дегерликлер — кыйметли хасиетлер.

² икътидарлы — кучлю, къудретли.

³ джерьян — акъынты; мейиль.

Фирдавсий, Низами ве дигерлеринен бир сырада, шубесиз, джиан медениет хазинесинде муим ер алды. Онынъ эльязма шеклинде сакъланып, бугуньки куньге келип еткен учь шиирлер джонкининъ бириси — Истанбулда Бешикташ Ягья эфендининъ китапхасинде, экинджиси Конья шеэриндеки Мевляна музейинде, учюнджиси Лондонда Британия музейинде булунмакъта.

Танылгъан къырымтатар шаири ве эдебиятшынасчы Эшреф Шемьи-заде Ашыкъ Умер акъкъында язгъан колемли макъалесинде бойле муим сатырлар бар: «Улу шаир Ашыкъ Умернинъ озь ана тилининъ инджи киби сюсю сёзлеринден тизильген ве озь тувгъан халкъынынъ мукъаддес байлыгъы сайылгъан шиирлери де, инсанпервер, дюньявий поэзиясы да джиан медениети хазинесине дегерли, кыйметли джевьэрлер сыфатында киреджектир».

Къадимий ве орта асырлар эдебиятларынен таныш олув эснасында сиз эдебият назариесинден эм шаркъ, эм гъарп эдебиятларына менсюп олгъан хусусий бильгилер алдынъыз, гъазель, къошма, семаи, рубаий, терцина ве дигер шиир шекиллеринен таныш олдынъыз.

10-ынджы сыныфта къырымтатар ве джиан эдебиятынынъ Уянув деври эдебиятыны огрендинъиз. Къырымтатар эдебиятынынъ Уянув деври Исмаил Гаспринскийнинъ фаалиети ве яратыджылыгъынен багълыдыр. Бу девир XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башына келе.

Русие истилясы нетиджесинде бир асыр укюм сюрген токъталув, йыкъынтылыкътан сонъ къырымтатар халкъынынъ аятында, медениетинде эйи денъишмелер юз берди. «Терджи-ман» газетасынынъ этрафына истидатлы яызджы, шаирлер топлаша: Якъуб Шакир-Али, Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Усеин Шамиль Тохтаргъазы ве дигерлери. Эльбетте, бу эйи денъишювлернинъ темелини къойгъан Улу мутефеккир, белли нашир, яызджы ве джемиет эрбабы Исмаил Гаспринский эди. Онынъ фаалиети ве яратыджылыгъы Шаркъ ве Гъарпны якъынлаштырды, умуминсаний дегерликлерини къорчалады, къырымтатар эдебиятыны юксек басамаккъа котерди, земаневий севиюде, прогрессив эрбап ве эдиплернинъ осип етишювине имкян яратты, озю де яш иджаткъярларгъа нумюне олды. Исмаил Гаспринскийнинъ яратыджылыгъы джиан медениетининъ кыйметли бир къысмыны тешкиль эте. Къырымтатар эдебиятында исе янъы мейиль, ичтимаий-фельсефий роман жанры, ичтимаий-сиясий публицистика темелли ер алды. Исмаил Гаспринскийнинъ яратыджылыгъы къырымтатар эдебиятыны европа эдебиятла-

рынынъ сырасына кирсетти. Къыскъа вакъыт укъом сюрген Уянув деври ХХ асырнынъ 20-нджи сенелердеки Джанланув эснасларына земин олды. 10—15 йыл девамында къырымтатар эдебиятына бир сыра яш истидатлар кирди: Номан Челебиджихан, Амди Гирайбай, Абибулла Одабаш, Абляким Ильмий, Шевкъи Бекторе, Бекир Чобан-заде, Абдулла Ляtif-заде ве дигерлери. Бу яzydжы ве шаирлер Авропа медениети, эдебияты тесиринде шекилленген, илери гъаелерни менимсеген янъы несиль эди.

Бу девир къырымтатар эдебиятыны джиан эдебияты нумю-нелеринен къыяс этерек, хусусан Сервантеснинъ «Дон Кихот» романынен тенъештирюв нетиджесинде, чокъ джиддий умумийликни къайд эттинъиз.

Эдебият назарисинден алгъан бильгилеринъиз теренлешти: бедий эдебиятнынъ жанрлары ве оларнынъ хусусиетлери, лирик шиир, лирик къараман ве дигерлери.

9-ынджы ве 10-унджы сыныфларда сиз суаллер ве вазифелер вастасынен мустакъиль суретте бедий эсерлерни тенъештирип талиль этмеге огрендинъиз. Къырымтатар эдебиятыны башкъа миллий эдебиятларнен къыяс этип, олар арасындаки багъ ве умумийликни къайд эте бильдинъиз.

11-инджи сыныф, юкъарыда айткъанымыз киби, орта мектепнинъ нетиджелев сыныфы. Талелелер бу сыныфта он йыл девамында алгъан бильгилерине екюн чекелер, бильмегенлерини текмиллейлер ве сонъки сынавларгъа азырланалар.

Урьметли талелелер! 11-инджи сыныф дерслигине къырымтатар эдебиятындан колемли ве муреккеп бедий эсерлер ве эдебий малюмат кирсетильди. Дерслик ХХ асырнынъ башындан та бугунъки кунге къадар девам эткен эдебий эснасны къаплап ала. Бу девирде совет девлетинде ве бутюн джианда инсаниет аятыны сарсытджы фаджиалы вакъиалар олып кечти. Олардан Экинджи джиан дженки (1939—1945 сс.) бутюн дюнья халкъларына буюк гъайыплар, йыкъынты ве яныкълар кетирди. Бу фаджиалы вакъиа къырымтатар эдебиятында акс этильди ве шимди де озь аксини тапмакъта.

1944 сенеси майыснынъ 18-де къырымтатар халкъынынъ башына тюшкен сюрюнлик фелякети халкъымызнынъ аяты, тасили, эдебияты, медений асабалыгъымызны тар-мар этти. Миллий эдебиятымызнынъ инкишафы токътатылды, ватанымыз, тарихымыз ясакъ олды. Бу девир эдебиятындан халкъ рухунда язылгъан, омюрни акъыкъий суретте акс эткен эсерлерни сайлап алмагъа тырыштыкъ. Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Эшреф Шемъи-заде, Шамиль Алядин, Юсуф Болат ве дигер шаир ве яzydжыларнынъ эсерлери дерсликте эсас ерни алдылар.

Бугуьки куньде, аятий кыйынлыкъларгъа бакъмадан, кырымтатар халкынынъ медениети, санаты ве эдебиятында жанланув, осюв, инкишаф эснаслары къавийлеше. Ватанына къавушув тесиринде халкымызда рухий котеринклик догъа, эм буюк несиль, эм яшлар иджаткярлыкъларгъа сарылып сербестлик муитинде янгы эсерлер яратмагъа бар гонъюльден тырышалар. Рессамларнынъ сергилери, иджаткярлар конкурслары, фестиваллер, ярышмалар, спектакллер, иджадий акъшамлар, концертлер аятымызгъа темелли кирдилер. Эр кес, хусусан яшлар, талебелер бу тедбирлерде фааль къатнашмалылар, янгы неширлерни окъумалылар. Къырымтатар тилинде нешир этильген «Йылдыз» междмуасында кырымтатар медениети, тарихы, тили ве эдебияты саасында муим малюмат бериле. Эр бир кырымтатар къорантасынынъ эвинде кырымтатар лугъатлары, ана тили ве кырымтатар эдебияты дерсликлери, ана тилинде чешит китаплар, шиир, икяе, макъале джыйынтыкълары олмалы.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бедий эдебият огренювининъ башкъа мектеп фенлери сырасында алгъан ери акъкъында субетлешинъиз.

2. Къырымтатар эдебиятыны башкъа миллий эдебиятлар ве джиан классик эдебиятынен кыяс этип огренювининъ эсас макъсады неде экен? Бойле янашув окъуйджыларгъа насыл имкянлар бере?

3. 11-инджи сыныфта бедий эдебият огренювининъ эсас хусусиетлерини къайд этинъиз.

4. 9-унджи, 10-унджи сыныфларда алгъан бильгилеринъизден насыл файдаланмакъ керек?

5. Шаркъ ве гъарп эдебиятларынынъ умумий тарафлары ве фаркъларыны къайд этинъиз.

6. Сиз кырымтатар ве джиан эдебиятындан кимлерни классик язджы, классик шаир танылмасыны лйыкъ коресиз? Исбат этинъиз.

7. Бедий эсерлерни окъув ве талиль этюв эснасында нелерге эмиет бермек керек, насыл назарий бильгилерден файдаланмакъ керек?

8. Эсас эдебиятшынаслыкъ анъламларыны акъылынъызда тутып, окъув йылы девамында эдебият дерслеринде кзулланмагъа тырышынъыз.

Кязим Эминов, Эски Гурзуф

**XX АСЫР ОТУЗЫНДЖЫ
СЕНЕЛЕРИНИНЪ КЪЫРЫМТАТАР
ЭДЕБИЯТЫ
(1929—1941)**

Къырымтатар эдебиятындаки фаджиалы вазие

Исмаил Гаспринскийнинъ фаалиети ве «Терджиман» газетасынынъ тесиринде асыл олгъан уянув эснаслары XX асырнынъ башында чокъ йыллар девамында къырымтатар халкъ аятынынъ бутюн сааларында сезильди. Девирнинъ муреккеплиги, вазиединъ агъырлыгъы, чешит къыйынлыкълар ве маниаларгъа бакъмадан, Уянув деврининъ (1883—1907) тесири джанланув ве инкишаф¹ арекетлерине кучъю сильтем² олды.

Уянув деврининъ эдебияты халкънынъ аяты, тарихынен темелли багълы оларакъ, къадимий тамырларгъа эсасланып, иждадий ананелерни³, миллий гъаени джанландырды. Исмаил Гапринский «Терджиман» газетасында дердж этильген макъалелеринде яш несильни, бутюн халкъны окъув-тасильге чагъырды ве бу макъсатны миллий гъае севиесине котерди. Озю исе бу саада буюк хызметлер япты, Багъчасарайны медений, тасиль меркезине чевирди. Бутюн тюрк дюньясына танылгъан «Терджиман» газетасы Багъчасарайда нешир этильди ве бутюн Шаркъкъа даркъа-тылды. Уянув девриндеки ёнелиш Джанланув (1921—1928) деврине де эсас олды.

1930-ынджы сенелери Къырымда юзь берген сиясий баскъы⁴, зиялыларгъа къаршы уйдурма джинаий ишлер⁵, матбуатта⁶ оларны къабаатлайыджы макъалелер эдебиятымызнынъ инкишафына буюк зарар ве гъайышлар кетирди, яzydжыларнынъ яратыджылыгъыны зайыфлаштырды.

Совет эдебиятыны эки девирге айырмакъ лязимдир: 1921—1928 сенелери, 1929—1941 сенелерининъ эдебияты.

1920-нджи сенелерде эсасен октябрь инкъилябындан эвельки девирде шекилленген яzydжылар иджат этелер: Осман Акъчокъракълы, Асан Сабри Айвазов, Асан Чергеев, Амди Гирайбай, Абляким Ильмий, Абибулла Одабаш, Абдулла Ляtif-заде, Бекир Чобан-заде, Шевкъий Бекторе, Амет Озенбашлы, Мемет Нузэт ве дигерлери. Шу девирде яратылгъан эсерлерде яzydжылар халкъ аятыны акъикъий суретте тасвир этерек, халкънынъ сербестли-

¹ инкишаф — ёнелиш, илерилев, осюв.

² сильтем — дарбе, тепренюв.

³ анъане — несильден несильге сакъланып къалгъан умумийлик.

⁴ баскъы — зорбалыкъ.

⁵ джинаий ишлер — къабаатлав ишлери.

⁶ матбуат — кунъделик неширлер.

гине эминлик, бахытлы келеджекке умют-ишанч дуйгъуларыны акс этилер.

Тиль, услюп, шекиль джеэтинден исе олар эвельки анъанелерге эсаслана эдилер.

Лякин омюрнинъ кетишаты бутюнлей денгъишти, сиясетчилик, зорбалыкъ устюнликни алды. Большевиклер акимieti эдебиятны сиясет къуралына чевирюв макъсадынен яызджыларны озюне бойсундырмагъа¹ арекет этти.

1928—1929 сенелери къырымтатар язысы арап элифбесинден латин элифбесине кечирильди. Бу адисе эдебиятымызнынъ инкишафына, халкъымызнынъ аятына кучлю тесир этти. Бир тарафтан, латин графикасына кечюв прогрессив вакъиа эди, лякин экинджи тарафтан, бу денгъишюв бутюн халкъны эвельки эдебият, медениетимизден марум этти.

1930-ынджы сенелери эдебият, медениет сааларында большевик гъаелери эсас ерни алдылар. «Большевик ёлу», «Пролетар медениети», «Къадынлыкъ социализм ёлунда» меджмуалары нешир этилип башланды.

Сиясетнинъ бойле кескин денгъишюви, мемлекетте такъип, баскъы ве къабаатсыз джезалав муитининъ кергинлешюви омюрнинъ бутюн сааларына менфий тесир этти. Сиясет хусусан медениет ве эдебиятнынъ инкишафыны олдукъча зайыфлаштырды. Акъикъятны акс этюв, къорчалав, озъ фикирини сербест ифаде этюв, халкъ аятыны акъикъий суретте акс этюв, халкъ менфаатыны къорчалав, миллий дуйгъу киби дегерликлер ясакъ этильди.

Бедий эсерлерде совет акимietини макътав, алгъышлав, омюрни яраштырып косътерюв эсас макъсат оларакъ бельгиленди. Отузынджы сенелери яызджылар бутюнлей совет акимietининъ, большевиклер партиясынынъ талапларына бойсунмагъа меджбур олдылар.

Эльбет, сиясий баскъы ве фаджиалы вазиет эдебиятымызнынъ ёнелишини зайыфлаштырды, эйи анъанелер бозулды ве сиясетчилик омюрнинъ бутюн сааларына даркъалды, лякин медениет, эдебиятымызнынъ инкишафы бутюнлей токътамады.

Къырымтатар медениетине, эдебиятына къаршы энъ кучлю дарбе 1938 сенеси олды. Апрель айынынъ 17-синде Акъмесджит тюрьмесининъ азбарында бир геджеде он еди къырымтатар зиялылары, — оджа, алим, девлет эрбаплары, санат хадимлери, яызджылар — къуршунланып ольдюрильди. Оларнынъ арасында танылгъан эдиплер — Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы,

¹ бойсундырмагъа — озюне хызмет эттирмеге.

Абдулла Лятиф-заде, Джафер Гъафар, Мамут Недим, Ильяс Тархан ве дигерлер.

Бу фаджиалы дарбе кырымтатар медениетини ве эдебиятыны темелинден гъайып этмек макъсадынен япылгъан эди. Ватан дженки арфесинде кырымтатар эдебияты аджнынкълы алда эди. Иджадий теджрибеси олгъан беш-алты яызджы сагъ къалдылар. Оларгъа къошулгъан истидатлы яшлар иджат этип башладылар: Эшреф Шемъи-заде, Осман Амит, Бекир Ваап, Эннан Алимов, Мамут Дибакъ, Юсуф Болат, Шамиль Алядин, Джемиль Кендже, Эюп Дерменджи ве дигерлери. Олар озь эсерлеринде ватангъа севги, садыкълыкъ, ватанны къорчалав, янгы аят къуруджылыгы мевзуларыны, халкънынъ къарамане эмегини, кырым койлериндеки эйи денъишмелерни тасвир эте эдилер.

Ватан дженкинде эляк олгъан он эки яызджы, шаирлеримиз эдебиятымызнынъ толмаз гъайыплары. Оларнынъ эсерлери «Он экилернинъ хатиреси» китабында нешир этильди. Эдебиятымызгъа дегерли иссе къошкъан, эдебий хазинемизни зенгинлештирген, Ватанымыз сербестлиги огърунда дженк мейданында джаныны феда эткен¹ яызджы, шаирлеримиз: Ыргъат Къадыр, Осман Амит, Эннан Алимов, Бекир Ваап, Мамут Дибакъ, Азам Амет, Осман Батыров, Таир Усеин, Меннан Джаманакълы, Абляй Шамиль, Амди Алим, Макъсуд Сулейман.

Джемиетте не къадар агъыр сиясий вазият олса да, эдебиятымыз, медениетимиз ёнелиш ёлуны девам этти. Яызджылар муим эсерлер яза эдилер, дергилер, газеталар нешир этиле эди, кырымтатар тилинде китаплар нешир этиле, миллий театрде пьесалар нумайыш этиле эди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Уянув девриндеки эдебиятнынъ эсас хусусиетлерини къайд этинъиз. Шу девирде иджат эткен яызджылардан кимлерни билесиз?
2. XX асыр 30-ынджы сенелери Кырымда насыл сиясий муит асыл олды? Сиясий вазият эдебиятымызнынъ инкишафына насыл тесир этти?
3. 1938 сенеси апрель айынынъ 17-синде олып кечкен фаджиа акъкъында сиз не билесиз? Тасвир этинъиз. Бу къара кунню сыныфынъызда, мектебинъизде къайд этинъиз.
4. Ватан дженки арфесинде эдебиятымызгъа кирген яызджыларнынъ такъдири насыл олды? Адларыны айтып икяе этинъиз?
5. XX асыр 30-ынджы сенелернинъ сонъунда Авропада насыл вазият асыл олды? Фашизмге къаршы курушкен белли, джианда танылгъан яызджылардан кимлерни билесиз?

¹ джаныны феда эткен — эляк олгъан.

XX асыр отузынджы сенелерининъ шириети

Отузынджы сенелерининъ башында къырымтатар шириетинде Уянув ве Джанланув девринде шекилленген ве иджат эткен, танылгъан шаирлеримиз: Мемет Нузет, Асан Чергеев, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде ве дигерлери фаалиети ве яратыджылыгыны девам этелер. Бу девирде эдебиятымызда бир сыра истидатлы яш шаирлер фааль иджат этелер: Зиядин Джавтобели, Ыргъат Къадыр, Осман Амит, Амди Алим, Джемилъ Кендже, Гъафар Булгъанакълы, Эюп Дерменджи, Эшреф Шемъи-заде, Керим Джаманакълы ве дигерлери.

Хусусан отузынджы сенелерининъ биринджи болюгинде яш шаир ве язиджыларнынъ бир сыра шиирлер топламлары нешир этильди — Шамиль Алядиннинъ «Топракъ кульди, кок кульди», «Къызыл къазакънынъ йырлары», Зиядин Джавтобелининъ «Яш бувын йырлары», Керим Джаманакълынынъ «Азатлыкъ йырлары», Ыргъат Къадырнынъ «Уджюм», Осман Амитнинъ «Биринджи баразна», «Меним баарим» ве дигерлери.

Бу йыллары окъуйдыжылар ве эдебиятчыларнынъ дикъкъатыны джелъп эткен салмакълы шиирий эсерлер де дердж этильди — Ыргъат Къадырнынъ «Исмаил», Абдуреим Алтанълынынъ «Трактор», «Бу эпоха», Эшреф Шемъи-заденинъ «Днепрельстан» поэмалары ве дигер эсерлер. Бу эсерлер арасында Эшреф Шемъи-заденинъ «Днепрельстан» поэмасы фикир теренлиги, озгюнлиги, шекиль янъылыгынен айырылып тура. Яш шаирнинъ истидаты бу эсерде толусынен ачылды. Поэмадаки лирик кери чекилювлер, диалоглар, тарих левхалары нефисий усталыкънен тасвирленелер. Поэма 1934 сенеси айры китап олып нешир этильди ве яш шаирнинъ адыны Къырымдан тышкъа танытты.

XX асыр отузынджы сенелери он йыл девамында девлет аятында, шу джумледен къырымтатар халкъынынъ омюринде, эм фаджиалы вакъиалар, эм де эйи денъишмелер олып кечти. Бедий эдебиятта муреккеп аятий муит озь аксини тапты. Шиир, мобиль бир жанр оларакъ, омюрдеки денъишювлерни, эйи аляметлерни, актуаль мевзуларны акс этти. Шириетте бир къач эсас мевзулар ер алды: къырым койлериндеки джиддий денъишювлер, халкънынъ къараманий эмеги, Ватанны душманлардан къорчалавгъа азыр олув, къырымтатар халкъынынъ яшайышына санайы усулларнынъ кирсетилюви ве оларнынъ инсан психологиясына тесири. Шиирлерде истисал ве техника мевзулары мер-

кезий ерни алалар. Эр бир шаир бу мевзуны шиирлеринде озюнде айдынлата.

Месея, Эюп Дерменджи «Демир бизим юрегимиз» шииринде бойле сатырларнен тасвирлей:

Демирлешкен шеэримиз
Ич турмадан
Демир төке
Социалист ватанына...

Осман Амит исе бу мевзуны «Онынъ хытабы» шииринде бойле сатырларнен ифаде эте:

— Уян! — дей эди, — Уян! —
Фабрика баджаларында
Иш оджакъларында
Тютеген къара думан
Данъ...
Данъ...
Данъ...

Бргъат Къадыр «Бизге не керек?» шииринде техниканы билген кадырларны азырлав мевзуны котере ве яшларны окъув, тасильге чагъыра:

Заманымыз, челик заман,
Оськен, даа оседжек...
Шунынъ ичюн улькемизде
Илим корьген, беджерген,
Техниканы джандан севген
Яш несиллер пек керек!

Шиирлернинъ къурулышында, сатырларнынъ тизилков тертибиндеки янъылыкълар козьге ташлана. Земаневий рус шиирieti, хусусан, Маяковскийнинъ яратыджылыкъ услуоби тесиринде, яш къырымтатар шаирлери де шиирде сатырлар тертибини чешитлештирмеге тырыштылар.

Шу девирде иджат эткен шаирлер арасында миллий аныелерни сакълагъан, озь яратыджылыгъында халкъ агъыз яратыджылыгъына эсаслангъан шаирлерден — Зиядин Джавтобели, Гъафар Булгъанакълы, Керим Джаманакълы эдилер. Олар халкъ агъыз яратыджылыгъыны терен ве темелли билген ве бу зенгинликтен усталыкънен айдалана билген шаирлерден эдилер.

Олар озь иджадында миллий колоритни сакъламагъа наиль олдылар, миллий характер хусусиетлери, хасиетлерини акс эттилер.

Отузынджы сенелери Къырымда ве Украинада нешир этильген энциклопедик лугъатларда ве эдебий меджмуаларда къырымтатар эдебияты акъкъында макъалелер басыла. «Просвещение национальностей» меджмуасында (1931 с. № 2) муэлиф И. Полканов «Къырым эдебияты» макъалесинде къырымтатар шириетинде истидатлы шаирлернинъ пейда олгъаныны къайд эте. Эшреф Шемъи-заденинъ яратыджылыгына айырыджа юксек къыймет кесе.

1931 сенеси Эшреф Шемъи-заденинъ «Днепрельстан» поэмасы матбуатта пейда олды. Бу эсер умумий къырымтатар эдебиятынынъ янғы бир севиеге, юксек басамакъкъа котерилювининъ аляметидир. Поэма мундеридже джеэтинден джиддий, салмакълы, тарихий эсаста, земаневий услупте язылгъан эсердир. Эшреф Шемъи-заде тек Къырымда дегиль, башкъа тюркий эдебиятларда танылды, кучлю истидат, иджадий икътитар саиби олгъан шаирлер сырасына кирди.

Умумен алгъанда, XX асыр отузынджы сенелери шириетининъ мевзусы омюрнинъ чешит сааларыны акс этюв джеэтинден олдукъча кениш ве зенгин эди.

XX асыр отузынджы сенелерининъ шириети

Суаллер ве вазифелер:

1. Отузынджы сенелери къырымтатар шириетинде насыл янғы жанрлар пейда олды? Къырымтатар шириети насыл эки джержянда илерилей?
2. Отузынджы сенелер шириетиндеки эсас мевзуларны къайд этинъиз. О девирде эдебиятымызкъа кирген къайсы яш шаирлер дженктен сонъ яратыджылыкъ фаалиетлерини девам этилер ве къырымтатар эдебиятынынъ инкишафына дегерли иссе къоштылар?

ЫРГЪАТ КЪАДЫР (1905—1945)

Ыргъат Къадыр, асыл сойады Халиль Къадыр огълу, Къырымнынъ энъ буюк койлеринден бири олгъан, Ускут коюнде догъды. Эйбетли къаялар арасында Ускут дересинде ерлешкен тувгъан кою, Халильни балалыкътан озюне мефтюн этти. Халиль озюнинъ къыска омрю бою тувгъан коюнен багъыны узьмеди. Белли шаир олып танылгъан сонъ да, койдешлерине даима ярдым этмеге тырышты. Хусусан яшларнынъ яшайышы, иши, окъувы оны раатсызлай. О, оларнен сыкъ-сыкъ корюшип тура.

Ыргъат Къадырнынъ шахсиети онынъ замандашлары, несильдешлери, зенаатдашлары, умумен Халильнен бир дефа биле корюшкен инсанларнынъ хатиресинде силинмез из къалдырды, оларнынъ омюринде бир къуванчлы, ярыкъ кунъ оларакъ сакъланып къалды. Чюнки, о керчектен де аджайип бир инсан эди. Халильнен чокъ йыллар бирликте чалышкъан, дост олып къонушкъан эдип Эшреф Шемьи-заде Ыргъат Къадыр акъкъында «Шаир, дженкчи ве джемаат хадими» серлевалы макъалесинде бойле яза:

«Мен бу къайдларымны «Сарп, тик къаялар арасындан чыкъкъан гурь дагъ озени» деп де адландыра биле эдим. Ыргъат Къадыр, акъыкъатен, меним козьлеримнинъ огюнде, шимди де, Ускут дересинде, баарь ве кузь ягъмурлары эснасында пейда олгъан ве шувулдап, копюрип акъаракъ, бекленильмеген вакъытта бирден гъайып олып кеткен эпкин дагъ озени киби джанлана».

Ыргъат Къадырнынъ къыска, лякин гурь омюри, эдебий яратыджылыгъы, чешит саалардаки фаалиети ве омюрининъ фаджиалы сонъу шу девирнинъ айдын кузьгюсидир.

Онынъ балалыгъы ве осъмюрлик чагъы хорлукъ, ёкъсузлыкъ ве ыргъатлыкъта кечти. 20-нджи сенелерининъ ачлыгъындан сонъки эйилешюв девринде Ыргъат Къадырнынъ такъдири янъы

мейилге догъуртыла. Истидатлы яш Москвада Шаркъ эмердарлары Коммунист университетинде окъуй, сонъра Акъмесджит педагогика институтына кире ве оны мувафакъиетнен битире.

1927 сенеси о арбий хызметке чагъырыла. Арбий хызметини Акъмесджит дживарындаки арбий къысымларнынъ биринде кече ве озюнинъ достларынен даима корюшип тура. О озь къысмында медений ярыкъландырув ишлерини алып бара, аскерлерге газета, междмуаларны кетирип даркъата. Меракълы макъалелерни ве озюнинъ шиирлерини аркъадашларына окъуй ве музакерелер тешкиль эте.

1929 сенеси Ыргъат Къадырнынъ биринджи шиирлер китабы «Ыргъатнынъ йырлары» серлевасынен нешир этиле. 1932 сенеси дердж олунгъан «Уджюм» серлевалы экинджи китабында арбий хызмет, ватаныны къорув, халкъына, Ватанына садкълыкъ мевзуларында ватанперверлик рухунда язылгъан шиирлери эсас ерни алдылар, оларнынъ сырасында мешур «Къызыл аскер маршы» йыры да бар.

Шу йыллары Ыргъат Къадыр медениет саасында чешит ишлерде чалыша. Бир къач вакъыт девамында Къырым Девлет драма театрининъ директоры вазифесинде булунды.

1934 сенеси Ыргъат Къадыр Къырым яzydжылар бирлигининъ месуль кятиби вазифесине сайлана. Кене шу сене Москвада СССР яzydжыларынынъ I Бутюн иттифакъ съездинде иштирак этип, къырымтатар яzydжылары делегациясынынъ ёлбашчысы оларакъ, съезде сёзге чыкъты ве СССР яzydжылары иттифакънынъ идаре эйетлерине аза оларакъ сайланды.

Дженк арфесинде Ыргъат Къадыр арбий хызметке текрар чагъырыла, Киев шеэри якъынларындаки арбий къысымда булуна. Дженкнинъ биринджи кунюнден чешит джебелерде джесурдже дженклеше, чокъ дефа яралана, деваланып кене джебеге кете. Гъалебеге учъ ай кългъанда, 1945 сенеси январь 26-да Кенигсберг шеэри янларында амансыз урушларда къараманджа эляк олды.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ыргъат Къадырнынъ аятий ве иджадий ёлуны тафсилатлы тасвир этингиз. Онынъ орта сыныфларда огренген шиирлерини хатырлангыз.
2. Ыргъат Къадырнынъ замандашлары озь хатырлавларында онынъ насыл табиат чизгилерини къайд этелер?
3. Ыргъат Къадырнынъ тувгъан коюне ве койдешлерине севги ве къайгырувларыны мисаллернен исбатлангыз.
4. Эшреф Шемьи-заде Ыргъат Къадыр акъкында насыл макъале язды? Онынъ шахсиетине насыл къыймет кести?

5. Шаир къайда ве насыл эляк олды?

6. Шаирнинъ дженкявер хызметлери ве джесюрдже эляк олувы акъ-кыында икяе этинъиз. Онынъ аяты ве фаалиетинен багълы малюмат топланъыз.

Ыргъат Къадырнынъ эйиликке ынтылгъан шириети

Ыргъат Къадырнынъ, дагълардан акъып тышкен ташкын киби, гурьдели ве икътитарлы шириети кызырымтатар эдебиятынынъ дегерли бир ирмагъыдыр. Къызырымтатар халкынынъ тарихындан муим ве муреккеп бир девирнинъ джанлы аятий левхасы онынъ эсерлеринде ифаделенди. Ыргъат Къадырнынъ шириети мевзу, мундеридже джеэтинден зенгиндир. Шаир омюрни, инсан аятыны эр тарафлама акс этмеге тырышты. Адий койлюлернинъ аяты, тышюнджелери, яш несильнинъ келеджеги, тувгъан коюннинъ, койдешлерининъ яшайышы, фаджиалы тарихий вакъиаларнынъ акъибетлери ве дигер чокътан-чокъ суаллер, меселелер узеринде шаир талмай тышюнди ве эйи, бахытлы яшайышкъа иришюв ёллары, усулларыны араштырды. Онынъ шиирлеринде келеджекке умют, инсан къудретине эминлик руху ачыкъ сезиле.

Арекетченлик, фааллик, вефадарлыкъ, виджданлыкъ, муаббетлик, мераметлик киби дегерликлер инсаннынъ эр шейден кыйметли ве устюн хасиетлери олгъаны эр бир эсеринде ве аятий арекетлеринде ачыла.

Шаирнинъ озю де бу хасиетлернинъ тимсали эди. Эшреф Шемьизаденинъ макъалесинден даа бир къач сатырны кетирмек ляйыктыр: «Халиль, оны ильк корьген кишилерге, биринджи бакъышта, уятчан бир адам киби корюнесе де, акъикъатта, о яшайышкъа, келеджекке умютнен бакъкъан пек муляйим, шенъ табиатлы, сыджакъкъанлы ве пек де шакъаджы бир аркъадаш эди».

Шаирнинъ «Постта» шири ватанны къорчалав мевзусына багъышлангъан шиирлеринден биридир. Шиирнинъ манасы терендир — эр бир инсан, эр бир халкъ ватаныны гедже-куньдюз къорчаламакъ, керек.

Ава сувукъ, къарлы боран,
Эр кес сыджакъ одада.
...Тек бир озю садыкъ аскер
Тура постта сокъакъта...

Къыскъа сатырлар, лякин насыл терен фикир.

«Земане яшына» шири актуаль ве меракълыдыр. Халкънынъ келеджеги яшларнынъ къолундадыр, оларнынъ огюнде муреккеп вазифелер тура.

Эр ишке ёлбашчы, эр ишке уста,
Эр ишке мукъаддес бир эмель тута...

Эйи келеджекни къурмакъ ичюн, земане яшы «гъайретли, себатлы, окъумыш, кемалатлы» олмалы — бу шиирнинъ эсас фикиридир.

Ыргъат Къадыр муреккеп девирде яшады, муим тарихий вакъиаларнынъ шааты олды.

«О йылларны кечкенде» шииринде ватандашлар дженкининъ фаджиалы акъибетлери тасвирлене.

1935 сенеси Ыргъат Къадырнынъ «Исмаил» поэмасы нешир этильди. Бу поэмада шаир Исмаилнинъ такъдири вастасынен халкънынъ такъдирини, башындан кечирген къыйынлыкълар, фаджиаларны, ачлыкъ, хорлукъ киби акъибетлерни аджыныкълы шекильде косьтере. Исмаил эр шейге чыдап, сагъ къалып, тувгъан коюне, янгы аят къурмакъ ичюн, къайтып келе. Исмаилнинъ сымасында шаирнинъ аятий ёлу акс этильген, демеге де мумкюн.

Ыргъат Къадырнынъ шириети шекиль, ифаделик тарафындан да меракълыдыр. Шиирлерининъ тили саде, лякин ифадели ве тесирли. Везин ве шиирлернинъ къурулушына шаир чокъ янгылыкълар кирсетти. Сербест везин, сатырларнынъ янгыджа тизилиши шиирнинъ мундериджесини, фикирини толу ифаде этильмесине хызмет этелер. Шиир сатырларынынъ аньаневий тизилишини бозып, сатырларны басамакъ шеклинде, заман талабына уйдырып, сербест тертипте тизди. Бойле янгылыкъ бедий эсернинъ мундериджеси, фикирининъ толу ифаделенмесинен багълыдыр.

Шаир яшагъан ве иджат эткен девирде большевик къурумынынъ зиялыларгъа, яызджыларгъа, иджаткярларгъа къаршы баскъы сиясети, оларны къатты незарет алтында тутув, шубесиз, Ыргъат Къадырнынъ шириетине де менфий тесир этти, гъаевий тарафтан зайыфлаштырды. Лякин Ыргъат Къадыр эр заман тувгъан халкъына, озюнинъ ватандашлыкъ борджуна, виджданына садъкъ къалды.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ыргъат Къадыр шириетининъ мевзу, гъаелерини, эсас ифаделик хусусиетлерини къайд этинъиз.
2. Шаирни омюр бою насыл тюшюнджелер раатсызлай?
3. Шаир инсанларнынъ насыл хасиетлерине юксек къыймет кесе?

ПОСТТА

Ава сувукъ, къарлы боран,
Эр кес сыджакъ одада.
Къар армандай савурыла,
Бир кимсе ёкъ азбарда.

Тек бир озю садыкъ аскер
Тура постта сокъакъта.
Гедже-кунъдюз сакълап тура,
Сес-солукъ ёкъ бир якъта.

Неге тура? Ничюн тура?
Кимни беклей бу аскер?
Бир йыкъылмаз къале киби,
Кочъмей тура бу аскер.

О, эмекдар кутълесинден
Кельди мында, сёз берди.
— Мен эмекдар баласыман
Къорчалайым сизни, — деди.

Шундан берли садыкъ аскер
Талмай тура бу постта.
Сакълай бизни ябанджыдан,
— Азырым, — дей, — эр саатта.

ЗЕМАНЕ ЯШЫ

Эр ишке ёлбашчы, эр ишке уста,
Эр ишке мукъаддес бир емель тутта.
Сексенлик къартларгъа тарихны окъута,
Мына бу айттыгъым земане яшы.

Инсанлыкъ эджададын табиаат варын,
Дерьялар астын, эм дюньялар устюн
Фельсефе дюньясын алемден устюн
Олгъанын айта бу земане яшы.

Гъайретли, себатлы¹, федакяр озю,
Борангъа кетмей² ич мутебер сёзю,

¹ себатлы — макъсадына иришкен.

² борангъа кетмей — бошуна кетмей.

Ярдымгъа ким мухтадж, тапа о озю,
Бакъ насыл ишкузар земане яшы.

Хаберджи ола да, хатрелер яза,
Муаррир ола да макъале яза.
Шиирлик сазынен нагъышын тизе,
Кемалат¹ саиби земане яшы.

О ЙЫЛЛАРНЫ КЕЧКЕНДЕ

Мен яш эдим, о бойгъа кирмегендим,
О талашкъа иштирак этмегендим,
Мен яш эдим, солдатлыкъ бильмей эдим,
Лякин солдат сюрюси корьген эдим.
Бир кунь кене койде бир багъыршма бар,
Эр сокъакъта сорашма, чапышма бар,
Алиме абла вайвалай тинтюв бар деп,
Инсаф абла шашмалай солдатлар деп.
Халкъ чапыша ашагъы «Къаве бетке»,
Солдатлар келип ерлешкен мейдан ерге,
Бир къолунда къылычы, биринде къамчы,
Ат устюнде офицер коксюнде хачы.
Къамчы саллап сёгюне, солдат истей,
Онъа къанмай: аш истей, шарап истей,
Акъшамгъадже буларны вермесенъиз,
Халкъны дёгер, койни де якъарым, дей.
Бундан башкъа, кой этрафы цеп чекильген,
Дёрт тарафта пулемёт, топ тизильген
Солдат берсенъ, бир лаф да айтмайджакълар,
Эвин-баркъын топ атып якъмайджакълар.
Солдат берсенъ, кой аскер бир оладжакъ,
Эр кес келип аскерге къатыладжакъ,
Эгер барып къомшу кой ред эткенде,
О топ анджакъ оларгъа патляйджакъ.
«Тумтуракъай этермиз, эвин-баркъын,
Бошатырмыз азбарын эм подвалын,
Я келир де бизлерге къатылырлар,
Я да шомпол ашар да къуртулырлар».
Деген сёзни патлата забит² Асан,

¹ кемалат — пишкин, озь ишине уста.

² забит — офицер.

Устю-башы патрон, белинде наган,
Оны севе-сайгылай сарыкълылар,
Ог сырада отургъан таякълылар.
Бу сходда ер туткъан «къафадарлар»¹
Койни сатып аладжакъ киби затлар².
Эр иш ойлелерине багълы тура,
Олар насыл истесе, ойле ола.
Къалын къурсакъ, ат дудакъ Аджы Мемет,
Сёзге чыкъып ачувнен шуны айткъан:
«Не къоркътынъыз, джемаат, индемейсиз!
Не беририм ве не де бермем дерсиз.
Мына меним дёрт огълум: Меджит, Мурат,
Кемаледин, Мустафа — эписи солдат,
Кетсинлер де ольгендже дженк этсинлер,
Тек Къырымгъа «Большевиклер» кельмесинлер».
Онъа факъыр-фукъаре ачувлангъан,
«Солдат!..
Солдат, бермемиз» —
Деген сес далгъалангъан.
Мыйыгъын бурып офицер бир джекирди,
«Цеп», — деди де аскерге эмир берди.
«Хайыр!
Джемаат, бу дертлерге къатланылмаз,
Дагъгъа чыкъып кетмесек ангълашылмаз,
Эльде сила олмаса, бельде къувет,
Чырай сытмай, олардан къуртулыш олмаз!»
Шу сёзлерни багъырып койлю яшлар,
Дамдан-дамгъа атылып чапыштылар.
Шу куньден сонъ азатлыкъ фронтына
Даа буюк къуветнен атылдылар.
Дагъда отряд тизильген бу яшлардан,
Командири оларнынъ кызыллардан,
Устю япракъ яшларнынъ, асты топракъ,
Партизангъа энъ сыджакъ раат ятакъ.
Энъ буюк иш бу ерде ёлны бильмек,
Койде не бар не ёкъын билип кельмек.
Бир кунь кене Ахтем яш эвге кельген,
Бойле бир шей айткъан да къайтып кеткен:
«Эмир кельди отрядкъа Перекоптан, —
«Уджюм олсун ишинъиз» деп язылы.
Мен кетемен, къалынъыз чокъ сагълыкъман,

¹ «къафадарлар» — *мында*: зенгинлер.

² зат — шахыс, адам.

Агълашмангъыз, тувгъанлар, бизге аслы». Киевщина койлюси кельген сырттан, Партизанлар отряды кеткен къырдан, Бутюн Къырым сарылгъан кызыллыкъкъа,

Къалгъан акълар
сыкъылып орталыкъта.
Перекоп...
Одыр атеш оджагъы,
Топ дурагъы,
Олюм санки бир бала
оюнджагъы;
Чокъ батырлар о дженкте
урулдылар.
Къараманджа
Къырымны
къуртардылар.
Чокъ батырлар,
о ерде сакъатланды,
Козъсиз къалды,
аякъсыз,
къолсыз къалды.
О замандан
шимдики
Перекопта
Эбедий бир абиде —
хатыра къалды.

Ыргъат Къадыр.
«О йылларны кечкенде»

Суаллер ве вазифелер:

1. Ыргъат Къадыр шириетинингъ эсас мевзуларыны къайд этингиз.
2. Ыргъат Къадыр шириетинингъ насыл эсас хусусиетлерини къайд эте билесиз? Къайсы шиирлери сизге зияде тесир этти? Олар сизингъ хаялынгызда насыл левхалар ве тасавурларны догъурды?
3. Шаир яшларнынгъ насыл олгъанларыны арз эте? «Земане яшы» шииринде тасвирленген йигитнингъ эсас чизгилерини айтынгыз.
4. «О йылларны кечкенде» шииринде дженк фаджиасыны ве халкънынгъ амансыз вазиятини акс эткен сатырларны тапынгыз. Шиирдеки лирик къараманнынгъ сымасыны тасвир этингиз.
5. «О йылларны кечкенде» шииринингъ къурулышы, тиль, услуп ве везин хусусиетлерини, мисаллернен исбатлап къайд этингиз.
6. Ыргъат Къадырнынгъ умумий шириетине аит хусусиетлерни бельгиленгиз.

КЕРИМ ДЖАМАНАКЪЛЫ (1905—1965)

Керим Джаманакълы (Решидов) 1905 сенеси Кезлев уездининъ Джаманакъ коюнде багъчеван къорантасында дюньягъа кельди. 1924—1928 сенелери Акъмесджит педагогика техникумында окъуй. Бу йыллары «Яш къувет», «Енъи дюнья» газеталарында ве «Илери» междмуасында онынъ шиирлери басылып башлай. Техникумны битирген сонъ, Алма-Тархан коюнинъ мектебинде оджа олып чалыша. 1929 сенеси Къырым девлет педагогика институтына окъумагъа кире ве 1933 сенеси тарих-филология факультетини битире. 1937 сенеси Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ яратыджылыгъы акъкъында диссертация къорчалай ве филология илимлери намзети унваныны ала.

Дженктен эвель Керим Джаманакълы Акъмесджиттеки эдебият ве тиль ильмий-теткъикъат институтында эдебият ве фольклор секторынынъ мудири вазифесинде чалыша. Бу девирде о, Усеин Шамиль Тохтаргъазы ве башкъа къырымтатар язиджылары акъкъында макъалелер яза, халкъ агъыз яратыджылыгъыны топлав ве огренюв ишлеринен огъраша. Ватан дженки башлангъанынен, Джаманакълы джебеге кете. Дженктен сонъ бир къач вакъыт Самаркъандда яшай, сонъра, о, Татарыстангъа коче. Елабуга девлет педагогика институтында омюрининъ сонъунадже кафедра мудири вазифесинде чалыша. Шаирнинъ «Достларыма» адлы шиирлер китабы 1978 сенеси Ташкентте нешир этильди.

К. Джаманакълынынъ шиириети халкъ агъыз яратыджылыгъына якъын услюпте язылгъандыр. Шаир халкъ агъыз яратыджылыгъыны балалыкътан севип огренди, бу зенгин хазинеден рух ве ильхам алды, сёз меаретини чынъ ве манелерден огренди, гъамлы ве тесирли халкъ йырлары онъа дуйгъу теренлиги, гонъюль джошкъунлыгъыны ашладылар.

Шаирнинъ «Джаманакълы» имзасынен басылгъан ильк шиирлери 1925—1926 сенелеринде матбуатта пейда олды. Онынъ яратыджылыгъында янъы омюр къуруджылыгъына, федакяр эемекке, яшлыкъкъа багъышланылгъан шиирлери эп зияде ер алдылар. «Къадынлыкъкъа», «Комсомол йигит», «Яшлыкъ», «Истеймен, эльбет», «Трактор» киби шиирлери шу джумледендир. Онынъ къалеми астындан ватанперверлик, къараманлыкъ, сербестлик гъаелерини, янъы аят къуруджылыгъындаки муим къазанчларны акс эттириджи бир чокъ шиирий эсерлер догъды. Бу эсерлер дженктен эвель нешир этильген «Ана йырлары» серлевалы китабында дердж олунды.

Керим Джаманакълынынъ
эеджанлы шиирieti

Суаллер ве вазифелер:

1. Керим Джаманакълынынъ ильмий ве иджадий фаалиетини тасвир этинъиз.
2. Дженктен эвель ве дженктен сонъ шаир къайда ве насыл сааларда чалышты?
3. Керим Джаманакълы биринджи шиирлеринде насыл мевзуларны акс этти?

Керим Джаманакълынынъ эеджанлы шиирieti

Керим Джаманакълы лирик шаирдир. Онынъ лирик къараманы этрафтаки барлыкъкъа, аят акъымына, Къырымнынъ аджайип табиатына севдалы козьнен бакъа, къуванч ве уютнен, бахт арзусы иле онынъ багъры толып таша. Энъ меракълысы шу ки, шаир ташкъын дуйгъуларыны ифаде этмеге керекли саде ве нефис сёзлерни, ибарелерни, левхаларны тапа. Онынъ шиирлери чокъракътан акъып чыккъан булжур озенчикни анъдыра, кет-кете о озенчик толуса, къуветлене ве гуръдели озенге чевириле. К. Джаманакълы кырымтатар шиирietинде анъане олып къалгъан йигитлик мевзусыны, Бекир Чобан-заде, Амди Гирайбайнынъ изинден кетерек, гъайрыдан джанландырды. «Йигитлик шаны» (1928 с.) шииринде яш шаир йигитлерни бахт огърунда, аят огърунда, Ватан сеадети огърунда курешке чагъыра. Йигит ич бир тюрлю кыйынлыкълар огюнде токътамай, джесюрдже куреше. Бу символик шиир меджаз (метафора) усулы эсасында язылгъан. Шаир усталыкънен мубалагъа (гипербола) усулыны да къуллаана:

Тав-къая тепренип, дерьялар ташса,
Чатырнынъ думанлы төпесин ашса,
Аятчюн тоз, боран дешетин сачса,
Эписине куреш дер, йигитлик шаны.

Къырымнынъ козь къамаштыргъан ялы бою манзаралары, гурьдели Къара денъизнинъ тылсымлы корюниши шаирнинъ аджайип «Ильнинъ денъизи» (1936 с.) шииринде тасвирлене. Табиат манзаралары шиирде джанлы левхалар оларакъ тасвирлене ве окъуйыджынынъ тасавурында, хаялында муреккеп дуйгъулар догъура, терен ойларгъа далдыра. К. Джаманакълынынъ шиирлери терен фельсефий манагъа маликлер. Шаир саде адиселер тасвири вастасынен терен фикирлерни, муреккеп дуйгъуларны ифаде эте:

Къарув сакълай озюнде
Ильнинъ къара денъизи.
Анда бизнинъ енъиджи,
Отъкюр корьген иль козю.

Эбедий йырлар денъизим,
Акъраны ёкъ акъындай.
Дюньяда ёкъ йыр севген,
Бахытлы, кучлю халкъымдай.

Керим Джаманакълынынъ «Омюр къызы» шиيري къырымтатар эдебиятында аджайип лирик шиирдир. Шаир джанлы сёзлернен Къырымнынъ тылсымлы табиатыны анъдыргъан, дюльбер севгилисининъ ресимини ярата. Шиирнинъ эр бир сатыры гонъюллерге къуванч, мельэм, хаз бере. Шиир бахыт, сеадет киби саде ве алийдир. Шиир окъуйыджынынъ гонълюнде акъикъий севги, бахытлы омюрге ынтылув дуйгъуларыны догъура.

К. Джаманакълы шиириетининъ эм мундериджеси, эм шекили халкъ руху ве меаретинен ашлангъандыр.

Ватанпервер шаир Ватанымыз кокюни къара булутлар къаплагъанда, четте къалмады, душмангъа къаршы сила ве къалемнен дженкешти. О йылларда язгъан «Эй, тувгъан халкъ!», «Къанатлы батыр», «Партизан достларыма», «Зафер маршы» ве дигер шиирлери адамларны фашистлерге къаршы курешке къозгъалта, оларнынъ гъалебеге ишанчыны къавийлештире эди.

1. Джамакълынынъ шириетине насыл ифаделик хусусиетлери менсюптир? Шаир насыл тасвирий васталарны къуллаана?
2. Лирик шиирлерининъ хусусиетлерини къайд этинъиз.
3. Шаирнинъ дженк акъкъында шиирлерининъ эсас гъаесини къайд этинъиз.

Керим Джамакълы.
«Йигитлик шаны»,
«Ильнинъ денъизи»

ЙИГИТЛИК ШАНЫ

Къайнагъан серт булут къайгъылар берсе,
Умютин сѣндирип, яныкълар серсе,
Къутургъан къасыргъа фельсефе орьсе,
Буларгъа лянет дер, йигитлик шаны.

Йылдырым йылтырап, гурюльти къопса,
Къанлы джав¹ пулемѣт, топларын атса.
Омюрни сѣндирип, яныкълар къатса,
Ич къоркъмаз, яшав дер, йигитлик шаны.

Тав-къая тепренип, дерьялар ташса,
Чатырнынъ думанлы тѣлесин ашса,
Аятчюн тоз, боран дешетин сачса,
Эпсине куреш дер, йигитлик шаны.

Боранлар увулдап, къатты ель эссе,
Салгъырнынъ, дерьянынъ ташкъынын кессе,
Инсанлыкъ аяты, омюрден куссе,
Оларгъа зевкъ берир, йигитлик шаны.

ИЛЬНИНЪ² ДЕНЪИЗИ

Чалкъа яткъан чайпана,
Ильнинъ эпкин денъизи.
Акъраны ѳкъ акъындай,
Турмай йырлай бир озю.

Йырла, денъиз, шувулда,
Урьлюк севген табиат.
Мавылангъан далгъангъа
Дюльберликтен гъурур къат!

¹ джав — душман.

² иль — дияр, мемлекет.

Бу кудретли денъизни
Бенъзетемен илиме.
Сувдай сагълам, тендюрист,
Халкъны севген гонълюме.

Гонълюм киби гуръдели
Севем енъиш, шадлыкъны
Талмай огге талпынып,
Анъдыра о урь халкъны.

Эркелене кенъ ялы,
Опе оны денъизим.
Къарап-къарап тоялмай,
Яшав севген шенъ козюм.

Арув коръмек козьге арув,
Юрек джоша, къарасанъ.
Мына, бойле дюльбер юрт,
Дюнъяда ёкъ, сорасанъ.

Тим-тик оськен кокче тюс
Кенъ кокюсли къаялар,
Къучакъ керип денъизге,
Булутларгъа чомалар.

Осе оларгъа ясланып,
Назик бойлу чинарлар.
Оларнынъ бойле осюши,
Санки дюльбер назлы яр.

Салланалар ель эссе,
Къулакъ салып денъизге.
Къарув¹ бере дюльберлик
Онъа бакъкъан эр козьге.

Чинарлыкъта, багълыкъта
Дюльбер, дюльбер сарайлар.
Къою мавы денъизге
Кулюмсиреп къарайлар.

Умют киби арув ер,
Бахыт киби пек яхшы.
Нидже шаир йырлаткъан
Денъизнинъ бойле бакъышы.

Пушкин бугъавын къырып
Кельген юртны арызлап.
Юрьген Горький шадланып,
«Боран къушын» азырлап.

Дертке дева бу ерлер,
Кунеши къызгъын эп куле.
Тербетильген денъизден
Йымшакъ, серин ель келе.

Сыйпай ельчик черенъни,
Опюши татлы арувдай.
Гонълюнъ осип къабара,
Енъильмейджек къарувдай.

Къарув сакълай озюнде
Ильнинъ къара денъизи.
Анда бизнинъ енъиджи,
Откъор корьген иль козю.

Душман булут къабарып,
Бизге явмакъ истесе,
Йыры кучълю ватангъа
Ач окъталып, сус десе.

Крейсерлер ёргъалап,
Булутларны даркъатыр.
Бу онъушлы енъишлер,
Денъизге, ильге йыр къатар.

Эбедий йырлар денъизим,
Акъраны ёкъ акъындай.
Дюнъяда ёкъ йыр севген,
Бахытлы, кучълю халкъымдай.

¹ къарув — кучъ, къувет.

ОМЮР КЪЫЗЫ

Яваш эскен ель бугунь,
Далгъаларны тербете¹,
Сейир этип буларны,
Дюльбер бир къыз ял эте².

Козьлер мавы, бель индже,
Узун, буйра сачлары.
Инджиден акъ тиши бар,
Назик, сызма къашлары.

Узакъ дегиль, янымда,
Козь алмайым козюнден,
Севинч толу юреги,
Сезильмекте юзюнден.

Кулюмсирей, севдире,
Ойчан, топсиз козьлери,
Сейлешеджек денъизнен,
Анълашылса сёзлери.

Дерсинъ, денъиз буны анълай,
Кенъ-кенъ джая далгъасын.
Сонъ толасий³, санки дей:
Дюльбер тюшсин, ялдасын.

Джыйнап, топлап гурь сачын,
Ер кунеши бу дюльбер,
Тюшти яваш денъизге,
Бакъты онъа кок ве ер.

¹ тербете — саллай.

² ял эте — раатлана.

³ толасий — сакинлей.

Балыкъ киби ялдай о,
Сувны эшип къолунен.
Тюшти мен де ялдадым,
Онынъ кеткен ёлунен.

Де джоюла, де къалкъа,
Сувда ойнай «сув къызы»,
Шакъа, оюн бегене,
Кибирли дегиль о озю.

Акъ мермердай тенине
Далгъа келип окътала.
Бнджынмасын дюльбер, — деп
Океленсе, токътала.

Дюльберлиги акърансыз,
Къошакъ тапмакъ кучь онъа.
Кунеш биле тёпеде,
«Чиркинмен» — деп, утана.

Эгер Меджнун корьсейди,
Эль чекерди Лейлядан.
Татьянадан кем⁴ дегиль,
Ширинден де абадан.

Ширин олгъан деврининъ
Нам къазангъан дюльбери.
Амма бизим бу дюльбер,
Дюльберлернинъ дюльбери.

⁴ кем — эксик.

Керим Джаманакълы,
«Ильнинъ денъизи»,
«Омюр къызы»

Суаллер ве вазифелер:

1. К. Джаманакълынынъ шиирлерининъ мевзуларыны ве гъаелерини къайд этинъиз. «Ильнинъ денъизи» шииринде денъиз левхасыны тасвир эткен сатырларны сечип окъунъыз. Шаирнинъ ватангъа ве халкъына севги, ифтихар дуйгъулары къайсы сатырларда ифаделене? Шаир насыл

тасвирий васталарнен, ифадели ибарелернен къуллана? Денъиз левхасыны ве Къырымнынъ ярашыкълы табиатыны озь сёзлеринъизнен тасвир этинъиз. Бу мевзуда беян язынъыз ве ресимлер сызынъыз.

2. «Йигитлик шаны» шииринде йигитлик акъкъында сатырларны окъунъыз. Шаир йигитликни насыл анълай? Сиз йигитликни насыл тасавур этесиз? Къырымтатар эдебиятында йигитлик мевзусы къайсы шаирлернинъ яратыджылыгында озь ифадесини тапа? Акъикъий йигит намыны къазанмакъ ичюн насыл адам олмакъ керек?

3. «Омюр къызы» шииринде шаир севгилисининъ дюльберлигини тасвир этмек ичюн насыл ифадели ибарелерни ве сёзлерни къуллана? Шиирнинъ мундериджесине эасланып «омюр къызы» сымасыны тасвир этинъиз. Сиз къызларнынъ къайсы чизгилерини айрыджа бегенесиз? Къырымтатар эдебиятында яратылгъан къадын-къызлар сымалары сизде насыл теэссуратлар догъурды? Сизге къайсы сыма айрыджа терен тесир этти? «Омюр къызы» шиири сизде насыл теэссуратлар догъурды? Керим Джаманакълынынъ даа насыл шиирлерини окъудынъыз?

4. Керим Джаманакълынынъ Ватан дженки акъкъында насыл шиирлерини билесиз? Ватан дженкинде къырымтатар халкъынынъ огъул ве къызларынынъ косьтерген къараманлыкълары акъкъында сиз не билесиз? Ватан дженки акъкъында даа насыл эсерлернен танышсыз? Ватан дженки къараманларындан кимлерни билесиз? Олар акъкъында насыл эсерлер окъудынъыз?

Бедий эдебиятнынъ халкъчанлыгы

XVIII асырда яшагъан алман алими ве языджысы И. Гердер халкъчанлыкъ анъламынынъ манасы ве шартларыны эсаслы ишлеп, эдебиятшынаслыкъ фенине кирсетти. Онынъ фикириндже, бедий эсерлернинъ миллий озъгюнлиги, асырлар девамьнда шекилленген хусусиетлери ве хасиетлери бедий эдебиятнынъ халкъчанлыгыны акс этелер. Языджынынъ яратыджылыгы озь халкъынынъ аяты, медениети, тарихынен узвий багълы олмалы, халкънынъ дюньявий мевамьны акс этмели.

Языджи яшагъан девирнинъ ичтимаий-сиясий вазиетине коре халкънынъ макъсат-ынтылышлары, арзу-истеклерини ифаде этерек, онынъ менфаатларыны къорчаламалы, аятий ве медений анъанелерини, дюньябакъышларыны акс этмелидир.

Халкъчанлыкъ бедий эдебиятнынъ муим алямети оларакъ, эдебий эсерлернинъ эр тарафларыны къаврап ала: мевзу, гъаесини, мундериджесини, тиль ифаделигини, тасвирий васталары ве къурулуш хусусиетлерини.

Къырымтатар эдебиятынынъ халкъчанлыкъ хасиети ве хусусиетлерининъ тамырлары терен ве кучьлюдир. Орта асырлардан башлап бугуньки куньге къадар къырымтатар эдиплери халкъчанлыкъ рухунен ашлангъан эсерлер яраттылар.

XVII асырда яшагъан ве иджат эткен намдар шаир Ашыкъ Умер, халкъ яратыджылыгы услубинде язгъан Эдип Эфенди, рус истилясы деврининъ фаджиасыны акс эткен Исметий ве Эшмырза кедай къырымтатар эдебиятынынъ халкъчанлыкъ негизи, тамырларыны къавийлештирдилер. XX асырда халкъчанлыкъ анъанелерини сакълагъан ве девам эткен эдиплеримизден: Асан Чергеев, Мемет Нузет, Зиядин Джавтобели, Умер Ипчи, Керим Джаманакълы, Эшреф Шемьи-заде ве дигерлери бу саада къыйметли хызметлер яптылар.

Земаневий къырымтатар эдебиятында халкъчанлыкъ меселеси айрыджа муимдир. Чюнки халкъымыз сюръгюнлик фаджиасындан сонъ тарихий Ватанына авдет олып, тарихы, медениети, ана тилини джанландырув, сакълав, яш несильге

миллетпервер рухуны ашлав огърунда гъайретнен чалыша. Халкънынъ муреккеп такъдирини, къудрет, икътидарыны, акъыл-икметини, мусбет урф-адетлерини, миллий хасиетлерини акс эткен, макъсат, истеклерини бутюн дюнъягъа билдирген бедий эсерлер яратылмасы керек.

Къырымтатар эдебияты халкъ аятынен узвий багълы оларакъ, къырымтатар халкънынъ джанлы тарихы олды. Акъикъий халкъчанлыкъ рухунен ашлангъан, халкъ аятыны акс эткен, халкъ менфаатларыны къорчалагъан бедий эсерлерде умуминсаний дегерликлер акс ола биле.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бедий эдебиятынъ халкъчанлыгъы эдебий эсерлерде насыл хасиет, хусусиетлернинъ акс олмасыны козьде туту?
2. Бедий эсерлерде халкъ аяты насыл акс олмалы? Языджы озь халкъына, онынъ аяты, медениети, тарихына насыл мунасебетте булунмалы?
3. Миллий озьгюнлик ибаресининъ манасыны изаланъыз.
4. Бедий эсерлерни талиль этюв эснасында халкъчанлыкъ хусусиетлерине дикъкъат этинъиз.

XX асыр отузынджы сенелерининъ несирджилиги

Отузынджы сенелери сыкъынтылы вазиятте биле къырымтатар эдебияты инкишаф этти, меракълы ве къыйметли эсерлер яратылды, яызджылар сафына яш истидатлар кирип турды. Несирджилик саасында меракълы ве нефис эсерлер язылды.

Умер Ипчининъ «Расткелиш», «Амо автобусында» «Асан» повестьлери, Джафер Гъафарнынъ бала икяелери, «Ошекчи Айше» повести, Джемиль Сейдаметнинъ икяелери ве «Уфукъкъа догъру» романы нешир этильди. Теджрибелери ве танылгъан яызджыларнынъ эсерлери мевзу, гъае джеэтинден сиясет тесиринде белли бир дараджа зайыфлашкъан олсалар да, нефислик, тиль ифаделиги, сымалар яратув джеэтинден юксек севиеге иришкен эсерлердир.

Умер Ипчи отузынджы сенелери чешит муим мевзуларда бир сыра икяелер язды. Оларнынъ арасында «Къартлар» икяеси эм тиль, эм мундеридже джеэтинден меракълыдыр. Икяеде адий адисе, эки къартнынъ ярышмасы тасвирлене. Бу ярышма шакъалы, зевкълы бир шекильде кече. Лякин муэллиф, адий адисени тасвир этеркен, Сеитджемиль ве Сеттар къартларнынъ миллий колоритте, озюне джелып этиджи сымаларыны ярата. Бу эки къансыджакъ инсан къырымтатар халкъынынъ энъ эйи чизгилерини акс этелер: ишкирлик, адийлик, инсангъа урьметнен бакъув, мусафирченлик, джумертлик, инсаниетлик.

Отузынджы сенелери къырымтатар эдебиятында совет дегринде биринджи оларакъ земаневий роман нешир этильди — Джемиль Сейдаметнинъ «Уфукъкъа догъру» романы. Роман муреккеп тарихий девирни, 1921—1930 сенелерни, къаплап ала. Къырымда къардашлар дженки ве 1921—1922 сенелерининъ ачлыкъ фаджиасы эсас ерни ала. Халкънынъ амансыз вазияти, дженк ве ачлыкънынъ акърансыз акъибетлери реалъ шекильде тасвирлене. Романда меракълы сымалар яратыла — бу халкъ ичинден чыкъкъан джесюр адамлар Халиль оджа, онынъ къадыны Мосне, Кефели ве дигерлери тасвирлене.

Экинджи джан дженки арфесинде къырымтатар эдебиятына бир сыра яш истидатлы несирджилер келип къошулды — Мамут Дибакъ, Абдулла Дерменджи, Раим Тынчеров, Юсуф Болат, Шамиль Алядин, Решид Мурад ве дигерлери. Отузынджы сенелерининъ сонъунда Мамут Дибакънынъ «Концерт», «Таш дуду», «Ферат», «Коктен зембильнен энгенлер» ве дигер икяелери, Раим Тынчеровнынъ «Шевкетовлар» повести, Юсуф Болатнынъ икяе-

лери ве «Алим» романынынъ биринджи кысымы, Шамиль Алядиннинъ биринджи икяелери матбуатта дердж олунды.

Раим Тынчеровнынъ «Шевкетовлар» повести шу девирнинъ муим ве меракълы эсерлеринден биридир. Повестте бир койде олып кечкен къалабалыкъ ве драматик адиселер тасвирлене. Колхоз къуруджылыгына аякъ чалгъан шахс Арсланов чешит хиянетликлер япа, колхоз ашлыкъларыны хырсызлай. Лякин меракълысы шу ки, адий арабаджы Меджит хынзыр реис Арслановнынъ ким олгъаныны, онынъ ярамазлыкъларыны бутюн джемаат огюнде ачып косътере. Арслановны тюрмеге алып кетелер. Бойлеликнен акъыллы ве джесюр Меджит бутюн джемаатны хиянет душмандан къуртара. Языджи янъы девирде осип етишкен, колхоз ишлеринде фааль иштирак эткен, джемиеттеки адисе, вакъиаларнынъ манасыны терен анълагъан, тувгъан коюнде яшайышны эйилештирмек ичюн гедже-кунъдюз чалышмагъа ве курешмеге азыр олгъан Меджитни, яшларгъа нумюне оларакъ, косътере.

Дженк арфесиндеки несирджиликте Мамут Дибакънынъ яратыджылыгы дикъкъатны джелп этти. Муэллиф ифадели халкъ тилинен язылгъан эсерлеринде кыырым койлериндеки яшайышны, аз да олса, эйи денъишмелерни, медений ёнелишни тасвир этти.

Буюк ве яш несиль арасындаки мунасебетлерни, кимерде юз берген анълашылмамазлыкъларны азыджи инджеликнен теткъикъ эте, джанлы сымалар вастасынен тасвир эте ве муим тербиевий хуляса чыкъара. Буюк ве яш несиль арасындаки мунасебетлер эсас мевзу оларакъ «Коктен зембильнен энгенлер», «Ферат», «Концерт» икяелеринде ачыла. Теслиме енге, Мемиш къарт ве оларнынъ огълу Билял («Коктен зембильнен энгенлер»), Ферат ве онынъ анасы Амиде апте, бригадир Вели, реис Велишаев («Ферат»), Зейнеп ве онынъ бабасы Эреджеп агъа («Концерт») ве дигер иштиракчы шахысларны мисаль оларакъ кетирмек мумкюн. Мамут Дибакънынъ эсерлери мевзу, гъаесинен бугунъ де актуаль эсерлердир. Тиль джеэтинден исе олар нумюне ола билелер.

«Совет эдебияты» меджмуасында Юсуф Болатнынъ «Алим» романынынъ нешир этилюви кыырымтатар эдебиятында муим бир адисе олды. Тарихий весикълар ве фольклор эсерлери эсасында язылгъан романда муэллиф халкънынъ севимли къараманы Алим Азамат огълунунъ къарамане сымасыны яратты.

Сиясий баскъы ве кескин незарет астында яш кыырымтатар азыджылары халкъ аятыны акс эткен эсерлер язмагъа тырыштылар. Умумен алгъанда, дженк арфесинде кыырымтатар несирджилигинде белли бир дереджеде ёнелиш аляметлери пейда олды.

Суаллар ве вазифелер:

1. Отузынджы сенелери кырымтатар несирджилигинде насыл муим ве меракълы эсерлер нешир этильди?
2. Отузынджы сенелери кырымтатар яызджыларындан кимлер несир саасында семерели иджат этти?
3. Эсерлерде насыл муим земаневий мевзулар акс этильди?
4. Сиз къайсы бир эсерлернен тафсилятлы таныш олдынъыз? Къайсы бирини зияде бегендинъиз? Эдебий къараманлардан къайсы сизинъ дикъкъатынъызны джелъп этти?
5. Эсерлерде тасвирленген мевзу, меселелер бугунъки кунде де актуальми? Мисаллернен исбат этинъиз.
6. Совет кырымтатар эдебиятыннъ инкишафында насыл эки девирни айырмакъ керек? Оларнынъ арасында насыл фаркълар бар?
7. Совет акимиятининъ зиялыларгъа къаршы баскъы сиясети эдебиятыннъ инкишафына насыл менфий тесир этти?

XX асыр отузынджы сенелерининъ несирджилиги

УМЕР ИПЧИ¹ (1897—1955)

Къырымтатар халкъынынъ эдебияты ве санатынынъ тарихына буюк иссе къошкъан Умер Ипчи 1897 сенеси Багъчасарайда дюньягъа кельди. Та яшлыкътан оксюз къалгъан огъланнынъ, бир тилим отъмек тапмакъ ичюн, этмеген иши къалмай. Омюрнинъ агъырлыгъыны, онынъ перишанлыгъыны озь козюнен коръди ве башындан кечирди, шорбаджы къамчысынынъ агърысыны, сёгюшининъ аджджысыны озь тенинде ис этти. Онынъ осъмюрлик йыллары халкъ ичинде хорлукъ, зорлукъ ве агъыр эмек гъайретинде кечти.

1911 сенеси Умер Тавдаир коюндеки мектепке окъумагъа кире. 1913 сенеси шу койнинъ медресесине авушып, темелли бильги аладжакъ ола, лякин оджаларнынъ залымлыгъы, дерслернинъ кейфиетсизлиги, бошлугъы окъувдан онынъ козюни къайтара. 1915 сенеси он секиз яшыны толдургъан Умер Уфагъа кетип, андаки «Алие» медресесине сербест динълейиджи оларакъ окъумагъа кире. Алимджан Ибраимовнынъ эдебият дерслерине буюк авесликнен къатнай. Мында о 1917 сенесининъ февраль инкъилябынадже къадар окъуй ве бунынънен онынъ мектеп тасили бите. 1918 сенесининъ башларындан 1921 сенесине къадар Умер кой мектеплеринде оджалыкъ эте. Бундан сонъ, баягъы вакъыт район театр группасында, сонъра, 1923 сенесинден 1928 сенесине къадар, къырымтатар девлет театросында артистлик, режиссёрлыкъ, директорлыкъ ишлерини алып бара. Шу вакъытта да «Енъи дюнья» газетасында эдебий хадим вазифесинде чалыша.

¹ Муэллифнинъ иджадий фаалиети Исмаил Асан-огълу Керимнинъ «Къырымтатар эдебияты» китабындаки малюматлар эсасында язылды. — Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. — С. 214—219.

Балалыкъ ве осьмюрлик чагъындан гъайретнен чалышмагъа алышкъан Умер озюнигъ иджадында да, къайсы саада чалышкъанына бакъмадан, икътидарлы эмегинен аджайип нетиджелерге иришти ве къырымтатар медениет хазинесине салмакълы иссе къошты.

Умер Ипчидаа Тавдаир мектебинде ве «Алие» медресесинде окъугъанда эдебияткъа авесленип, къолуна тюшкен китапларнынъ бирини къалдырмайып окъуй. Къазантатар языджылары Абдулла Токъай ве Алимджан Ибраимовнынъ иджадынен якъындан таныш олып, озю де язып башлай.

1915 сенеси о «Медресе», «Эвлерге бакъкъанда» шиирлерини, сонъра «Гъазы Мансур» ве бир сыра дигер эсерлерини яза. Уфада окъугъанда, андаки къырымтатар къолязма журналларында озюнигъ биринджи эсерлерини бастырып башлай.

Муэллиф «Медресе» шииринде эски диний мектепке, онынъ керилиги ве кийик адетлерине менфий мунасебетини косьтере, «Эвлерге бакъкъанда» шииринде исе джемиетнинъ сыныфларгъа болюнгенини, фукъарелер чалышып, зенгинлер ашагъанларыны, эски дюньянынъ акъсызлыкъ ве адалетсизликлерини тасвирлей.

Шиир язувында да Умер Ипчи муим нетиджелерге иришти. Шиир язувны Умер Ипчи 1915 сенеси башлап та иджадынынъ сонъки кунълерине къадар девам этти. Онынъ эки шиирлер джыйынтыгъы «Шаркъ къадыны» (1926 с.) ве «Куреш ичюн» (1928 с.). Шиирлери чешит мевзуларда язылгъан олса да, олар эписи терен маналы, озюнчелик хусусиетлеринен ашлангъан, муим земаневий, тарихий, фельсефий, ахлякый меселелерни айдынлаткъан эсерлердир. Тиль ве ифаделик джеэтинден де Умер Ипчининъ шиирлери юксек бедийлик нумюнелеридир: «Кимден ярдым», «Балыкъчылар», «Джигитке», «Денъиз», «Тарих текрар дегильдир», «Бизим геджелер» ве дигерлери.

Иджадыны назм эсерлерден башлагъан эдип, озь истидадыны несир ве драма эсерлер язувында да сынай. Эски девир аятыны акс эттирген «Алим» (1924 с.), «Ненкеджан ханым» (1926 с.), «Шайнгерай» (1929 с.), сонъра исе халкъ яшайыш тарзыны ифаде эткен «Фаише» (1924 с.) «Мотор», «Айыныкълар» ве «Азат халкъ» (1930 с.), «Душман» (1933 с.) киби пьесаларыны яза. Бу пьесалар (эписи олып 17 пьеса) къырымтатар совет драматургиясынынъ эсаасыны тешкиль эттилер.

Умер Ипчи истидатлы ве сынъырсыз гъайретли терджимеджи. О рус тилинден къырымтатар тилине дюньяджа танылгъан гъарп ве рус языджыларнынъ муреккеп ве колемли эсерлерини терджиме этти: В. Шекспирнинъ «Гамлет» трагедиясыны, И. Шиллернинъ

«Айдултар» драмасыны, Л. Толстойнынъ «Казакилер» ве «Аджи Мурат» повестлерини, М. Горькийнинъ «Ана», «Артамоновларнынъ иши», «Клим Самгиннинъ аяты» романларыны ве даа дигер эсерлерни. О девирде терджимеджилик пек керекли ве файдалы иш эди. Къырымтатар яшлары ана тилинде бойле улу бедий эсерлернен таныш ола биле эдилер. Умер Ипчи ичюн исе бу буюк иджаткярлыкъ мектеби олды.

Умер Ипчи публицистика ве терджиме ишине де буюк эмиет бере. Тиль ве эдебият меселелерине даир бир къач конференцияларда фааль иштирак эте: «Бизде имля меселеси» (1923 с.), «Тиль ве имля», «Язы меселеси», «Имля ве тиль конференциясы мунасебетиле» (1924 с.) киби макъалелеринен матбуатта чыкъышта булуна. Айны вакъытта о, мектепте тиль ве эдебият окъутув меселелерине де диккъат айыра. «Къырым мектеплери» (1926 с.) «Ифтира дегиль, акъикъат» (1926 с.) киби макъалелеринде о, окъув ишлерининъ севиесини юксельтов меселесини котере.

Йигирминджи сенелернинъ сонъунда Умер Ипчининъ матбуатта бир сыра несир эсерлери пейда олды: «Куреш», «Зейнеп тизе», «Трактор», «Мырзанынъ хатире дефтеринден», «Хатип» ве дигерлери. Муэллиф озь икяелеринде чешит девирде юзь берген фаджиалы вакъиаларны «Зейнеп тизе», «Ачлыкъ хатирелери», къырымтатар халкъынынъ миллий урф-адетлери «Куреш», янъы аят аляметлерини «Трактор» икяелеринде буюк бир инджеликнен ве тесирли шекильде тасвирлей.

Отузундкы сенелери Умер Ипчи несирджилик саасында иджадыны фааль девам эте. Бу йыллары онынъ мундериджели, халкъ аятыны догъру акс эткен ве чешит аятий ве ахлякый мевзуларны акс эткен эсерлери нешир этиле: «Багъчеван», «Кузь геджесинде», «Нефисе» икяелери, «Асан», «Къартлар», «АМО автобусында», «Расткелиш» повестлери ве дигер эсерлери.

Умер Ипчининъ «Расткелиш» икяесинде мукъаддес севгиге садыкъ къалгъан эки генч Хатидже ве Умернинъ муреккеп такъдири тасвирлене.

«Амо автобусында» серлевалы икяесинде совет акимиятининъ къырымтатар коюнде тикленюви, койдешлер арасындаки муреккеп мунасебетлер акс этиле.

Эдебиятымызда гъает буюк иджадий асабалыкъ къалдыргъан классик языджымыз Умер Ипчи 1937 сенеси Сталин репрессиясына огъратылып, чокъ йыллар лагерьерде азап чекти.

1955 сенесининъ январь айынынъ он биринде Томск тюрьмесинде вефат этти.

1. Умер Ипчи кырымтатар медениетининъ къайсы сааларында фааль ве семерели иджат этти? Эр бир саада япкъан хызметлери ве къалдыргъан асабалыгъына тафсилятлы иза беринъиз.

2. Умер Ипчининъ къайсы бир эсерлери сизге терең тесир этти ве гонълюнъизде силинмез из къалдырды?

3. Чешит сыныфларда алгъан бильги, малюматларгъа эсасланып, Умер Ипчининъ яратыджылыгъы ве фаалиетини тасвир этинъиз, кырымтатар эдебияты, медениетинде алгъан ерини къайд этинъиз.

Умер Ипчининъ несирджилигинде «Расткелиш» повестининъ хусусий ери

Йигирминджи сенелернинъ башында Умер Ипчи несир эсерлер язып башлай. Онынъ «Зейнеп тизе» икяесинде дженкинъ фаджиалы акъибетлери ойле бир тесирли, аджыныкълы шекильде косьтериле ки, дерсинъ эр бир окъуйыджынынъ шахсий фаджиасы, яныкъ, къасеветлери тасвирлене. Бу икяе озюнинъ тесирченлиги, инсанперверлигинен, саде тасвир усулынен айырылып тура. Бугунъ де бу икяени козьашсыз окъумакъ мумкюн дегиль. Зейнеп тизенинъ сымасы дженклерде огъууларыны гъайып эткен бинълернен аналарнынъ тимсалидир.

Умер Ипчининъ яратыджылыгъында эр бир эсерининъ эм мундеридже, эм фикир, эм тиль ве ифаделик джеэтинден айрыджа муим ве эмиетли ери бар. Меселя, «Мырзанынъ хатире дефтеринден», халкъ аятындан меракълы левханы тасвир эткен «Куреш» ве дигер эсерлер.

Умер Ипчининъ гонълюне якъын олгъан ве яратыджылыгъында озь аксини тапкъан бир мевзу даа оны даима раатсызлай эди. Бу — къадынлар мевзусы, кырымтатар къадынлыгъынынъ кечмиши, бугунъки куню, келеджеги, къадынларнынъ джемиетте ве аиледеки месулиетли ери.

Бу муреккеп, муим ве индже мевзугъа багъышлангъан эсерлерден «Расткелиш» повести, шубесиз, муэллифнинъ шахсий фикирлери, аятий мевамыны, миллий аят тарзыны ве ахлякъий эсасларыны акс эткен эсердир.

Повестте биринджи шахыс адындан эсас къараманларнынъ — Умер ве Хатидженинъ — та балалыкътан башлап етишкен чагъынадже омюр ёллары тасвирлене. Умер ве Хатиджелернинъ къоранталары Багъчасарайда бир маалледе къомшу олып яшай эдилер.

Граждан дженки ве ачлыкъ фаджиасы бутюн халкъны кыйын алгъа къалдырды. Хатидженинъ бабасы, анасы ве учъ кърдашы ачлыкъ, хасталыкътан эляк олалар, Хатидже бир озю къала. Умернинъ ана-бабасы Хатиджени озьлерининъ къроранта-сына алалар. Бойлеликнен Умер ве Хатидже бир кърорантада ошип-етишелер. Бу ерде эсернинъ энъ меракълы ери башлана. Башта эки осьмюр, сонъра эки яшнынъ гонълюнде асыл олгъан якъынлыкъ, муаббетлик, севги дуйгъуларынынъ далланып гурь оськенини, сонъра оларны бутюнлей сарып, къаплап алгъаныны муэллиф незакет ве инджеликнен тасвир эте.

Эки яш озьлерининъ дуйгъуларыны ачыкътан бильдир-меге джесарет эталмайлар, бири-биринден гизлеп юрелер. Амма Умерни орду хызметине ёллагъанда, эр шей ачыла. Хатидже озюни туталмай, агълай-агълай Умернинъ боюнына сарыла, мени унутма деп ялвара. Вакъыт кете. Умер ордуда. Омюр исе озюнинъ бекленильмеген тесаддуфлерини азырлай. Асылында «Раскелиш» повестининъ биринджи ады «Тесаддуф» эди. Къараманларнынъ омюринде чешит тесаддуфлер расткеле, бахытсыз да, бахытлы да. Апансыздан Хатидженинъ бир койде яшагъан тизеси тапыла ве оны бир къач вакъыткъа эвине алып кете. Бу кетюв Хатидженинъ башына чокъ фелякетлер кетире. Койде ярамаз Аким деген эриф Хатиджени корип, севда ола. Оны алып къача, бир эвде къапап тута, зорлап онъа эвлене.

Бу бахытсызлыкътан сонъ Хатидже, бир ёлуны тапып, койден къача ве чокъ хорланып юре. Лякин Умернинъ эвине къайтмай. Онынъ ич те бир шейде къабааты олмаса да, олып кечкен вакъианы шанына сыгъдырмай, озь аягъынен къайтып бармакъны ляйыкъ коръмей. Лякин гедже-кунъдюз тек Умерни хатырлай, онынъ сымасыны гонълюнде сакълай, озюнинъ екяне севгисине омюрлик садыкъ къалмагъа ичинден ант эте.

Вакъыт кече. Хатидже Акъмезджитте тикиш фабрикасына ишке кире. Ударник сафларында булуна. Онынъ омюринде бахытлы тесаддуф апансыздан эки асретни къавуштыра. Бу повесть акъыкый лирик эсер. Муэллиф эки яшнынъ кучлю, чешит муреккеп сынавлардан кечип, къавийлешкен севгисини косьтере. Экиси де, эм Умер, эм Хатидже, алидженаплыкъ, гонъюльдешликте, чыдамлыкъта ве вефадарлыкъта тенълер. Оларнынъ буллюр киби эм ичтен, эм тыштан темиз-пак сымалары аля бугунь окъуйдыжыларны эеджанландыра ве гъурурландыра.

1. Умер Ипчининъ насыл несир эсерлерини окъудынъыз? Къайсы бири сизге терен тесир этти ве тюшюнджеге далдырды?

2. «Расткелиш» повестинде насыл тарихий девир тасвирлене? Бу вакъытта насыл вакъиалар олып кечти? Сиз бу девир акъкъында не билесиз? Икяе этинъыз.

РАСТКЕЛИШ

Повесть

(кыскагъартылып алынды)

Мен заводдан пек ёрулып къайткъан эдим. Примус устюне чайникни къойып, дивангъа узандым да, газета окъумагъа башладым. Бир тарафтан ёргъунлыкъ, экинджи якътан козьлеримнинъ талмасы, юкъумны кетирди. Аяттаки чайникни де унутып кеткеним. Ал, козюм юкъугъа кетти дегенде, дивардаки радио:

«Дикъкъат, динъленъиз, Акъмесджит айта», — деп ойле багъырды ки, тап сескенип кеттим. Башта онынъ «агъызыны» тыкъайджакъ олдым, лякин юкълап къалсам, чайникнинъ къайнап ташаджагъы акълыма тюшти ве мен радионинъ шай, вакътында багъыргъанына къувандым биле. Диван устюне отурып радионы динълемеге башладым. Мында озь беш йыллыгъыны учь бучукъта толдыргъан Девлет тикиш фабрикасынынъ бу мунасебетле япкъан байрам меджлиси бериле.

Бир чокъ нуткълар сёйленди. Ударниклер де чыкъып сёйледилер. Мувафакъиет балабан. Беш йыллыкъ учь бучукъ йылда толдырылгъан. Аферин, дейим, яхшы чалышкъансынъыз. Биз де, дейим, озь тери заводымызнынъ бешлик планыны толдырувда сизнинъ пешинъизден чокъ артта къалмамыз.

Шай дер экеч, гурь бир эркек сеси, мукъфат къазангъан ударниклернинъ джедвелини окъумагъа башлады. Эр кеске мунасиб мукъфатлар бериле. Бу мукъфатлангъанлар ичинде еуди, рус, татар фамилиялары бар. Бирден-бирге къулагъыма «Хатидже Шабашова» фамилиясы чалынды. Мен, янълыш эшитмедимми экен, деп, дикъкъатнен динъледим. Гурь сес: «Хатидже Шабашова» деп бир даа текрарлады. Мен юкъламайымми экен деп, козьлерими окъаладым, этрафыма ве багъыравукъкъа бакътым. Ёкъ, юкъламайым. Керчек шей, иште гурь сеснинъ паузалары арасындан аяттаки примуснынъ пышылдысы да эшитиле.

Еримден сычрап турдым, быджагымы тез-тез кийдим де, аят-таки примусны сѣндирип, озюми ёлгъа аттым.

Мен къаапудан бойле фырлап чыккъъанда, андаки къомшу къарылар ёл берип, бир тюрлю шашып, манъа ве бир-бирлерине бакъыштылар. Шимди акълыма келе, оларнынъ шашкъанларынынъ себеби меним туташып, къаталап кет-мемдир, дейим.

Мен озюмни учюнджи номералы трамвайгъа аттым ве Совнарком янында трамвайдан тюшип, тикиш фабрикасына чаптым.

Анда байрам бар эди. Эр кес куле. Эр ер кереги киби донатылгъан, залнынъ президиум столы устюнде, диварда Ленин, Крупскаянынъ ресимлери, лозунглар бар. Къыскъасы, эр шей ерли-еринде, эр шей кереги киби...

Зал рыкъма-рыкъ толу. Кимдир, топлашмада нетиджелев нуткъы айта.

Мен къаапуда токътап, зал ичине козь кездирдим. Озюм де фышнайым. Талагъым къаткъан. Къаап янында тургъан къырмызы явлыкълы ишчи къарылар, къызлар манъа суалли козьлеринен бакъалар.

Мен Хатиджени корьдим. О, президиумда отура эди. Череси шенъ, гулленген. Джагыны элине таяп, кулюмсиреп отура.

Юрегим «шув» этти.

Онынъ янына бараджакъ олып ынтылдым. Бунынъ къолайсыз чыккъаджагыны тюшондим. Я, барып да, бир даа эвленген олса? Я, барып да, къоджасы да мында, бу зал ичинде, эм озю де куньджю бир адам олса?

Меджлис битти. Сонъ, сѣз айткъан ораторны эль чырпмаларынен алгъышладылар. Оркестр «Интернационал» чалды. Бутюн халкъ аяккъа турды. Оркестр сускъан сонъ, халкъ дагъылышмагъа деп къаапугъа догъру джѣнеди. Мен оларгъа ёл берип, къаап четине чекильдим. Лякин козьлерими Хатиджеден алмай эдим. Меним меракъландыргъан бир шей бар эди. Эгер онынъ къоджасы мында олса, эбет де, о къарысынынъ янына бараджакъ ве экиси бирликте эвге къайтаджакъ эдилер. Акълыма бу шейлер кельгенде, недир, юрегими тырнады.

Мен бунынъ куньджюлик олгъаныны дуйдым.

Мен Хатиджеден козюми алмайым. Иште, о да турды, халкънынъ артындан къаапугъа догъру джурмеге башлады.

Ёкъ, къоджасы ёкъ экен. Янындаки къарыгъа бир шейлер айта, озю де турмай кулюмсирей. Яваш джурелер. Иште якълашалар... Юрегим бармагъа ер тапмай. Илери атыладжакъ олам. Тез-тез онынъ янына бараджакъ олам.

Эм, атылдым да. Халкъ арасына сыкъыштым. Акъынтыгъа къаршы кетмеси не къадар зор экен. Эр кес тышкъа чыкъмагъа ашыкъа, мен, оларны ярып, араларындан кечип, ичери сокъулам.

Башымы котердим. Буз бузладым.

Эбет, Хатидженинъ янына узунджа бурунлы бириси кельди, оны къолтыкълап, пенджере янына чекти.

Токътагъан эснада, мени сыкъыштырып, итеп, къапудан тышкъа чыкъардылар. Мен къапунынъ сапына япыштым. Токътадым. Аякъларым уджуна басып, котерильдим. Олар анда, пенджере янында, сёйлеше эдилер. Узун бурунлы яш элиндеки къагъытларыны косътерип, Хатиджеге бир шейлер айта, о да кулюмсирей, агъызы четинден алтын тишини косътерип, башыны саллай.

Меним шубем къалмады: узун бурунлы онынъ къоджасы дегиль.

Юрегим тырналды.

Энди халкъ чыкъып бите ята. Манъа аякъ уджларыма басмакъ да керекмей. Мен шимди оларны шай да корем.

Эбетте, сиз мени бу айткъанларымдан, Хатиджени севгеними анълагъандырсынъыз. Айны суретте сиз Хатидженинъ биринджи къоджасы олмагъанымы да огренгендирсинъиз. Эбетте, сиз меним Хатиджени якъын йылларда коръмегеними, эвельде бизим арамызда муаббет олгъаны ве саире ве саирелерни шекленгендирсинъиз.

Мен Багъчасарайда догъдым, анда осьтим. Хатидже де Багъчасарайлы. Маалледешмиз. Эвлеримиз къомшу десенъ оладжакъ.

Онынъ да, меним де бабаларымыз табакъ эснафындан. Эснаф деп, ойле озъ маллары, табаналары¹ олгъан адамлар дегиллер. Олар Аджы Исмаилге ишлей эдилер. Оларгъа ишчи демек де мумкюн дегиль, чюнки экиде-бирде озълери де беш-он терилер алып ишлей, мешин ясайлар. Къыскъасы, бир тилим отъмекчюн эпсини япалар.

Табанагъа мен чокъ яш къатнай башладым. Яваш-яваш Чурюк-сувгъа, онынъ сасыгъына алышып кеттим. Башкъалары Чурюк-сув янындан кечкенде бурунларыны тыкъай, джиренген чырай ясайлар. Амма мен, эм тек мен дегиль, биз табакъ эснафы балалары, Чурюк-сувсыз оламаймыз. Озюмиз «тери ишлеймиз», яни терилерден кесилип атылгъан парчаларны ишлеймиз. Оларны «джырымгъа къоямыз», «тола бастырамыз». Къуш ювада коръгенини кутер, дегени киби...

¹ табана — мешинни гъайрыдан ишлеген устахане.

Узатмайкык. 17 сенеси кельди. Мен бу заман 16 яшында эдим. Падиша тахтан туюшорильген дедилер, кзуваныштылар. «Кзурултай» дедилер, даа бир тактым шейлер. Догърусы, меним бу шейлернинг ич бирине актым етмей эди. Бир кунь Багъчасарай янында дженк олды, бу дженктен сонъ, шеэрге матрослар, сиялы ишчилер кельди. Биз, маалле балалары, башта къоркытык, лякин сонъ, алыштык. Матросларнен достлашып да кельдик.

Пек яхшы актымда. Бир гедже «отурмагъа» деп, Хатиджелер кельдилер. Биз Хатидженен берабер кучюк лампачкыны якъып айткъа чыкытык. Курсюни алып лампаны онынъ устуне кюйдик. Мен онъа, эсап меселелери чезмеге ярдым этеджек эдим. Бизим айткъа чыккыбанымызны анамлар коръдилерми, коръмедилерми, бильмейим, индемедилер...

Биз курсю башына чектик. Мен эсап китабыны алып, окъумагъа ве Хатиджеге анълатмагъа башладым. О исе, китаптаки языларны корейим деп, манъа джылышты, янагъыны меним янагъыма якъынлаштырды. Мен башта ич бир шей абайламадым. Лякин чокъ кечмеден сесим кълтырамагъа башлагъаныны дуйдым. Ич бир шей анъламай эдим...

Хатидже элини меним омузыма кюйып, китап устуне даа да абынды. Бу заман онынъ янагъы, меним янагъымны сыйпады... Шай да арув... Онынъ янагъындан пек хош бир джыллылыкъ келе. Бу джыллылыкъ тап юрегиме синъе... ве бундан меним сесим кълтырай.

Мен токътадым. О:

— Окъуса!... дей, озю де янагъыны меним янагъыма даа зияде якъынлаштыра.

— Чекильсе! — дедим ве башымы чевирип онъа бакътым.

Онынъ янакълары гульгули. Шафран киби, ири козьлери чыракъдай яна... Биз, бири-биримизге бакътык. Мен агъызымы ачып, онъа бир шейлер сёйлемеге азырлангъанда, ёлда бир тюфек давушы эшитильди. Онынъ пешинден бири даа патлады. Биз къоркзуштык. Анамларнынъ янына кеттик. Олар да къоркзушкъанлар. Бабам къара бир шал алып, пенджереге тутта, эм озю де:

— Къоркъманъыз, сиз, товарищлер аталар, — деди.

Учюнджи бир тюфек даа атылды. Анам лампаны эндириди. Эв ичи къаранлыкълашты. Биз бири-биримизни кольге киби коре эдик.

Ёл кълпу кълкылды. Бабам озюнинг йыртык пальтосыны омузына атты, кълпуны ачмагъа деп азырланды. Анам:

— Ачманъыз, эв!.. къоркъунчлы, — деди.

Бадам онынъ сёзюне бакъмады. Азбаргъа чыкъты. Эки дакъ-къадан сонъ, анда русча лакъырдылар эшиттик. Русча айткъанлардан бирининъ сесини таныдым. Бу Дирем Бекир эди. О да бадамларнен берабер Аджнынынъ табанасында чалыша эди.

Бадам къайтты. Онынъ пешинден баштан-аякъ силялы учь матроснен берабер, Дирем Бекир де кирди. Диремнинъ аркъасында толу бир чувал бар эди. О, бу чувалны эвнинъ ортасына урды да, бабама:

— Айды, кий пальтонъы да, Аджнынынъ эвинде сенчюн азырлангъан эки чувал унны озь эвинге кетир, — деди, ерге ташлагъан чувалыны косътерип: — Бу да сизнинъ пайынъыз! — деди.

Тышта сувукъ эди. Матрослар озъара сёйлешип, тенеке соба башына чёктилер. Олардан бирини мен шеэрде де корьген эдим. Чубарджа бетли, узун бойлу бир акъай эди. О, делеялетте къалгъан, не япаджагъыны пашырып тургъан бадамнынъ пальтосыны этенден чекти де:

— Айда, айда старик, — деди.

Бадам къалпагъыны чыкъарды. Башыны къашыды.

Бу ишлерден сонъ, мен Аджныны даа зияде севмедим. Башта о, мен табанагъа, бабама баргъанда, таягъынен белиме тюрте де:

— Мында не къыдырасынъ, пис? Бир шейлер чаладжакъ оласынъмы? Мен сени шимди чаларым, — дей ве таягъыны, урам деп котере тургъан. Шимди исе, бабамы германларгъа чакъкъан, онынъ джанына къаст эткен.

О, бабама ич бир шей япамады, амма Шабаш Мердимша акъайнынъ эджелине етти.

Бадам къачкъанда, Мердимша акъайгъа да къачмасыны, озюнен берабер койге кетмесини теклиф эткен. Мердимша акъай: «Бир шей олмаз», — деп къорантасыны ташлап кетмеген.

Бадам кеткен сонъ, арадан эки афта кечтими-кечмедими, Мердимша акъайны къапаттылар. Оны бир айдан сонъ чыкъарып джибердилер.

Мердимша акъай эвине хаста кельди. Оны тюръмеде пек яман хорлагъанлар. «Айт, Дирем Бекир къайда?» — деп сорагъан, ондан джевап аламагъан сонъ, шомполлагъанлар, аш бермеген, онъа клизма къойгъан, бурунындан сув джибергенлер... Мердимша акъай тюръмеден къайткъан сонъ, чокъ яшамады, къан къусып олды. Бир эв къорантасы бакъыджысыз къалды.

Иште, шай... Мен о геджесинден сонъ, Хатиджени озюме якъын бир дост деп таныдым. Эр заман оны кореджегим кельди, эр заман онынъ янагъы янагъыма тийип турмасыны истедим...

Бабамнынъ къачмасы, онынъ бабасынынъ шай этип ольмеси, бу талий бирлиги, бизим къоранталарымызны, бунынънен бирге бизим озюмизни даа да якъынлаштырды. Ойле олды ки, эгер биз отъмек тапсакъ, Хатиджелернен пайлаша эдик, олар тапсалар бизнен.

Олар бизден зияде замет чеке тургъанлар. Бабам кельгенде бизге беш-он фунт ун, къабакъ, удур-будур кетире тургъан, амма оларгъа ич кимсе бир шей кетирмей эди. Хатидженинъ анасы эв-эвден джурип чамашыр джува, эв сылай ве бунынъ киби ишлер япа эди. Бир дефа оны, Фатма дудуны, насылдыр бир тиф хастасы янында отурмагъа чагъыргъанлар, яхшы тейлейджек олгъанлар. О да баргъан. Тифли къадын ольген.

Бир къач кунъ сонъ, Фатма енге де тифке тутулгъан, буны балаларына да юкътургъан.

Фатма енге, онынъ учъ баласы эписи ольдилер. Мердимша акъайнынъ къорантасындан тек Хатидже къуртулып къалды. Анам бабамнен разылашып, Хатиджени бизге алдылар. Бу заман бабамнынъ анама эгилип, фысылдынен: «Огълангъа мукъайт ол, къыз янында чокъ къалдырма», — дегени аля даа акълымда.

Биз онынънен агъа-къардаш киби яшадыкъ. Меним юрегимде онъа къаршы бундан, бу агъалыкъ дуйгъусындан башкъа ич бир тюрлю дуйгъу ёкъ эди. Шай да муаббет эдик!

Энъ сонъу ойле олды ки, Хатидже бизим эвининъ бир азасы киби, анама «анам», бабама да «бабам» дей башлады.

Омюр исе, кеткен сайын агъырлашты. Энди меним анам халкъ-къа чамашыр джувмагъа, халкънынъ эвини сыламагъа, халкъкъа иш этмеге башлады. Мени шегирт оларакъ табакъ Сеитнинъ табанасына бердилер. Мен бунъа къувандым, чюнки бу суретте къорантамызнынъ алы бираз енгиллешти: бир богъаз эксильди.

Сеит шишман бир адам эди. Озю ишлемей, тек ишлегенлерни бакъып джуре. Мангъа, башта, уфакъ-тюфек ишлер яптырдылар. Яваш-яваш тери ташыгътырмагъа, андан сонъ, тола чевиртмеге башладылар. Бу энди зорджа эди. Къышнынъ сувугъында балакъларынъы тизинге къадар тиреп, сув ичинде дёрт-беш саат турмакъ, эбетте меним киби бир осъмюрчюн агъыр эди.

Сеит мангъа ич бир тюрлю эмек акъкъы бермей, тек богъазымы бакъа эди. Бу «богъаз бакъув» исе — кунъде ярым окъкъа¹ отъмек, уйледе эки стакан чай, акъшам да Сеитнинъ эвинде софрадан къалгъан аш.

Меним севген бир шейим — терининъ устюнде къалгъан ягъ парчаларыны къырып алмакъ эди. Башталары мен бу ягъ парчала-

¹ окъкъа — 1 кг 283 грамм чеки, я да учъ фут.

рыны кесмесини беджерамайып, бир терини эки ерден пычакънен сыздым. Бунунъчюн Сеиттен бир шамар ашадым. Сонъ, огрендим.

Бу ишни севгенимнинъ себеби де, биз бундан «себеплене» тургъанмыз. Терининъ ичиндеки ягъ парчаларыны сыдырып ала, яхшыджа джува, сонъ иритемиз. Бу заман бизимчюн байрам ола тургъан. Ярым окъкъа отъмекни бу ягъгъа батырып ашайсынъ, сонъ, эки кунге къадар токъ джуресинъ. Ягъгъа тойгъан сонъ исе, сувукътан чокъ къоркъмайсынъ. Табийй, ягъны гизли ашайсынъ. Сеит коръсе, дарыла, биз азырлагъан ягъны тутып ала.

Бу ишнинъ бир яхшылыгы даа, мен гизлиден, бу ягъ парчаларыны джебиме толдыра, эвимизге де алып кете эдим. Башталары анам: «Ал да кет, манъа хырсызлыкъ шей керекмей» деди. Мен онъа Сеит агъамнынъ буны «озю бергенини» айтып, ялан сэйледим. Анам бунъа чокъ инанмаса да, индемеди.

Бу ягълар къорантамызгъа чокъ ярдым этти. Мен ягъ ташымагъа башлагъан сонъ, Хатидженинъ хасталыкъ ве ёкъсуллыкътан сёнген чырайы тюзельди, янакълары гулленмеге башлады. Мен бунъа пек къувандым ве озъ «ишимни» даа меракънен девам эттим. Атта шу къадаргъа барды ки, биз къышлыкъ бир бардачыкъ ягъ да азырладыкъ.

Мен о заман озюмни мышыккъкъа ошата эдим. Биз ягъ къыргъанда, мышыкълар узакътан бакъа-бакълар да, биз терилер башындан кетсек, шу арада къырылгъан ягълардан къапып къача тургъанлар.

Сеит бу мышыкълардан ич аз этмей эди. Тюфегини ала, табана ичинде, къаранлыкъта къаравуллай ве оларны ата эди. Мышыкъ саиплери бунъа пек ачувланалар. Сеитке къаршы не япарсынъ?

Биз де шай эте эдик. Сеит коръмегенде, джеблеримизге тери парчалары толдыра да, учкъурларымызны¹ тутып, табана азбарына кете эдик... Меним хошлангъан бир шейим даа, пармакъларымны мешин боясынен боялап, быджагъымны омузыма урып, ёлгъа чыкъмакъ эди. Мен бу заман озюмни баба йигит киби дуя, иш адамы олгъаным, табакъа эснафына менсюплигим ичюн къопая эдим. Буны Хатидже де бегене тургъан. Эгер пармагъымны къызылгъа боясам: «Бакъса, хына къойгъан киби!» — деп шаша тургъан...

Мен Хатидже не бегенсе, оны япмакъны озюме бир бордж киби таныдым. Меселя, о меним эвге балабан чызмалар кийип, кеке-

¹ учкъур — штанны резина ерине тутып тургъан йип.

лими гурьделетип, быджагъымны омузыма урып, кельгеними коре: «Эмджем иштен къайта!» — деп, куле тургъан. Мен де эр кунь эвге кельгенде шай кийине тургъаным.

Къомшу къадынлардан бири (Афизе дудум) анама: «Эбет де, осселер, Хатиджени огълунъа аладжакътырсынъ я?» — деди.

Мен утандым. Ич бир шей айтмай эвден чыкъып кеттим. Лякин Афизе дудумнынъ бу сёзлери меним акълымдан чыкъмады. Демек, бизни бири-биримизге мунасип коре башладылар...

Къырым сонъ дефа советлешти. Бабам энди койден бусь-бутюн къайтып кельди. Фукъаре эснафлар озь ара артель ясап, Аджынынъ артельге берильген табанасында чалышмагъа башладылар. Мен де анда кечтим.

Мен, эр не къадар яш олсам да, къалфа¹ сырасында эдим.

Чокъ кечмеден мени Къызыл Ордугъа чагъырдылар. Мен кеттим. Анам да, Хатидже де бунъа яныкъландылар. Олар меним Къызыл Ордугъа кеткениме дегиль де, олардан айырылгъаныма яна эдилер.

Хатидженен савлыкълашкъанда мен оны не дередже севгеними анъладым. О да мени шай севе экен. Буны да анъладым.

Бу заман артыкъ о он едиге кете эди. Тамам энди етишкен къыз.

Мен артыкъ азырландым. Анамнен савлыкълаштым. Хатиджени къыдырдым. Даа шимди мында эди, гъайып олгъан кеткен. Анам: «Азбардадыр», — деди. Мен сандычыгъымы алып азбаргъа тюштим. О, анда да ёкъ эди. Анам: «Къапу огюндедир», — деди, озю Хатиджени бакъмакъ ичюн чыкъты. Мен къапуда тура эдим. Кимдир элимден чекти ве мени азбаргъа, къапу артына тартты.

Бу, Хатидже эди.

Онынъ козьлери сылакъ эди. Элиндеки нагъышлы явлыкъкъа козюни сюртти де, манъа узатты: «Ма, ал, унутма!» — деп, меним бойнума сарылды. Юзюмден, козюмден опыти. Онынъ дудакълары сыджакъ эди. Козюнден акъкъан яшлар меним янагъымы сылаттылар.

Ич унутыладжакъ шейми? Мен сонъундан ордудан къайткъангъа къадар, атта Хатиджени сонъ дефа тапкъангъа къадар бу сыджакъ дудакъларны, янагъымны сылаткъан бу козь яшларыны унутмадым.

Хатидже дудакъларыны меним дудагъыма якъын кетирди ве фысылдап:

¹ къалфа — устанынъ шегирти.

— Мен сенинъ къайткъанынъны беклейджегим. Унутма. Сонъ, биз... деди, артыны айтмай, боюнымдан опытю.

Мен савлыкълашып кеттим. Аралыкъ башына къадар мени озгъардылар, сонъ, козьден гъайып олгъангъа къадар пешимден явлыкъ салладылар...

Къызыл Ордудаки хызметими Польша сынъырында яптым. Эвельде де Къызыл Ордугъа хызметке меракъ этсем де, лякин анда, Къызыл Ордуда хызметнинъ бу меракътан къыркъ къатына устюн олгъаныны корьдим.

Алты айдан сонъ эвден алгъан мектюбимде бабамнынъ ольгенини яздылар. Бунъа чокъ яндым. Бабам эр не къадар джайлы олса да, яхшы бир адам эди. Бакъты, осьтюрди, буютти... Не япмалы, бутюн омюри бою хорлукъ чекти; омюри эль къолунда ыргъатлыкънен кечти, сонъ йылларда артельнинъ иши сырасына минмеге башлагъанда исе, ольди...

Мен анамнынъ гонълюни алып, къаршылыкъ яздым...

Бир айдан сонъ алгъан мектюбимде бир койде Хатидженинъ, насылдыр, тизеси олгъаны, онынъ Хатиджени къыдырып «тапкъаны», сонъра койге, «ич олмаса бир айчыкъ бизде отурыр», — деп алып кеткени языла эди.

Мен бу мектюпке къаршылыкъта, Хатидже Багъчасарайгъа къайткъан сонъ, мытлакъа Акъмесджитке барып, фабрикагъа я да бир мектепке кирсин де, окъусын, деп яздым ве айны бу сёзлерни айры бир къагъыткъа язып, «Хатиджеге махсустыр», — деп конверт ичине къойдым.

Эки афтадан сонъ анам манъа: «Койде тизеси Хатиджени бир кулак огълуна эвлендирген» — деп джевап берди.

Сонъ, бунъа не дерсинъ?

Меним башымдан ашагъы къайнакъ сув тёкюльди... Кулак огълу ве Шабаш Мердимша акъайнынъ къызы Хатидже!

Мен Хатиджени билем. Онынъ башкъасына эрге чыкъмайджагъыны да билем.

Мектюплеримни сыкълаштырдым. Анам эр джевабында Хатиджеден хабери олмагъаныны яза эди. Къызыл Ордуда хызметини битирип къайтмагъа бир ай къалгъанда, анам Хатидженинъ эринден къачкъаныны язды. Лякин къайда къачкъан — буны бильмей. Эринден къачкъан да, ничюн бизге кельмеген — буны да язмай...

Мен къайттым. Хатиджени эр ерден сораштырдым. Ич бир ерде ызыны тапыштырамадым...

Арадан бир къач йыллар кечти. Бу заман ичинде де Хатиджеден бир хабер аламадыкъ.

Умер Илчи.
«Растелиш»

Къыскъасы — ер ярылды, ерге батты...

Мен, энди, Акъмеджитте заводда чалыша эдим.

Иште, шай олды... Мен Хатиджени тапарым деген ую-
тимни джойсам да, лякин оны унутмадым. Эр заман онынъ,
аскерликке кеткенде сыджакъ нефесини уфюрип: «Мен се-
нинъ къайткъанынъы беклерим... Унутма», — деген фысыл-
дысы къулагъым ичинде тура ве янагъымны сылаткъан козь
яшлары дуола эди...

Эгер де мен юкълап къалып да радионы эшитмеген олсам,
бельки Хатиджени аля тапамаз эдим. Эгер де тикиш фабри-
касы озюнинъ беш йыллыкъ планыны учъ бучукъ йылда тол-
дырмагъан олса, радио манъа онынъ барлыгъыны хабер бермез
эди...

Къыскъасы, мен, Хатидженинъ къоджасы бар экен, бир даа
эвленген экен деп умютимни ёгъалта яткъанда, узун бурунлы
киши элиндеки кягъытларны онъа берди де, Хатидженинъ элини
сыкъты ве савлыкълашты.

Мен озюми ичери аттым.

— Хатидже!

Хатидже бирден абдырады. Козьлерини манъа тикти. Онынъ
юзю де агъарды, де аларды. Башыны пенджеререге чевирди.

— Хатидже!

Мен онынъ элине япыштым.

— Джюр кетейик... Мен сени радиодан эшитип кельдим, айды,
джюр. Мен сени еди йылдыр корьмедим... Хатидже!

Инсан бойле дакъикъаларда айтмагъа сёз де тапамай...
Агъызына не кельсе, оны айтып джибере...

Шай... Бир афта сонъ, биз ЗАГСке бардыкъ.

О, башына кельген шейлернинъ эписини айтты... Акимден
къачкъан сонъ, Ялтагъа кеткен. Анда бирисине хызметчи джур-
ген. Энь сонъу, союз оны тикиш фабрикасы янындаки курсларгъа
джиберген. Курсларны битирген сонъ, фабрикада ишчи олып къал-
гъан. Шимди фабрикада эм ишчи, эм де местком азасы. Ударник.
Учъ кере мукафат алгъан. Бу мукафатларнынъ бири урба пичювни
къолайлаштыргъаны ичюн...

Мен:

— Я ничюн Акимден къачкъан сонъ, догъру бизим эвге кельме-
динъ? — деп сорадым.

— Сенинъ козюнъе насыл корюнеджек эдим?.. — деди.

1. «Расткелиш» повестинде тасвирленген адисе-вакъиалар къачынджы сенелери олып кече? Янъы яшайыш Хатидженинъ такъдирини насыл денъиштиргенини икяе этинъиз.

2. «Расткелиш» повестиндеки къараманларнынъ сымасында тасвирленген земаневий чизгилерни къайд этинъиз. Кечмиштеки нукъсанлыкъларнынъ къараманларнынъ такъдирине тесири акъкъында икяе этинъиз.

3. Умер ве Хатидженинъ омюр ёлларыны тасвирленъиз.

4. Умер ве Хатидженинъ сымаларына агъзавий ве язма хасиетнаме беринъиз.

«АМО» автобусында»
икяесинде табиат манзаралары
ве эсас къараманнынъ сымасы

«АМО» автобусында» икяесинде табиат манзаралары ве эсас къараманнынъ сымасы

Умер Ипчининъ несир эсерлеринден «АМО» автобусында» икяеси чокъ тарафтан меракълыдыр. Биринджиде, икяенинъ эсас къараманы, адий къырымтатар койлюси, окъув-мектеп корьмеген. Лякин табиат онъа акъыл-идракъны аямай берген. О, чешит агъыр, муреккеп вазиятлерден озь икътитарына базанып чыкъа. Экинджиде, гедже-куньдюз чалышып огъууларыны осьтюре ве тербиелей. Бир огълу — шофёр, экинджиси — учуджы.

Отузынджы сенелерининъ башында онынъ омюринде ве янъы колхоз аятында бир муим вакъиа олып кечкен эди. Колхоз реиси Бакъладжы гизлиден энъ яхшы тютюнлерни шеэрге барып сата экен. Онынъ айнеджилиги ве хиянетлигини джемаат огюнде ачып косътермесине Эмиросман акъай себепчи ола.

Шимди исе Эмиросман акъай озюни бахтлы дуя, къувана ве гъурурлана. Умер Ипчи койлюлернинъ эйи яшайышкъа иришкенлерининъ тасвирини кучълю ве тесирли олмасы ичюн, усталыкънен дюльбер табиат левхаларыны джанландыра. Эмиросман акъай огълу Селим айдагъан автобуста отурып, ёл бою берекетли тарлаларны, багъ-багъчаларны мемнюкликнен сейир эте. Ялы боюнынъ дюльбер манзаралары, Къара денъизнинъ аджайип левхасы адий койлюнинъ гонълюнде сеадеглик, бахыт, ватанына севги ве гъурур дуйгъуларыны догъура. Бойлекликнен, табиат манзаралары Къырымнынъ зенгин ве дюльбер табиатыны, омюрдеки эйи денъишмелерни, къараманнынъ ички дюньясыны ачып косътерильмесине хызмет этелер.

«АМО» АВТОБУСЫНДА

Икяе

XX асыр отузундакы
сенелерининг кызылгатагар
эдебияты (1929—1941)

Шофер Селим бабасы Чала Эмиросман акъайгъа «Амо» автобусында, меним янымдан ер косътерди де:

— Мына, мында, оджанынъ янында отур, джанынъ сыкъылмаз, — деди.

Эмиросман акъай автобуснынъ къапучыгъыны ачып турмады, богъчасыны меним яныма ташлады, озю де узун аягъыны котерип, аткъа минер киби, минди. Богъчасыны тизлери узерине къойды, ерлешти.

Озюни озгъаргъан къарысы Музине енгеге:

— Айды, сен къайт эвге, мен озюм кетерим, — деди ве джебинден табакасыны чыкъарып, сигар ясады, мангъа да теклиф этти.

Музине енге онынъ айткъанына къулакъ асмайып, автобуснынъ басамагъына минди:

— Яхшы отурдынъмы, шу?.. Аякъларынъны мына мында чек! Оджагъа пек тыкъылма... Керимге селям эт. Бахтлы олсун. Яхшы-яхшы эвленсин де, мен озюм баргъанда, онгъа къазан-аякъ алып кетерим... Бакъ анда, сени аэроплангъа минсетем десе, минме... Озю де мукъайт олсун.

Музине енге къартына бу шейлерни тенбилегенде Селим дюмен башына ерлешти, насылдыр, зымпаларны¹ басты ве мотор озь башына сомурданып, кимерде къыза тюшип, эм озю силькинди, эм бутюн автобусны, эм де автобуснен берабер бизлерни силькти де сонъ яваштан тайып, копчеклерини тыгъыртып байыр ёлда сыджырды. Койнинъ четинде Музине енге басамакътан, тюшип, даа демин айткъан сёзлерини текрарлады. Селим онгъа: «Савлыкънен къал», — деп башыны саллады.

Биз янгыдан кочтик...

Артыкъ ёкъушкъа чыкъылып, даа янгы тамири биткен тюз шоссе ёлу башлады. «Амо» автобусы бу ёлда сыджырды. Къаршыдан ургъан ель бизим шапкелеримизни учурмакъ истеди, козьлеримизни къыптырды, кокюслеримизге сокъулып кольмеклеримизни къабартты... О, увуддап кетти. Биз джаявларны, атлыларны, арабаларны озып кечтик, оларны сечип де етиштиралмадыкъ. Телеграф диреклери козь огюмизден «джылп-джылп» этип ёгъалдылар... Автобуснынъ фенерлери ёлдан козюни алмай бакъа; онынъ огю насылдыр, буюк бир джанаварнынъ бурунына ошай. Бу бурун чукъурларны къокълап, ёкълап тюз ер къыдыра ве тюз ерде бир йылан киби сыджыра...

¹ зымпа — машинаны аракетке кетирген къысымлар.

Мен Чала Эмиросман акъайнынъ мемнюн чересине бакътым да:
— Насыл дызманмы¹? — деп сорадым.

О, башыны саллап:

— Дызман! — деди.

Дызман!.. Не де дызман!.. Ялы боюнынъ энъишли-ёкъ-ушлы, багълы, багъчалы, тавлы, дагълы джапындаки бурмалы, айланмалы ёлунда дызман олмаса, даа къайда оладжакъ? Иште, ёл четинде битмез-тюкенмез колхоз, совхоз багълары, оларнынъ устюнде чамлы дагълар... Иште ёлнынъ астында кениш тютюн тарлалары, онынъ да астында мавы денъиз... Къора бойлап сельбилер, кираз, эрик, алма, армут, джевиз тереклери... Мында башынъны къайда чевирсенъ, эп янъы, дюльбер бир лева²... иште эки сельби; оларнынъ ортасындан кок киби мавы денъиз корюне... Ёлнынъ устюнде джевиз агъачы, онынъ четинден яйла устюндеки денъиз киби мавы кок корюне... Алдынъа бакъсанъ, я Аювдагъ, я да Кастель аркъасыны тырбайтып тура... Артынъа бакъсанъ — ёл чечекли багъчалар арасына созулып кете... Лева эр адымда денъише ве сен къайда бакъдажгъынъны бильмейип, турмай башынъны бургъалайсынъ...

Я ава?

Авада денъизнинъ солушыны, чамларнынъ къокъусыны дуясынъ. Эр шей — отлар да, агъачлар да, атта ташлар да къокъуйлар. Юзюм, тютюн япракълары озь къокъуларыны джайраталар... Денъиз, чам, багъ, тютюн, чичек, таш, кипарис — эписининъ къокъусы бирге къарышып, энъ аджайип бир къокъу, асыл этелер. Бу дюльбер къокъулы ава исе танавларынъдан³ озю сокъула, джигерлеринъе, къан тамырларынъа озю, озь башына кире, сени раатландырып, байылтып ташлай...

Бундан да дызман шей олурмы? Бу дюльберлик, бу раатлыкъ, байгъынлыкънен «Амо» автобусына ташланып, бурмалы, айланмалы ве тюз ёлларда сыджырмакътан да дызман шей олурмы?..

Мен Эмиросман акъайгъа кене сёз къатам, лякин агъызымны ачкъаным киби анда ель тола ве агъызым ичинден сёзлерни четке учурып алып кете де, онъа етиштирмей. Мен агъызымны онынъ къулагъына янаштырам.

— Керим кимге эвлене я? — деп сорайым.

Эмиросман акъай: «Бильмейим» — деп башыны бура, сонъ, бир шейлер сёйлей, лякин онынъ сёзлерини ярым-юрты эшитем.

¹ дызман — *бу ерде*: пек гузель, гъает дюльбер.

² лева — левха.

³ танав — тамав, бурун бошлугъы (*укр. ніздрі*).

Вызлы кеткен автобуста чокъ лакъырды этильмей. Биз экимиз де лакъырдыдан вазгече, ёлны, ёл четиндеки багъ-багъчаларны, усттеки яйла ве асттаки денъизни сейир этемиз.

Денъиз инсаннынъ козюни эп озюне чеке, санки сени сынъырлап тута. Онынъ мавы тюзюнден козюнъи аламай-сынъ. Эп онъа бакъып тураджагъынъ келе.

Денъиз пек кениш. Эм тынч. О, ялыдан башлап уфукъ-къа догъру эп юксельген киби. Онынъ коктен къошулгъан еринде аз кемерли бир сызыкъ бойдан бойгъа созулгъан. Денъизнинъ тюзю кокнинъкинден бираз даа къоюджа. Эгер оларнынъ тюзю бир кельсейди, кокнен денъизни айырды этмек кучъ олур эди.

Мен Эмиросман акъайнынъ оракъкъа ошагъан бурунына, джыйырчыкълы¹ манълайына, кулюмсиревли агъызы ве козюне бакъам. Онынъ козьлери тири, къара, ойнакълар. Череси къартча олса да, сач ве сакъалы кумюшленмеге² башласа да, лякин козьлери яшлар. Бу козьлер меним бундан секиз-он йыл эвель коръген козьлеримнинъ айны, олар сёнмеген, къартаймагъанлар, тамам о заманки кибилер. Олар манъа о заманны хатырлаталар. О, заман...

Эмиросман акъайнынъ эки огълу — Керим де, Селим де бизим мектепте окъуй ве мектептен пек сыкъ къала эдилер. Бу уйгъун-сыз ал себебинден биз Эмиросман акъайнен сыкъча корюше эдик.

Мен онъа:

— Огъулларынъ учъ кунъден берли мектепке кельмейлер, бойле ярамаз, сыныф кечалмазлар ве иляхри дей эдим.

О исе, джелъкесини къашып:

— Не япмалы, оджа... Окъув да арув амма, чалышмакъ да керек... Мен оларны дёрт кунъге Козьлюкли Аджыгъа чубукъ джыймагъа джибердим, — дей эди.

Дигер бир дефасында багъ чапалатмагъа ёллагъаныны айта.

Эм, мектептен къалгъан тек бир онынъ балалары да дегиль эди. Кой фукъарелерининъ балаларында бу ал бир адет укюмине кирди, оларны бозды. Ойле кунълери ола ки, бизим огюмизде къыркъ ерине олгъаны 8—10 бала булуна тургъан. Экинджи кузь бу балаларнынъ чокъусы кене де былтырки сыныфларында къала тургъанлар. Амма аллы койлюлернинъ балалары мектепке дюзгюн къатнай, мектепни вакътында битире, сонъ башкъасына авушлар.

Биз не къадар чалышсакъ да, бу ишнинъ огюни аламадыкъ. Эвель-эзельден шай олып кельген, шай да кете эди. Биз бу «эвель-эзельден олып кельген» алны денъиштирмекчюн, къатнавы энъ

¹ джыйырчыкълы — къатлангъан.

² кумюшленмеге — агъармагъа, чалармагъа.

зайыф олгъан дёрдюнджи ве бешинджи сыныфларнынъ дерслерини акъшам устуне авуштырмакъ истедик. Пробасыны да бакътыкъ. Бу да хайыр этмеди.

Мен шимди койге баргъанда, андаки оджаларнен корюштим. Оларнынъ айткъанларына коре, энди мектептен къалув пек сийрек корюльген аллардан экен.

Кунълерден бир кунь, къаве огюнде отургъанда, койлюлерден бири: «Имам эфенди, мына бу ерден автомобиллер кече... Бу автомобиллер насыл джурелер» — деп сорагъан. Имам исе:

— Шейтан иши. Кяфир иши... ве илляки шейтан иши олдыгъы ичюн кяфир ишидир, — деген.

Эмиросман акъай автомобильни эки себептен отьрю севмей эди. Бунунъ биринджиси — автомобильнинъ «шейтан иши», «кяфир иши» олгъаны, экинджиси де, томалакъ малийнинъ ондан урьккени ичюн эди.

Чокъ кечмеден бунъа учюнджи бир себеп даа къошулды. Яни шойле олды:

Биз, эки оджа шеэрге, оджалар конференциясына кетмек ичюн къаве огюнде автомобиль беклей эдик (сёз сырасы айтайым, шимди анда къаве ерине кооператив тюкяны бар). Бизим янымызгъа Эмиросман акъай да келип отурды. О, атынынъ аркъасына одун юклеген де, Селимге айдаткъан, озю исе догъру сокъакънен тюшип атыны беклей ве сыкъ-сыкъ ёкъушкъа бакъа эди.

Чокъ кечмеден ёкъуш башында малийнен берабер Селим корюнди.

Ат ёлнынъ ортасындан кете, Селим де онынъ янашасындан сызгырып джуре.

Олар ёкъушнынъ ортасына кельгенде, ёкъуш башында сигналыны багъыртып, енгиль бир автомобиль пейда олды. Ат къулакъларыны тикти ве бир тарафындан экинджи тарафына чапкъаламагъа башлады.

Селим атнынъ башына япышты, оны пекитмек истеди, лякин автомобиль чаналата берип, оларгъа якъынлашкъанда, ат бирден урькип чабдырылды, теразесини гъайып этип, одунларнен берабер ёл четине шыптырылды.

Бундан абдырагъан бала да, артына къакъылды ве автомобильнинъ огюне урунып онынъ тюбюне йыкъылды.

Бутюн бу ишлер бир сание ичинде олып кечкен эди. Атта атнынъ урьккенини корьген Эмиросман акъай еринден де турып етиштиралмагъан эди.

Автомобиль токътады. Биз, тоз ичинден, Селимнинъ, арт аякъларыны араба баскъан бир кучелек киби, эки элинен сюйрельмеге тырышкъаныны корьдик.

Бабасы онынъ янына чапып, аякъкъа турсатмакъ истегенде, Селим: «Тийме! Озюм турарым!» — деп багъырды ве турмагъа чалышты исе де, аякълары оны тутмай эди. Санки онынъ аякъ кемиклери ириген де, тек эти къалгъан киби эди...

Сонъундан бу иш макемеге къадар барды, лякин макемеде шофер къабаатсыз чыкъты. Чюнки баш къабаат атта эди. Шофернинъ сигнал бергенини биз де эшиттик; эм де онынъ автомобильни чаналаткъаныны коръдик. Эгер малий урьк-меген олса, ич бир шей олмайджакъ эди.

Мен шимди «Амо» автобусынынъ дюменини къавий туткъан, оны, пек беджерикли бурып, автобусны увулдатып айдагъан Селимнен, тоз ичинде кучелек киби суйрельген Селимчикни козь огюне кетирем, чакъыштырып бакъам.

О вакъыт Селим 12 яшында, арыкъ, сёнюк чырайлы бир бала эди. О, о дередже зайыф эди ки, атта боюны онынъ башыны зорнен тута эди, онынъ башы артыкъ къувамына кельген кунъайлан киби бир тарафына эгилип турарды.

Амма шимди?

Шимди онынъ кенъ джавуры аман-аман бир метро къадар кенъ. Чырайы тап-тазе, къурум киби сия козьлери огге, огдеки ёлгъа пек джесюр бакъа. Онынъ ири авучлары ичиндеки руль бу авучларгъа коре уфакъ киби...

Мен машина душманы Эмиросман акъайнынъ огълу Селимнинъ насыл этип де шофер олгъанына меракъландым ве буны сорап огрендим. Манъа:

— Эмиросман акъай Селимни шоферликке озю ёллады, — дедилер.

Эмиросман акъайнынъ биринджи дефа автомобильге мингенини корьгенлер буны пек сейирли икье этелер.

О, башта автомобильге минмейджек олгъан.

— Мен джаяв кетерим, — деген.

Аркъадашларынынъ бирер-бирер автомобильге тырмашкъанларыны корьген сонъ, юрекленген, машинаны эки кере «таваф» эткен¹. Сонъ, къарарлаштырып, янашадан кельген де, аткъа минер киби, сагъ аягъыны котерип, озюни автомобильнинъ яциги ичине аткъан... О чокъ вакъыт башыны котермей яцик ичинде «мышыкъ софусы» киби отургъан. Машина вызлы кетмеге башлагъанда, башыны котерген ве агъызыны къулакъларына къадар йырып, ырджайып кульген...

Курстан къайткъан сонъ Селимге:

¹ «таваф» эткен — этрафыны айлангъан.

— Анавы, бизни шеэрге алып кеткен шофер татар яшларындан озюне бир шегирт къыдыра. Насыл, барасынъмы? — деген.

Селим эки кере чомпарлаз аткъан¹ да, учъ кунъден сонъ савлыкълашып, машинагъа минип кеткен.

Керимни исе чокъ кечмеден граждан авиациясы мектебине ёллагъанлар...

Селим «Амонинъ» вызыны къоша... Елъ бизни даа къуветли охшамагъа чалыша... Дюльбер левалар турмай денъише... Раатлыкъ эвлери, санаториялар янындан кечемиз... Колхоз, совхоз багълары, тютюн тарлалары арасындан кечемиз... Джаявларны, атлыларны, арабаларны артта, чокъ артта къалдырамыз... Эски джинеviz къалеси корюнип ала...

Биз эп кетемиз. Автобус сигналыны сукъ бере. Огде кеткен джаявларны, атлыларны, арабаларны, озъ келишинден хабердар эте, олардан ёл талап эте, оларнынъ чыкъаджагъыны анълата...

Кой багъларында, тютюн тарлаларында иш къайнай... Ёл четинден балалар бизге багъырлар. Олардан бири «Ур-а!» деп къычыра да, шапкесини авагъа ата...

Биз эп кетемиз... Алтмыш яшына къадар автомобильге «шейтан иши» деген Эмиросман акъайны да алып кетемиз. О, шенъ. Агъызыны джайып, ырджая...

Дызман... Чокъ дызман... Инсаннынъ руху котериле. Аякъ устюне турып, гуръ сачларыны ельге ельпиретип, шапкени саллап багъыраджагъынъ, ялынынъ дюльбер табиатыны, онынъ бинълердже ишчилер раатлангъан раатлыкъ эвлерини, санаторияларыны, колхоз-совхозларыны, колхоз ишчилерини, эрик, армут, алма, кираз багъчаларыны, кенъ денъизни, тавларны, ташларны, ялынынъ къокъулы авасыны селямлайджагъынъ келе... Ве, юректен селямлайсынъ да!

Суаллер ве вазифелер:

1. «АМО автобусында» икяесинде муэллиф о девирдеки омюрнинъ насыл тарафларыны тасвирлей?

2. Эмиросман акъайнынъ сымасына аит чизгилерни эсердеки левхалар эсасында тариф этинъиз.

3. Селимнинъ табиат чизгилерини тасвирленген левхалар эсасында айдынлатынъыз.

4. У. Ипчининъ «Расткелиш» повестининъ ве «АМО автобусында» икяесининъ сюжетини талиль этинъиз.

5. «АМО автобусында» икяесинде табиат манзараларыны къайд этинъиз ве гъаевий маналарыны изаланъыз.

¹ чомпарлаз аткъан — юварланып аякъ устюне тюшкен.

Сюжет акъкъында

XX асыр отузанджы
сенелерининъ къырымтагар
эдебияты (1929—1941)

Сюжет — бу бедий эсерде тасвирленген ве бири-бирине багълы олып кельген адисе, вакъиалар, эдебий къараманларнынъ тасвирленген адисе, вакъиаларда иштираги, арекетлери ве бири-бирине косътерген мунасебетлеридир. Бедий эдебиятнынъ эсас хусусиети реаль омюрни, этрафтаки барлыкъны образлы тарзда акс этювдир. Языджы, омюрни огренюв эснасында муим адисе, вакъиаларны сечип, оларны озь эсеринде тасвир эте ве бедий сымалар ярата. Эдебий эсерде аятий адисе, вакъиалар, иштиракчы шахысларнынъ омюри, такъдири, фикир, дуйгъулары арекетте, денъишювде, инкишафта, омюрдеки киби джанлы шекильде тасвирлене.

Сюжет эдебий эсернинъ жанрынен багълыдыр. Эпик ве драматик эсерлерде муреккеп адисе, вакъиалар, джиддий чатышмалар, агъыр вазиетлер, къараманларнынъ муреккеп мунасебетлери ве такъдирлери тасвирлене. Лирик эсерлерде исе аятий эснаслар, инсан такъдирлери лирик къараманнынъ дуйгъу, фикир, тасавурларынынъ тасвири вастасынен ачыла.

Сюжет эдебий эсернинъ эсасыны тешкиль эте, чюнки эсернинъ мевзусы, гъаеси, къараманларнынъ такъдири, языджынынъ аятий мевамы, дюньябакъышы сюжетте ифаделене. Сюжет языджынынъ истидады ве иджадыннынъ махсулы, нетиджесидир. Сюжет вастасынен муэллиф озь эсерине меракъ, авеслик догъура, окъуйыджыны озюнинъ фикир, истеклерине конъдюре. Мундериджели сюжет окъуйыджыгъа терен тербиевий тесир эте, онынъ шахсиет оларакъ шекилленмесине, инкишафына гъыда бере.

Эр языджы, озюнинъ истидады, яратыджылыкъ услубине эсасланаракъ, эсерлерининъ сюжетини уйдура, окъуйыджыгъа тесир этюв, эджанландырув, оны меракъландырув ёлларыны къыдыра. Меселя: Умер Ипчининъ «Зейнеп тизе» икяесининъ сюжети саде, лякин муэллифининъ языджылыкъ меарети, фаджиалы джошкъунлыгъы окъуйыджынынъ тасавурына терен тесир эте.

Сюжет там олгъан бедий бирдемликни тешкиль эте, онынъ башы, ортасы ве сонъу ола. Сюжетнинъ башына *багъланыш* дейлер. Багъланышта сюжет арекетининъ башланувына эсас олгъан бир адисе тасвирлене. Эсернинъ

эсас кысмында сюжет арекетининъ илерилеви, адисе, вакъиаларнынъ инкишафы тасвирлене. Сюжет арекетининъ инкишафында энъ кескин ве юксек нокътагъа *кульминация* дейлер. Хусусан драматик эсерлерде кульминация пек ачыкъ корюне. Кульминациядан сонъ сюжет арекети чезилишке ёнеле. **Чезилиш** бу эсерде тасвирленген чатышмаларнынъ, котерильген меселелернинъ чезилювидир. Чезилиш сюжетнинъ, умумен бутюн эсернинъ муим кысымыдыр, о, эсернинъ мундериджесини екюнлей. Чезилиште яzydжынынъ дюньябакъышы, тасвирленген адисе, вакъиаларгъа кескен кыймети, аятий ве ахлякый меслеклери, ичтимаий-сиясий мевамы ифаделене.

Эдебият назарисси.
Сюжет агъкъында

Суаллер ве вазифелер:

1. Бедий эсернинъ сюжетини нелер тешкиль эте?
2. Яzydжы эсерде омюрни насыл усул, васталарнен тасвир эте? Сюжетнинъ бедий эсердеки эмиетине сиз насыл кыймет кесесиз?
3. Сюжет ве мундеридже агъламларынынъ фаркъы неде? Сюжетке не кире? Бедий эсерде сюжетнинъ эмиети насыл?
4. Сюжетнинъ теркибий кысымларыны кыйд этинъиз.
5. Насыл жанрларда сюжет муим ерни ала?
6. Талиль эткенде эсерлернинъ сюжетине мунасебетинъизни беян этинъиз.

ДЖАФЕР ГЪАФАР (1898—1938)

Джафер Гъафар 1898 сенеси Акъмесджит уездининъ Тавдаир коюнде муаллим къорантасында дюньягъа кельди. Бабасы огълуна балалыкътан земаневий тербие ашламагъа ве темелли бильги бермеге чокъ гъайрет этти. Джафер башлангъыч мектепте окъугъанда, онынъ истидатлы, окъувгъа авес, зийрек олгъаны корюнип тура эди. О, бабасынынъ зенгин китапханесинде олгъан бутюн китапларны окъуп чыкъты.

Башлангъыч мектепни битирген сонъ, Джафер Тавдаир медресесинде окъувыны девам этти. Лякин о тек медресе окъувынен сынъырланмайып, мустакъиль окъув вастасынен бильгилерини арттыра. Бу йыллары Джафер Гъафар Къазан, Азербайджан азыджыларынынъ эсерлерини окъуй, къырымтатар тилине терджиме этип басылгъан рус классик азыджыларынынъ эсерлеринен таныш ола. Эльбетте, къырымтатар эдиплери Исмаил Гаспринский, Шамиль Тохтаргъазы, Якъуб Шакир-Алининъ эсерлери оны эеджанландыра, джоштура ве терен ойларгъа далдыра.

Медреседе окъугъан йыллары Джафер Гъафар озю де азып башлай. Язгъан шиир, икяелерини бастырмагъа джесарет эталмай, чюнки бу онынъ биринджи теджрибеси, талебелик къараламалары эди. Лякин эдебияткъа, иджаткъа авеслиги кунь-куньден арта ве къавийлеше эди.

Медресени битирген сонъ, Джафер Гъафар 1917 сенесинден 1920 сенесине къадар Къырымнынъ чешит койлеринде оджалыкъ эте. Бу муреккеп, агъыр ве къалабалыкъ йыллары, Ватандашлар дженки девринде чешит койлерде булуна, халкънынъ агъыр вазиятини, хорлугъыны коре ве чокъ муим аятий малюматлар топлай. Келеджекте, бу малюматлар онынъ эсерлерине эсас олдылар.

Къырымда совет акимieti пекинген сонъ, 1921 сенесинден башлап, Дж. Гъафар къырымтатар яшларынен берабер янъы аят къуруджылыгъында фааль иштирак эте, башта комсомол, сонъра коммунист ола. Чар укюмети йыкъылгъан сонъ, Къырымда сербест ве бахытлы яшайыш къуруладжагъына джан-гонъюльден инана ве бар кучю, истидатынен тувгъан халкъына хызмет этмеге тырыша.

О, журналист оларакъ «Яш къувет», сонъра «Енъи дюнья» газеталарында ве «Илери» меджмуасында чалыша. 1928 сенесинден, бир йылдан зияде вакъыт «Енъи дюнья» газетасынынъ баш муаррири вазифесинде булуна. Сонъра Къарасувбазар тасиль идаресининъ мудири оларакъ чалыша.

Джафер Гъафарнынъ эдебий фаалиети 1921—1936 сенелери кенишлеп кете. Биринджи шиирлери 1921 сенеси яшлар газеталарында нешир этиле. Сонъра Джафер Гъафар несирге кечти. Онынъ биринджи икяелер китабы 1927 сенеси «Омюрден орьнеклер» серлевасынен нешир этильди. 1932—1933 сенелери бири-бирининъ артындан «Къатты адымле» поэмасы, сонъра шиирлер ве икяелер джыйынтыгъы басылып чыкъты. Джафер Гъафар балалар ичюн де меракълы эсерлер язды. Бала икяелери 1934 сенеси «Гъорт-гъорт тутулды» серлевалы джыйынтыкъ оларакъ нешир этильди.

Джафер Гъафарнынъ къудретли иджадий фаалиети фаджиаларгъа огъратылып токътатылды. 1936 сенеси энди белли, танылгъан яzydжы Джафер Гъафарны апске къапайлар. Миллетчилик арекетлеринде къабаатлап, 1938 сенеси 17 апрель геджеси Акъмесджит тюрьмесининъ азбарында атып ольдюрелер. Бу къанлы геджеде къырымтатар халкъынынъ корюмли зиялылары, яzydжы, алим ве девлет хадимлери тюрьме азбарында эляк олдылар. Он еди адам шейт кетти. Оларнынъ сырасында Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Абдулла Лятиф-заде, Ильяс Тархан, Мамут Недим, Джафер Гъафар ве дигерлери бар эди. Джафер Гъафар къыскъа вакъыт девам эткен иджадий фаалиетинде яраткъан эдебий асабалыгъы къырымтатар эдебиятынынъ къыйметли бир къысмыны тешкиль эте.

Истидатлы яzydжы бир сыра салмакълы эсерлер яратты: «Азманлар» ве «Ошекчи Айше» повестлери, «Эрке Сеит-Джемильчик», «Ёлджулыкъта» ве дигер икяелер.

Джафер Гъафар балаларгъа багъышлап бир сыра эсерлер язды: «Асанчыкънынъ кунълеринде», «Партизан Муратчыкъ», «Гъорт-гъорт тутулды». Сиз бу эсерлернен таныш олдынъыз. Яzydжы балаларгъа багъышлап язгъан эсерлеринде нумуне оларакъ дже-

сюр, инсаниетли, адалетсевер, ишкир балаларнынъ сымасыны яратты: Асанчыкъ, Муратчыкъ, Джеммай ве дигерлери.

Языджы ширий ве несир эсерлеринде земаневий аятий вакъиаларны, муреккеп эснасларны гъает юксек бедийлик ве усталыкънен акс этти ве эсерлерини ифадели, акъикъий халкъ тилинде язды.

Джафер Гъафар койде кенъиш халкъ кутълелери арасында догъгъан, оськен, тербие коръген, сонъра оджалыкъ эткен, халкъ урф-адетлерини ве анъанелерини бильген, кырымтатар фольклорынен терен таныш олгъан яызджыдыр. О, фольклордан алынгъан сымалар ве тасвирий васталарны озюнинъ эсерлеринде усталыкънен къуулланды. Къырымтатар халкъынынъ белли алими ве шаири Бекир Чобан-заде озюнинъ макъалелеринде Джафер Гъафарнынъ яратыджылыгъына юксек кыймет кескен эди.

Языджы къыска икяелеринде койлердеки вазиятти, кырымтатар халкъынынъ совет девриндеки яшайышыны акс этти.

Истидатлы яызджы Джафер Гъафар эсерлеринде озь деврининъ адисе, вакъиаларыны, кырымтатар халкъынынъ аятындаки денъишмелерни, агъыр вазиятлерни акъикъий суретте, келеджекни, халкънынъ такъдирини гонъюльден къайгъырып, акс этти. О, озюнинъ яратыджылыгъы, фаалиети ве омюри иле яш несильни бахытлы, сербест аят огърунда къурешке ве хызметке чагъырды.

Суаллер ве вазифелер:

1. Дж. Гъафар къайсы белли окъув юртунда тасиль алды? О, бедий эдебиятнен не вакъыт меракъланып башлады? Къайсы яызджыларнынъ эсерлери онъа терен тесир этти?
2. Дж. Гъафар насыл сааларда хызмет этти?
3. Джафер Гъафарнынъ эдебий яратыджылыгъы акъкъында икяе этинъиз. Насыл жанрларда эсерлер язды?
4. Яызджы балалар акъкъында насыл эсерлер язды?
5. Балалар акъкъында эсерлеринде кимнинъ сымалары сизге зияде тесир этти? Не ичюн?
6. Дж. Гъафарнынъ несир эсерлеринде насыл адисе, вакъиалар тасвирлене?

Джафер Гъафарнынъ несирджилигинде халкъ аятынынъ тасвири

Джафер Гъафарнынъ
несирджилигинде халкъ
аятынынъ тасвири

Джафер Гъафар чешит жанрларда эсерлер яратты. Лякин онынъ несирджилиги къырымтатар эдебиятында айрыджа муим ер алды. Несирджилигини къыскъа, очерк шеклинде язылгъан икяелернен башлагъан яш муэллиф, сонъра корюмли несирджи олды. Джафер Гъафар баягъы бир вакъыт журналист оларакъ Къырымнынъ чешит кошелеринде булунды, чокъ койлернинъ яшайышынен таныш олды, койлюлер арасындаки мунасебетлер, давалар, чатышмаларны огренди. Журналист теджрибеси келеджекте онынъ эсерлерине жанлы эсас олды. Советлешкен Къырымда чешит вакъыт олып кечкен вакъиаларнынъ тасвири онынъ эсерлерининъ мундериджесини тешкиль эттилер.

Темелли ве терен ишленген кучлю несир эсерлеринден биринджиси «Азманлар» повести эди. Эсерде бутюн Украинада, шу джумледен Къырымда юзь берген мушкюль ачлыкъ, онынъ фаджиалы акъибетлери тасвирлене. Адий койлю Меджит акъайнынъ къорантасы азап ве мешакъатларгъа къалып эляк ола. Джафер Гъафар «Азманлар» эсеринде аяттаки агъыр вазиятти, айры инсанларнынъ джанаварлыгъыны, сынъырсыз мераметсизлигини, нефисхорлыгъыны акъикъий суретте ачып косътерди. Ачлыкъ фаджиасы Умер Ипчининъ «Ачлыкъ хатирелери» икяесинде, Абляким Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повестинде ве дигер эсерлерде тафсилятлы косътерильди. Шимдики девирде ачлыкъ фаджиасы акъкъында чокъ малюматлар газета, меджмуаларда дердж этильди ве себеплери де беян олды. Акимием эмиринен койлюлернинъ анбарларындан, бир дирем къалдырмай, захире сипирип алынды. Нетиджеде, хусусан койлерде, ачлыкътан бинълернен инсан чекишип, шишип ольди.

Джафер Гъафарнынъ 1933 сенеси язгъан «Ёлджулыкъта» икяеси эм мундеридже, эм ифаделик, эм шекиль джеэтинден айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр. Бу къыскъа икяеде муэллиф вокзалда ве вагонда ёлджулар арасында эшиткенлери ве корьгенлерини тасвир эте ве меракълы хулясалар чыкъара. Вокзалда топлашкъан ве тренни беклеген адамлар арасында портфелли «совработниклер» (советские работники) козьге ташлана. Оларнынъ адден артыкъ чокълашкъанлары ве бошуна портфель толу кягъыт ташып юрьгенлери корюнип тура. Ёлджуларнынъ джеплери, чанталары, торбаларыны дикъкъатнен козетип тургъан хырсызлар да аз дегиль. Трен келип токътагъанынен, ёлджу-

лар, эр шейни унутып, бири-бирини итеклеп, биринджи оларакъ вагонгъа кирмеге ве озьлерине тез-тез ер алмагъа тырышалар. Муэллиф бу къыяметни меракънен сейир эте, озю де вагонгъа кирип, ёлджулар арасына ерлешип отура.

Меракълысы, купеде койлюлер арасындаки лафлардан койдеки вазиет беян ола. Койлерде адалетсизлик, дава, анълашылмамазлыкъ, чешит юзсюз адамларнынъ хиянетликери даркъалгъаны, эвельки тыныш яшайышнынъ бозулгъаны ачыла. Языджи ёлджулыкъ левхалары вастасынен бутюн Къырымда, джемиетте ве койлерде асыл олгъан сиясий ве ичтимаий вазиетни акс эте. Вокзалда, вагонлардаки ёлджуларнынъ лакъырдылары, фикирлери, чешит типтеки шахысларнынъ сымалары — бу джемиеттеки къалабалыкъ вазиетнинъ тимсали демек мумкюн.

«Ёлджулыкъта» икяеси кучьлю сатирик эсер. Языджи озь девир аятынынъ чокъ менфий тарафларыны тенкъитке ала. Онынъ хаялында табиий суаль догъа: келеджекте халкънынъ яшайышы насыл оладжакъ? Халкъны не беклей? Суаль ачыкъ къала? Икяенинъ сонъки сатырлары окъуйджыларны терен тюшюнджеге далдыра: «Эдвардлар, портфелли мадамлар, хатиплер, абсеттарлар, мануфактурщик саломонларнынъ опыкесини кенди копчеклери такъырдысынен къарыштыргъан поезд турмадан къуветлеше, атешлене, чапа, чапа, чапа...»

Языджи Джафер Гъафар, халкъ аятыны эр тарафлама огренип, эр бир адисе, вакъиа узеринде терен тюшюнип, ватаны ве халкънынъ келеджегини къайгъырып, озь эсерлеринде халкъ аятыны акъыкый суретте тасвир этти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Джафер Гъафарнынъ несир эсерлерини мудеридже, мевзу, гъае, ифаделик джеэтинден талиль этип, хусусиетлерини къайд этинъиз.
2. «Ёлджулыкъта» икяесининъ къурулышында ве гъавий мундериджесинде рус классиклери Н. Гоголь ве А. Чеховнынъ къайсы эсерлеринен умумийликни къайд эте билесиз?
3. «Азманлар» повестинде насыл фаджиалы вакъиа тасвирлене? Бу фаджиа къайсы къырымтатар языджыларынынъ эсерлеринде акс олунды?
4. Джемиетте ве аилевий мунасебетлерде ифтираджыларнынъ менфий тесири акъкъында не айта билесиз?

АЗМАНЛАР

Повесть

(кызыкгартылып алынды)

«Азманлар» повестинде Кзырымда — 1921—1926 сене-
лери олып кечкен мушкюль ачлыкъ фаджиасы тасвирлене.

1921 сенеси «Азманлар» коюндеки эпизодларындан
бириси иште шойле олып кечкен эди...

Иште, бу кунъ саба Анифе тотай тавукъларгъа ем сепкенде
куместен чыккъан тавукъларны, энъ сонъунда топал ферик
чыккъанджек беклесе де, чал хоразны корьмегенинен бу
«къара» хабарни Халиль байгъа етиштирди.

— Аनावы онъмайджакъларнынъ ишидир, энди тавукъ, хораз
дер экеч балабангъа да башлар: къой, туваргъа да чапкъылырлар...
Халиль бай тонуну омузына атты да, таягъыны ала берип, кой
ичине ёнельди...

Анифе тотай чал хораз хабарини агъыздан-агъызгъа, бутюн
койге дагъытмагъа чапалана...

— Эбет, эбет ондан гъайры кимдир дейсинъ, шунунъ ишидир.
Халиль байнынъ этрафына топлангъан ве юрош-турушларындан
«къарны токълардан» олгъанлары корюнип тургъан бир къач
«юмругъы къавилер», Халиль байнынъ тюшондже ве төметини¹
къавийлештирди, хораз хырсызлыгъыны топал Меджитнинъ
устюне къалдырдылар...

— Бунунъ огюни алайыкъ, шимди комиссия тизейик де, барып
эвини тинтейик. — Араларындан бирисининъ япкъан бу теклифи
бир сёзсюз къабул олунды, эписи топтан топал Меджитнинъ эвине
Анифе тотайнынъ чал хоразыны арамагъа кеттилер ве ёлда сель-
исполнитель Джеватны да алдылар, онынъ омузындаки тотлы
винтовка бу кетишке бир «ресмиет»² берди...

— Сен огде кет, сен совет адамысынъ!

— Эбет, эбет, сен бу кунде койнинъ «онбашысы» ериндесинъ,
— деп, ачлыкътан козю, аякълары шишип, омузындаки винтовка-
сыны беш пудлыкъ демир агъырлыгъынен сюйреклеген ве эр ады-
мында, секиз джан къорантадан учюси артыкъ олип, къалгъанлар-
нынъ да джан чекишмекте олгъаны козю огюне келип, козьлерине
къаранлыкъ тюшкен Джеватны эп огге сюре ве:

— Ёкъса, сенинъ де пайынъы берирмиз, — киби мырылдылар-
нен, заваллы Джеватны, сонъ такъатыны топлап, огде чапмагъа
меджбур эттилер.

¹ төмет — шек, шубе.

² «ресмиет» — къанунийлик.

Эбет, меджбур этилер... Чюнки Джеват, бу «токъларнынъ» бойле «хораз», «тавукъ» деп ачлыкъ панджасында джан чекишкенлерни тавукъ къадар корьмегенлерине биринджи кере расткельмеген эди...

— Олан, бу къадар джанаварлыкъ олурмы; кельсин де, кумесинъден хоразны чалсын; олгъаны-оладжагъы кьыркъ-элли тавугъынъ бар, эгер де огюни алып джанларыны якъмасанъ, ким биле...

Халиль байнынъ сёзюни къасап Керим больди де:

— Догъру, догъру, пенджере, къапугъа да чапкъыла башладылар, кечкен кунь ашагъыякъ сокъур Айшенинъ баласы бизим тюкянынъ пенджересинден бир къой сырагъы¹ алып къачмасынмы!.. Зынджырдан Баракъны къуртара берип джиберген эдим, барып баджагъындан насыл къапты, аз къалды, озюнинъ сырагъы Баракъкъа кыысмет ола язды.

— Ой яхшы эткенсинъ... — сеслери эшитильди.

— Меджит акъай!.. Меджит акъай!..

«Комиссия» сёзге кызыша берип артыкъ Меджитнинъ яры йкъылгъан эви янына кельген эдилер ки, Меджитни чагъыргъан да Джеват эди...

Джеватнынъ сесине джевап берген олмады; аркъадакилернинъ эмринен, аркъасындаки винтовкасыны чыкъарып, къундагъынен эвнинъ къапусыны къакъмагъа башлады.

Сес-солукъ ёкъ, пенджереге джам ве рамка ерине тобан толу джарты бир чувал къапалгъан. Ерден бир бучукъ аршып юксеклигинде къурулгъан бу эвчик, санки ичинде «тири олюлернинъ» мезары кесильген киби, даа зияде чёккен...

— Меджит акъам!.. Меджит акъам... — Джеват текрар чагъырды. Джеватнынъ сесинде о къадар бир худжурлыкъ бар эди ки, гуя о бир сельисполнитель оларакъ, оны уятмакътан зияде, бир аркъадашына якъынлашмакъта олгъан беляны хабер бермек истей эди...

— Олан, баяр кесильген, уйлегеджек юкълай...

— Айнеджиликтир, сакът олмасанъ, пенджереден чыкып къачар!..

Аркъада тургъан «чал хораз» армиясы, тюрю сёзлернен, къапу-пенджеренинъ ничюн къапалы тургъаныны, ничюн сес-солукъ чыкмагъаныны музакере эте.

Халиль бай даа зияде ачувланды, чюнки онынъ азбарындан буюк чал хоразыны хырсызлап, озьлерини «сыкъмадан» яткъан бу «бандит» къорантасынен даа назланып отуралар! Ачувланып элиндеки таягъынен пенджередеки тобан чувалны тюртип тюширди...

¹ къой сырагъы — къой баджагъы (эти).

— Кир, Джеват!..

— Кир де, ичериден къапуны ач!

— Айды, даа не бакъып турасынъ!..

Джеват, башыны эгип, винтокасыны пенджерере янына таяндырып, пенджереден ичери кирди...

Онынъ аякълары бугъавлангъан киби олды, козьлерине къаранлыкъ чёкти... Чюнки, яры къаранлыкъ бир мезарны анъдыргъан бу эвчик акъикъатен де мезар кесильген...

Джеват пенджереден саркъкъанда, пенджерере тюбюнде аягъы эки серт шейнинъ арасына сокъулды. О буны йыкъылгъан тобан ястыкълары белледи. Сонъ, эгилип бакъса, инсан кевделери коръди...

О, текрар сесленди.

— Меджит акъам, турсангъыз!..

Лякин, кене де сес-солукъ ёкъ.

Джеват озюни топлады; фаркъ этмедиги бир къач шейнинъ устюнден атлап, къапу аркъасына тирельген къязыкъны алды...

Къапу ачылгъанынен:

— Къайда копек? — деп таягъыны онъайтлай берип, башта Абдурефи, онынъ аркъасындан башкъалары ичериге толуштылар...

Къараргъан чырай, копюрген башы, титисленип шишкен янакъларынен инъильдей-инъильдей Меджит акъайнынъ апаёй башыны котерди. О, бу къалабалыкънынъ фаркъына баралмады. Ялынъыз дивар янында къатып къалгъан Джеватны таныды да:

— Паёк кетирдинъми, Джеват? Не арув эттинъ я... тюневин... мынавы эки сабийимиз... — О сёзюнинъ сонъуна чыкъмады. Джеват пенджереден ичери кирдиги вакъыт аягъына илишкен шейлерни косътерди. Къурсакълары шишип, эль ве аякълары чёп кесильген, инсан баласы дейджек ери къалмагъан бу кевделер. Меджит акъайнынъ, бириси учъ, дигери эки яшлыкъ къызларынынъ олюси эди...

— Даа паёк керек экен, еберип битсин!

— Хырсызлыкъ етишмеген де...

— Къайда къоджанъ?

Ярдым умютинен байларгъа эль узаткъан къадын, эшиттиги бу сёзлерден бир шей анъламайып, шашкъын-шашкъын бакъты.

Халиль бай, эвни ичи талда олгъанындан, серник чертип эр тарафны бакъты, бир эки чул-чубурдан гъайры бир шей олмагъан орталыкъны таягъынен къарыштырды, чал хоразны араштырды. Сонъ, бирден ерге эгильди:

— Таптым, мына озю, таптым!

Эписи онъа айландылар...

Халиль бай, козьлерини «фал таш» киби фырлатып, элине туткъан бир тавукъ къанатыны косътерди:

— Мына бизим Анифенинъ чал хоразынынъ къанаты... — деди.

«Комиссия» даа зияде ачувланды.

— Къайда о?..

— Къачкъан!..

— Джеват, сен киргенде ёкъ эдими?.. Къапуны ачмай чокъ эглендинъ? — эписи топтан сёйлене, гурлешелер, Меджит акъайнынъ апайы исе эллеринен балаларынынъ, олюсине япышкъан, санки оларнынъ аякъ астында кълмасындан кърккъа, агъламакъ истей — козьлери къуругъан, багъырмакъ истей — сеси ёкъ.

— Къайда къоджанъ?.. — Бу соравнен джанавар кесильген Абду-рефи онынъ сачына япышты. Лякин, джевап ерине, заваллынынъ агъзындан гульгули тюсте бир копокъ акъты, бойну бурулып кетти...

«Комиссия»нынъ артыкъ мында иши кълмады, чюнки заваллы ана да озь кевдесини балалары янына серди.

— Айды, чыккып араштырайыкъ...

— Къайдадыр дейсинъ! Кене де бир шейлер чалмагъа кеткендир.

— Мытлакъа тутмакъ керек...

«Комиссия» Меджит акъайны «тутмакъ» ичюн мушавере этип эвининъ кълпусындан чыкъркен, Халиль бай эв ичинден чал хораз къанатыны топлай эди...

Меджит акъай абына-сюрюне келе, о артыкъ тюшюнмеден кечкен, не олгъаныны, неге огърагъаныны фаркъ этмей; атта тюневин гедже кълзчыкъларынынъ козьлерини озь элинен сыйпап юмдырып:

— Сизден де къртулдым... ачлыкъ... ачлыкъ... буларнынъ да башына еттинъ! — деп, сёнген козьлеринден бир тамчы яш биле чыкъларамады. Торбасыны омузына басып, сонъ такъатыны топлап, эвден чыккып кетти...

Мына онынъ аякълары бири-бирине курмеклеше, юреги сувугъан киби ола... Ачлыкъ онынъ тек такъатын алмакъ дегиль, атта акълына биле тюрлюлик кетирген¹...

— Мына озь аягъынен сюрип кельди.

— Тутынъыз, тут!..

Меджит акъай эвнинъ кърчыгъасындан айлангъан вакъытта бу сеслернен кършыланды.

Халиль бай да, чал хоразнынъ къанатларыны топлап етишип кельди... Догъру Меджит акъайнынъ устюне уджюмледи. Козю Меджит акъайнынъ омузындаки торбагъа илишти.

¹ акълына тюрлюлик кетирген — делирген, акъылыны алгъан.

— Бакъ сен онъа, кене де торбасыны толдурып келе... — деп, торбагъа япышып чеккелей башлады.

Меджит акъайнынъ козюне даа зияде къаранлыкъ чёкти, бу арекетлерден бир шей анъламай; ялынъыз омузындаки торбасына даа зияде япыша, оны эллеринен сыкъа.

Халиль бай онынъ торбасыны тартып сильктиги киби, о ерге юварланды...

— Бакъ! Бакъ, торбасында бир шей къыбырдана, кене де тавукъ, хораз олмасын.

— Бельки де къозу, къойдыр!..

— Бирисининъ баласыны хырсызламасын! — Джеваттан гъайры эписи абдыраша, элиндеки торбасыны чекип алмакъ ичюн, Меджит акъайны, о якъ бу якъ суюреклейлер.

— Олан! Не бакъып турасынъ? Ёкъса сенинъ де ортакълыгъынъ бармы? — деп багъырмасынен, о къоркъып, Меджит акъайгъа япышты.

Меджит акъай, кимлернен чеккелешкенини фаркъ эталмай, санки озю киби ачлар онынъ элинден торбасыны аладжакъ беллеп:

— Зорнен туттым... алманъыз — десе де, сёзюнинъ сонъуна чыкъмады; элинден торбасыны чекип алдылар.

Акъкъатен, торбанынъ ичинде недир бир шей къыбырдана. Бу оларнынъ эписини меракъландырды. Чюнки, торбанынъ ичинден чыкъаджакъ джанлы махлюкъны мытлакъ озь айванларындан бириси беллей эдилер.

Джеват торбанынъ агъызыны чезмек ичюн чекишсе де, чареси къалмагъан, пармакълары тутмай...

Халиль бай, элиндеки чал хораз къанатларыны джеблерине толдурды да, Джеватны кенаргъа къакъып торбагъа япышты.

Торбанынъ агъызы чезильгенинен оларнынъ меракъ ве дикъкъаты бир къат даа артты; онынъ ичинден сычрап чыкъкъан айван Халиль байнынъ юзюне секирди. О, сескенип, ерге ялпайды.

Торба ичинден сычрагъан сары пардош мышыкъ къаршы къалавгъа секирип минген сонъ, оларгъа айланып бакъты да, тезликнен къачты.

Ачувлары даа зияде артты.

— Ой, утанмаз! Къашкъыр кесильген...

— Тирилей якъмакъ керек...

— Олан, мышыкъ ашалсынмы?

Олар тюрлю тазирлернен, Меджит акъайнынъ озюне япыштылар. Меджит акъай киби учь дане ачны къурсагъына раат ерлештирмек мумкюн олгъан шишман къурсагъынен пышнаы берип, башта къасап Керим онынъ къолундан тутып чекти де:

— Тур папаз!.. косътерчи боюнъ, — сёзлеринен, оны созакъ-лады. Джеват кене де четте турып, тюшюнди.

Омюрнинъ энъ бахтлы кунюни — эвинде бир чанакъ шорбанен бир тилим отъмек тапылгъан кунъ — деп эсаплап кельген; элли дёрт сенелик омюрининъ кыркъ едисини эль кёолунда кечирген, манълай терини ялынъыз байлар ичюн тёккен Меджит акъай бу кунъ бакъ насыл хырпалана... кимлер хырпалай?.. Токълар... Дюн онынъ эмеги ве теринен байлыкъ топлагъанлар. Джеват даянамады:

— Токъунманъыз!.. Суд бар, власть бар... хырсызлыкъ эткен олса «арестоват» этейик!.. — деди.

— Сенинъ ишинъ дегиль!..

— Онынъ суды да, власты да бизмиз.

— Биз оны шерияткъа¹ чекейик...

Эписи бирден гурюльдештилер:

— Эбет, эбет, шерияткъа! Шерияткъа!..

«Шерият» укюми узакъкъа сюрмеди, къарар кыскъадан кесильди. Бутюн гъайып олгъан къойлар ве саире эп Меджит акъайнынъ бойнуна юкленди. Шериятча кыркъ таякъ урулма-сына къарар берильди...

Меджит акъай «комиссия» ве шерият укюминен «тербие-ленип», олюлери серилип къалгъанлардан биринджиси ве сонъки дегиль эди... Азманлар коюнинъ кенарындаки сокъур къуюда онынъ кибилер чокъ эди.

Вакъианынъ танъына Меджит акъайнынъ олюси де сокъур къуюгъа быракъылды. О сокъур къую бир къардаш мезары эди ки, анда Меджит акъай кибилери эди.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Азманлар» повестинде къайсы девир тасвирлене? Бу вакъыт насыл фаджиалы вакъиалар олып кечти?

2. Меджит акъайнынъ къорантасы башына кельген фаджиалы алны тафсиллятлы тасвир этинъиз.

3. Халиль бай, Абдурефи эфенди ве къасап Керимнинъ арекетлерине насыл кыймет кесесиз? Бу инсанларнынъ насыл менфий чизгилерини къайд эте билесиз?

4. Эсерде тасвирленген табият манзараларыны къайд этинъиз. Олар повестынинъ мундериджесинен насыл багълылар? Сизинъ фикиринъиз-дже, муэллиф бу табият левхаларыны насыл макъсатнен ярата? Бу левхалар окъуйджынынъ тасавурында насыл дуйгъуларны догъура?

5. Эсернинъ тилине дикъкъат этинъиз. Меракълы, ифадели ибарелерни язып алынъыз.

¹ шерият — мусульман динининъ къанунлары.

Бедий сума ве эдебий тип акъкъында

Санатта бедий сума, кенъ манада, инсан аятынынъ тасвир тарзыдыр. Эдебий эсерде языджы адисе, вакъиаларны, аят акъкъында фикирлери, тасавуры, тюшюнджелерини *бедий сума* вастасынен акс эте.

Адисе, вакъиаларны, гъае, фикирлерни бедий сума вастасынен ифаде этюв бедий эдебиятнынъ эсас хусусиетидир, оны илимден айыры эткен эсас фаркъ-тыр.

Бедий эдебият аятны сума яратув вастасынен огрене ве теткъыкъ эте.

Языджы бедий эсерде сума вастасынен омюрнинъ джанлы левхасыны ярата ве оны теткъыкъ эте.

Эдебий эсерде бедий сума эсас ерни ала. Языджы бедий сыманы джанлы бир шахыс киби ярата, онынъ тышкъы корюниши, табиаат чизгилери, ички дюньясыны, дуйгъу, фикирлери, арекетлери, арзу, истеклерини инджеликнен ифадели шекильде тасвир эте. Окъуйджынынъ хаялында, тасавурында исе, бу бедий сума омюрдеки киби бир шахыс оларакъ джанлана. Бедий сума окъуйджыгъа терен тербиевий тесир эте, оны эеджанландыра ве тюшюнджеге далдыра.

Сума сёзю эксерий алда эдебий эсерде яратылгъан бедий сыманы ифаде эте. Бедий сума чешит ола биле: реалистик (аятий услюпте), романтик (хаялий услюпте), фантастик, кулюнчли, фаджиалы ве иляхре. Олар эписи белли бир фикирни, гъаени ифаде этелер. Бу хусусиет оларны бир-лештире.

Эсерде тасвирленген вакъиа, арекетлерде иштирак эткен эписи шахыслар персонаж оларар. Эгер персонаж эсерде тасвирленген адисе, вакъиаларда, иштиракчы шахысларнынъ чатышмаларында муим роль ойнаса, о, *баш сума* ола. Меселя, А. Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повестинде Сюндюснинъ, Ш. Алядиннинъ «Теселли» повестинде Саладин агъанынъ сымалары.

Языджы озь эсеринде белли бир девирнинъ муим хусусиетлерини, яшайыш тавырыны, омюр акъкъында тюшюнджелери, истикъбаль акъкъында тасавур-хаялларыны ифаде этмек ичюн, муреккеп, терен фикирлер ве илери гъае-

Эдебият назарисеси.
Бедий сума ве эдебий тип
акъкъында

лерни акс эткен бедий сымалар ярата. Муреккеп сымалар денъишюв эснасында, инкишафта тасвирлене.

Озь деврининъ муим аляметлерини, девирге аит олгъан гъаелерни, ичтимай эснасларны, адиселерни акъикъий суретте акс эткен бедий сыма эдебий типке чевириле. *Эдебий типлер* — озь деврининъ кузгюсидир.

Эдебий типлер мусбет, я да менфий ола билелер. Джиан эдебиятында кучлю эдебий типлер беллидир: Дон Кихот (Сервантеснинъ «Дон Кихот» романындан), кырал Лир (В. Шекспирнинъ «Кырал Лир» трагедиясындан), рус эдебиятында — Онегин (А. Пушкиннинъ «Евгений Онегин»), Обломов (И.А. Гончаровнынъ «Обломов» романындан), Ионыч (А. Чехов «Ионыч» икяесинден) ве дигер сымалардыр. Кырымтатар эдебиятында да эдебий типлерни къайд этмек мумкюн — бу Ненкеджан ханым ве Салыхиддин бек (О. Акъ-чокъракълынынъ «Ненкеджан ханым дюрбеси» икяесинден), Зия (Ю. Болатнынъ «Той девам эте» пьесасындан), Джевдет Бекиров (Ш. Алядиннинъ «Эгер севсенъ» романындан), Анифе (Ю. Болатнынъ «Анифе» романындан) ве дигер сымалар. Мусбет эдебий типлер вастасынен муэллифлер озь заманларынынъ илери гъаелерини, эйи тарафларыны, замандашларынынъ гъайретли эмегини, бахытлы келеджек огърунда, гъарезлик, хиянетликке къаршы курешлерини акс этмеге ынтылалар. Кучлю мусбет эдебий типлер окъуйджыларгъа терен тесир этелер, оларда эйи дуйгъулар, ниет-макъсатлар, эйиликке ынтылулар догъура, омюрде озюне мунасип ер тапмагъа ярдым этелер. Эдебий типлер озь эмиетини, инсанларгъа тесирини асырлар девамында сакълайлар.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бедий сыма кенъ манада нени анълата?
2. Не ичюн бедий сыма яратув бедий эдебиятта эсас ерни ала?
3. Языджи бедий сыманы насыл усулларнен ярата?
4. Къайсы бедий сымалар эдебий типке чевирилелер?
5. Кырымтатар несирджилигинде яратылгъан къайсы бедий сымаларны къайд эте билесиз?
6. Бу сымалардан къайсыларыны эдебий тип сайылмасыны ляйыкъ коресиз?

Мамут Чурлу. *Сюрдюнлик*

**СЮРДЮНЛИК ДЕВРИ
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ
(1944–1990)**

Кырымтатар халкынынъ тарихында сюрдюнклик фаджиасынынъ акъибетлери

Дженкнинъ биринджи айларында Кырым фашист баскынджылары тарафындан запт этильди ве учъ йыл девамында халкъ баскынджылар зулумы алтында эзиетленди, амансыз алда Кырым дагъларында душмангъа къаршы куреш алып барды. Бу мешакъатлы йыллары кырымтатар яzydжылары дженкявер аскер оларакъ джебэде дженкештилер. Дженк башлангъанынынъ биринджи афталарында кырымтатар яzydжыларынынъ эксерийси джебэге кеттилер.

Он эки яzydжы дженктен къайтмады. Ватанымызнынъ сербестлиги огърунда жанларыны феда эткен кырымтатар яzydжылары: Ыргъат Къадыр, Осман Амит, Амди Алим, Мамут Дигабъ, Азам Амет, Бекир Ваап, Меннан Джаманакълы, Абляй Шамиль, Таир Усеин, Эннан Алимов, Осман Батыров, Макъсуд Сулейман — халкымызнынъ хатырасында эбедиен къалырлар.

Ватанымызнынъ сербестлиги огърунда Экинджи джиан дженкинде эляк олгъан яzydжыларымызнынъ эсерлеринден тертип этильген «Он экилернинъ хатиреси» серлевалы джыйынтыкъ 1970-инджи сенеси Ташкентте нешир этильди.

1944 сенеси майыс 18-де, гъалебеге даа бир йыл къалгъанда, кырымтатар аскерлери чешит джебэлерде Ватан сербестлиги огърунда дженкешкенде, совет укюмети бутюн кырымтатар халкыны тувгъан ватанындан узакъ Уралгъа ве Орта Асиягъа сюрдюн этти. Акимет тарафындан халкъкъа къаршы япылгъан акъсызлыкъ, инсаниетсизлик, джинает бутюн кырымтатар халкыны эсирликке махкюм этти. Кырымтатар халкы ватанындан, эвлеринден, мал-мулькюнден, мектеплери, китапханелеринден, эдебияты, медениетинден марум этильди.

Мешакъатлы зорбалыкъ ве сюрдюнклик зулумы нетиджесинде кырымтатар халкынынъ ярысы эляк олды, тили, эдебияты, медениети ёкъ олув дереджесине кельди.

Кырымтатар халкы, тувгъан юртунда асырлар бою оськен, пекинген ве тамырынен сувурып чыкъарылгъан, аякъ астына коте-рип атылгъан къоджаман терек киби, солып, мугъайып къалды.

1957 сенеси комендантлыкъ режимини лягъу этильди. Озбекистан яzydжылары бирлешмесининъ янында кырымтатар эдебияты секциясы тешкиль олунды, «Ленин байрагъы» газетасы чыкып башлады, кырымтатар тилинде биринджи китаплар нешир этильди. Сонгъра кырымтатар эдебияты нешири мейдангъа кетирильди, белли артистлер Ташкентте топланды ве «Хай-

тарма» ансамбли тикленди. Бу денгишмелер, сынғырланған олса да, белли бир дереджеде кырымтатар әдебиятынынъ джанланмасына ве илерилемесине әсас олдылар. 1957 сенеси Озбекистанда биринджи оларакъ сюрюнде кырымтатар тилинде «Баарь әзгилери» серлевалы шиирлер ве икяелер джыйынтыгы нешир этильди. Бу китап баарьде учып кельген биринджи къарылгъач киби кыйметли әди.

Кырымтатар әдебиятыны илерилетюв әснасына, биринджиде, дженктен сагъ къалып къайткъан, баскыы ве бастырыкъ хышымындан къуртулгъан теджрибели яызджыларымыз фааль къошулдылар: Шамиль Алядин, Эшреф Шемьи-заде, Джевдет Аметов, Зиядин Джавтобели, Риза Халид, Лёман Сулейман, Ремзи Бурнаш ве дигерлери. Дженктен эвель иджатчылар сырасына кирген бир сыра яызджылар «Ленин байрагы» газетасына ве яызджылар бирлешмесине иджадий ишлерге джелып этильдилер. 10—15 йыл девамында кырымтатар тилинде шиирлер ве икяелер джыйынтыклары, повесть, очерк ве романлар нешир этильди. Лякин бу осюв зайыф әди. Чюнки кырымтатар халкынынъ тарихы ве сюрюнлик мевзулары, «Кырым» сёзюни бедий әсерде анъмакъ биле ясакъ этильген әди.

Кырымтатар яызджылары къатты бир незарет алтында иджат этмеге меджбур олдылар. Аз да олса, имкянлар бар әди. Биринджиде, әсерлер кырымтатар тилинде языла ве нешир этиле әди. Экинджиде, не къадар сынғырланған олса да, кырымтатар халкынынъ аяты акъкында, кырымтатарлар акъкында язмакъ имкяны ачылды. Лякин ватан асретлиги, Кырымгъа къайтув огърундаки арекет, куреш акъкында бир сёз дегиль, ярым сёз де айтмакъ, язмакъ бир джинает сайыла әди. Бу ясакъны бозған яызджылар къатты джезалана эдилер. Меселя, шаир Идрис Асанин халкъ арасында даркъалгъан Кырым акъкында шиирлери ичюн 1951 сенеси 25 йылгъа бастырыкъ джезасына махкюм этильди. 1949 сенеси белли шаир Эшреф Шемьи-заде миллетчиликте къабаатланып, мабюслер лагерине ёлланылды.

Агъыр сиясий, маддий вазиятте, акимиетнинъ къаршылыгы, уджюмине бакъмадан, кырымтатар халкы сюрюнликнинъ биринджи кунълеринден башлап тарихий ватанына къайтув огърундаки курешни башлады ве бир кунь, бир дакъкъа токътмайып, макъсадына иришкенджек девам этти. Ватангъа къайтув арекетинде халкымызнынъ нидже садыкъ эвлятлары тюрьмеге къапатылды, чешит азаплар чекип эляк олгъанлар аз олмады. Тек СССР империясы йыкългъан сонъ, кырымтатарлар озь кучю, ирадесинен, чешит мания, къаршылыкъларгъа чыдап, тувгъан юрту — Кырымгъа къайтув имкянына наиль олдылар. Миллий арекет шимди де девам этмекте.

Кырымтатар халкынынъ тарихында сюрюнлик фалжасынынъ акъибетлери

1. Экинджи джиан дженки йыллары Къырым ве кырымтатар халкъы насыл алгъа къалдылар?
2. Къырымтатар яызджыларындан кимлер дженкте иштирак этти? Кимлер дженкте эляк олды?
3. 1944 сенесининъ сюргюнлиги кырымтатар халкъыны неден марум этти? Халкъымыз нелерини гъайып этти?
4. Сюргюнлик ясакълары эдебиятымызнынъ инкишафына насыл тесир этти?

Сюргюнлик деврининъ шириети

Сюргюнликнинъ биринджи кунълеринде язылгъан шиирлеринде Идрис Асанин озюнинъ гъам-кедер, халкъкъа япылгъан зорбалыкъкъа къаршылыгъыны, джинаетчилерге нефретини ифаде этти. Гонъюль тепретиджи шиирлер эльязмада халкъ арасында даркъалды. Акъикъатны ачыкътан-ачыкъ айткъаны ичюн, миллий арекетте фааль иштирак эткени ичюн, совет акимети Идрис Асанинни бастырыкъкъа къапай ве мабюслер лагерине ёллай. Асанин тюръмеде де иджадыны девам эте. Шаирнинъ о агъыр девирде язгъан, кырымтатар халкъынынъ фаджиасыны косътерген шиирлери, 80-инджи — 90-ынджи сенелери, сиясий муит денгъишкен сонъ, нешир этильди.

Эшреф Шемъи-заденинъ фаалиети ве яратыджылыгъы кырымтатар эдебиятынынъ инкишафына терен мусбет тесир этти, яш несильге косътергич, нумюне олды. Шаирнинъ фельсефий секизликлери, кырымтатар халкъынынъ фаджиасы ве ватангъа асретлик дуйгъуларыны акс эткен, меджаз (метафора) усулда язылгъан «Озбекистан балладасы» терен маналы эсердир. Шаирнинъ энъ къудретли эсери, халкъ агъыз яратыджылыгъы услубинде язылгъан «Козьяш дивар» дестаны толукъа тек 1990-ынджи сенеси басылды. Коммунист незарети дестаннынъ экинджи кыысмыны ясакъ этти. Онынъ ичюн дестан ярым шекильде биринджи кере «Тогъан къая» серлевасынен «Тогъан къая» (1969) джыйынтыгъында басылды. Экинджи кере «Шиирлер, поэмалар» (1978) китабында «Аслыхан» серлевасынен нешир олды. Дестан ярым олып чыкъса да, озь вакътында кырымтатар медениети, эдебиятыны юксек seviеге котерген, зенгинлештирген эдебий адисе олды. Муреккеп мундериджели, терен фельсефий маналы дестан эм тиль ифаделиги, везин тюзгюнлиги джеэтинден дегерли ве къыйметли бир эсердир.

Къырымтатар шириетинде 60-ынджы—70-инджи сенелери Ватан дженки мевзусы да озь аксини тапты. Эшреф-Шемьи-заденинъ «Алиме» поэмасында халкъымызнынъ федакяр къызы, онынъ дженкявер достлары, ватандашларымызнынъ душман къолунда ах чеккен Къырымда косьтерген джесюрликлери, къараманий курешлери тасвирлене. Гизли тешкилят азаларынынъ Ватанына садыкълыгы, фашистлернинъ зинданларында чеккен азапларына чыдамлыгы оларны акъкъый къараманлар сафына кирсетти.

60-ынджы—70-инджи сенелери айры шаирлернинъ чешит мевзуда язылгъан шиирлери даима «Ленин байрагы» газетасында басыла ве айры джыйынтыкълар оларакъ нешир этиле. Эшреф Шемьи-заденинъ «Къавал», «Тогъан къая», Джевиренинъ «Унутылмаз саифелер», Юнус Темиркъаянынъ «Сабалар тазелиги», «Дагъ чокърагы», Зиядин Джавтобелининъ «Йырла, инсан», Гъафар Булгъанакълынынъ «Инсан», Черкез Алининъ «Улукълар», «Арзуларым» ве дигер китаплар нешир этиле.

Дженктен сагъ къайткъан шаирлеримизнинъ яратыджылыгында дженк мевзусы эсас ерни ала. Олардан — Риза Халид, Ремзи Бурнаш, Энвер Селямет, Лёман Сулейман, Сеитумер Эмининъ шиирлер джыйынтыкълары нешир этильди.

Мешакъатлы дженкни кечкен ве сагъ къалып къайткъан шаирлер дженкнинъ фаджиалы акъибетлерини, экинджи тарафтан, адий совет аскерлерининъ чыдамлыгы, джесюрлиги ве федакярлыкъларыны терен яныкъ, окюнюв дуйгъуларынен тасвир эттилер. Тынч аяткъа къайтув шаирлерде яны мевзулар догъурды: совет адамларынынъ федакяр эмеги, барышыкъ, достлукъ, бирлик, бахытлы келеджекке умют, ишанч.

Къырымтатар халкъынынъ омюр тарзыны, ана тилини темелли бильген шаирлер озь эсерлеринде, яшларгъа мураджаат этерек, миллий урф-адеглеримизни, ана тилимизни огренмеге ве сакъламагъа чагъырдылар. Насиат тарзында яшларгъа эйи хасиетлерни, чизгилерни ашламагъа тырыштылар.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сюгюнлик деврининъ башында къырымтатар аызджыларындан кимлер иджат эттилер?
2. 60-ынджы—70-инджи сенелери насыл китаплар ве джыйынтыкълар нешир этильди?
3. 60-ынджы—70-инджи сенелери азылгъан ширий эсерлернинъ мевзуларыны бельгиленгиз.
4. Сюргюнлик девринде азылгъан эсерлернинъ серлеваларыны ве муэллифлерини хатырлангиз.
5. Къайсы эсерлер сизде кучлю теэсууратлар къалдырды?

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ (1905—1991)

Зиядин Джавтобели (Менлиазизов) Керчь тарафларында Джавтобе коюнде догъды. Кой мектебини битирген сонъ Тотайкой техникумына кире. Сонъра техникум Акъмесджитке авуштырыла. Джавтобели мында эм окъуй, эм «Яш къувет» газетасында эдебий хадим оларакъ чалыша. Бу йыллары истидатлы яш окъувны да девам эте. Техникумны битирген сонъ бир къач вакъыт Алма-Тархан коюндеки нумюневий мектепнинъ мудири олып чалыша. Сонъра Акъмесджитте «Енъи дюнья» газетасында месулъ кяттип вазифесинде булуна. О, Акъмесджит девлет педагогика институтынынъ ичтимай-икътисадий факультетини битире, Къырым девлет нешприятында муаррир олып чалыша ве янъы шиирлерини бастыра.

Зиядин Джавтобели койде догъып осьти ве койлюлер аятыны балалыкътан огренди. Бабасынен берабер топракъ ишлеринен огърашты: ер сюрди, ашлыкъ сачты, чалды, орманда чалышты. Озюнинъ эсерлеринде халкъ аятыны буюк севги, гъурур ве эеджаннен тасвирледи.

Джавтобели яшлыкътан халкъ агъыз яратыджылыгына авеслене, чокъ эсерлер топлай, огрене. Халкъ агъыз яратыджылыгы онынъ эдебий фааилетининъ эсасы олды. 30-ынджы сенелери язгъан шиирлеринде яш шаир адий халкънынъ гъайретли эмегини, койлердеки эйи денъишмелерни, къырымтатар яшлыгынынъ окъувгъа, иджаткъа авеслигини джошкъунлыкъле тасвирледи.

Танылгъан къырымтатар эдиби Шамиль Алядин Джавтобели акъкъында бойле самимий сатырлар язып къалдырды: «Эпимиз Джавтобелиден тѳредик... Чюнки эпимизнинъ яратыджылыгъымыз аз, яхуд чокъ дереджеде, Джавтобели шииретининъ къувети, саделиги, самимиети тесири алтында догъды»¹.

¹ Ш. Алядин. Юксек хызмет. — Ташкент: Гъафур Гъулам нешприяты, 1983. — С. 15—16.

1938 сенеси шахыскъа табынув девринде З. Джавтобели къабаатсыз джезалана ве апске къапала. 1947 сенеси тюръмеден чыкъып Самаркъанд шеэрини келе. Башта оджалыкъ япа, сонъра къуруджылыкъта ишчи олып чалыша.

Къыйын алларгъа къалгъанына бакъмадан, Джавтобели сюръюнликте де тувгъан халкъына хызметини, эдебий яратыджылыгъыны девам этти.

70-инджи — 80-инджи сенелери онынъ бир сыра шиирлер китаплары нешир ола: «Йырла, инсан» (1970), «Эдебият севдалары» (1983), «Айырылмаз достларым» (1986).

Зиядин Джавтобели Озбекистанда вефат этти.

Зиядин Джавтобелининъ сюръюнлик деври шиирieti

Суаллер ве вазифелер:

1. Зиядин Джавтобелининъ аятий ве иджадий ёлуны тасвир этинъиз.
2. Шаирнинъ 30-ынджи сенелери язгъан шиирлерининъ мевзу, мундериждеси ве ифаделик хусусиетлерини къайд этинъиз.
3. Балаларгъа адап язгъан шиирлерини окъудынъызмы? Шиирлер сизге насыл тесир этти, насыл теэссурутлар къалдырды?
4. Шахыскъа табынув девринде шаир насыл акъсызлыкъкъа огъратылды? Бу фаджиалы девир акъкъында насыл малюматлар билесиз? Къырымтатар языджылардан кимлер гъайып этильди? Кимлер акъсыз джезаланды?
5. Сюръюнлик девринде шаирнинъ насыл эсерлери ве китаплары нешир этильди?
6. 1947 сенеси тюръмеден чыкъкъан сонъ шаир насыл ишлерде чалышты? Сюръюнлик девринде языджи ве шаирлеримиз насыл ишлерде чалышмагъа муджбур олдылар?

Зиядин Джавтобелининъ сюръюнлик деври шиирieti

Зиядин Джавтобелининъ сюръюнлик деври яратыджылыгъында эдеп, тербие, миллий урф-адетлеримизни сакълав, халкъкъа, Ватангъа садыкълыкъ, тынчлыкъ, барышыкъ мевзулары эсас ерни алалар. «Ана тилеги» эсеринде шаир Ана сымасы вастасынен яшларгъа озюнинъ насиатларыны бильдире. Ана, огълунунъ гъайретлиги, чин гонъюллиги, койдешлери огюнде къазангъан урьметинен гъурурланып, огълуна къыйметли насиатлар, огютлер бере — Ватанны сев, онынъ сеадетли олмасына хызмет эт, халкъынъа садыкъ ол.

Анамызны севгендай, севмелимиз биз оны...
Ол Ватаннынъ шаини¹ — сакъла оны авадан.

¹ шаин — юксек учкъан отъкюр козьлю къуш.

Сюргонлик девринде ватанымыз Къырым акъкъында ачыкътан язмакъ ясакъ этильгенинден себеп, шаирлер ватангъа севги, садакълыкъ, асретлик дуйгъуларыны ифаде этмек ичюн усуллар араштыра эдилер. Зиядин Джавтобели озюнинъ эсерлеринде Ватан сёзюни буюк арифнен язып, окъуйуджыларнынъ диккъкъатыны ватан мевзусына джелып эте, бу сёзге айрыджа муим, терен мана бергенини къайд эте.

«Тензиленинъ дестаны» эсеринде шаир дженкнинъ дешетли акъибетлерини косьтере. Дженк инсанларгъа не кетире? Йыкъынтылыкъ, ачлыкъ, олюм, яныкъ — мына къанлы дженкнинъ нетиджеси. Дженк фаджиасыны башындан кечирген Тензиленинъ биринджи истеги:

Дженк ярасы юреклерни дельмесин!..

Тилегим шу: дюньяда дженк олмасын...

«Омур огюти» шири исе чин севги, садакълыкъ, гонъюль паклиги, сафдиллик мевзуларына багъышлангъан. Шаир яш несильни огютлеп, аза:

Халкънынъ гузель адетинден узакълашма, узюльме,
Онда анъанелер¹, ахлякъ, эдеп ызы бар,
Халкъкъа къошул, арамтамакъ² сырасына тизильме!

Бахткъа ынтылув табиий истектир. Лякин бахт огърунда курешмек, чалышмакъ керек.

Бахтынъ ара даим элял эмегинъде, куреште...

— дей шаир.

Зиядин Джавтобелининъ шириети халкъчанлыкъ рухунен ашлангъан ве акъикъий халкъ тилинен язылгъандыр.

Шаир Зиядин Джавтобели муреккеп аят ёлунда чешит къыйынлыкъларгъа расткельди, акъсызлыккъа огърап, тюрмеде хорланды, лякин ирадесини, омюрге, халкъына садакълыгъыны гъайып этмеди. Омюрининъ сонъуна къадар чалышты, иджат эти, шиирлеринен инсанларгъа рух, къуванч бермеге тырышты, быхыт огърунда курешке чагъырды.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирлернинъ эсас мевзуларыны, гъае, фикирлерини, ифаделик хусусиетлерини къайд этингиз.
2. Зиядин Джавтобели шииретининъ халкъчанлыкъ аляметлерини, хусусиетлерини мисаллернен исбат этингиз.

¹ анъане — урф-адет.

² арамтамакъ — чалышмайып яшагъан адам.

АНА ТИЛЕГИ

1

Хатырымда догъгъанынъ, тыгъыргъанынъ бешиктен,
Этегиме япышып, агълагъанынъ пешимден.
Эбет, узакъ кунь бою менсиз санъа зор эди,
Лякин меним омюрим тиленджиден хор эди.
Бабанъ гъарип одаман¹, дагъда эди дурагъы,
Малы, мульки ёкъ эди, не де арман, орагъы.
Корьгени эль къапусы² — я ыргъатлыкъ, я чобан,
Яшлыгъыны ёкъсузлыкъ хырпалагъан бир тамам.
Онынъ зевкъы мен эдим, сырдаша эди менимнен,
Багълы эдим мен онъа, севги толу гонълюмнен.
Силькеледи ач олюм, бир кунь онынъ якъасын,
Сюйрекледиди мезаргъа къырып кокюс къафесин.
Он кунь эди, мына шай, айрылгъаным вакъытсыз,
Къалгъан эдим ёкъсул мен бичаре бахытсыз.
Догъгъан эди июнде, пишкен эди киразлар,
Мавы кокте къуваншыр, ойнай эди йылдызлар,
Вишнеликте къушлар да йырлай эди тюркюлер,
Лякин манъа не агъыр, зорлы эди о куньлер.
Бир къашыкъ аш, бир локъма ярты тилим отъмекке,
Азыр эдим даима эр кучъ ишке кетмеге.

2

Осьтюнъ энди, буюдинъ, яшынъ олды он докъуз,
Бир данемсинъ, даа ёкъ менде башкъа огъул, къыз,
Къуванычым сен олдынъ, эр адымынъ козь эттим,
Яшавгъа терс корюнген адетлеринъ тюзеттим.
Йигит этип осьтюрдим, кельдинъ тамам яшынъа,
Алыштырдым эр ишни чезмеге озъ башынъа.
Куреш ичюн озюнъе сайладынъ бир догъру ёл,
Севиндирдинъ мени де олып яхшы бир йигит.
Койдешлеринъ бегенди япкъан эр бир ишинъи,
Мукъфатнен донатып гъайретинъни, кучюнъи.
Гъурурланды сенинънен коюмизде адамлар,
Лякин огълум, унутма, Ватангъа да борджунъ бар.
Бизнинъ буюк Ватаннынъ мукъаддестир эр ери,
Эмек севген халкълары, денъизлери, голлери...
Эр бир суюм ери ичюн къан тектилер миллионлар,

¹ одаман — уйкен чобан.

² эль къапусы — ят адамнынъ эви.

Къурбан кетти батырджа нидже бинънен ольдилер.
Зевкълы, бахтлы яшав бизге берген Ватанны,
Анамызны севгендай, севмелимиз биз оны.
Чечекленсин багъчадай эр бир ери Ватаннынъ,
Таптамасын бир гулюн аякълары душманнынъ.
Кет бир данем, сен де ол сакъчы бизим сынъырда,
Косьтер эрлик, сукъланып, севинейим мен мында.
Ол Ватаннынъ шаини — сакъла оны авадан,
Душмангъа ёл къалмасын, не денъиз, не къарадан¹!

ТЕНЗИЛЕНИНЪ ДЕСТАНЫ

Агъыр йыллар къалды уфукъ артында,
Лякин дженкнинъ кольгелери хатрымда.
Дешетли дженк кетти Акъяр тюбюнде,
Унутмайман корьгенлерим бу кунь де.
Урушылды койден бираз эректе,
Дженк ызлары терен къалды юректе,
Самолётлар турмай бомба ташлады,
Тюшкен ерде кыяметлер башлады,
Бомба патлап омырылды² эвимиз,
От ичинде къалды дюльбер коюмиз.
Бу къанлы дженк чокъ оджакълар сёндюрди,
Коюмизни харабеге дёндюрди.
Акъяр десенъ ернен-ексан этильди,
Азмы инсан башына да етильди?!..
Ах, шу куньлер къайтып кене кельмесин,
Ич бир кимсе зарар-зевал корьмесин!..

* * *

Козь огюнде койге душман киргени,
Копеклер де яттан урькип юргени.
Юрт ямангъа къалды, — деди бабайлар,
Джавны къаргъап козь яш тёкти анайлар.
Душман койде озь эвидай яшады,
Халкъ мулькюни о обурдай ашады.
Койде олгъан тувар, къойлар сойылды,
Тавукъларнынъ тухумлары джойылды,

¹ къара — *мында*: топракъ.

² омырылды — йыкълды.

Чёлюмизде экин, бостан эксильди,
Ашав-яшав чокъракълары кесильди.
Джавлар койни тинтип-талап юрьдилер,
Койдешлерни Германиягъа сюрдилер.
Къалгъанлар да кокрегинден къакъылды,
Адамларгъа айвандан хор бакъылды.
Акъны айткъан бастырыкъкъа басылды,
Пек чокълары ольдюрильди, асылды.
Япылмагъан ич бир зулум къалмады,
Къоранталар козь яштан къол алмады,
Фашистлерден халкъымыз не чекмеди,
Лякин онъа къатсе боюн эгмеди.
Чокъ адамлар партизангъа кеттилер.
Дагъда хасис немсенен дженк эттилер.
Ах, шу кунълер кене къайтып кельмесин
Дженк ярасы юреклерни дельмесин!..

Отти кунълер юрттан душман къувулды,
Ювасында йыландайын бувылды.
Енъиш тоюн япты бутюн халкъымыз,
Сербест-серин нефес алды юртумыз.
Тилегим шу: дюньяда дженк олмасын!
Ёллар-ызлар топал, чолакъ толмасын!
Инсанларнынъ оджакълары сёнмесин!
Мемлекетлер харабеге дёнмесин!
Барышыкътыр — халкъымызгъа кереги.
Барышыкътыр яшайышнынъ диреги.
Отъсе айлар, отъсе йыллар, заманлар,
Тарих даим фашизмни яманлар.
Фашист зулмын ич унутмаз неслимиз,
О мельунсыз яшар алем урь, темиз.

ОМЮР ОГЮТИ

Севги баарь зевкъы дегиль, тут эсинъде, унутма,
Дуйгъунъ дёнип, севгинъ сёнип, яр устюне яр тутма,
Севги омюр инджисидир, яшав онен ярашыр,
Эр кулер юзь къальбинде де саф севги бар деп сайма.
Тар-тартышкъан кийим кийип, бояланып сюзюльме,
Халкънынъ гузель адетинден узакълашма, узюльме.
Онда анъанелер, ахлякъ, эдеп ызы бар,

Халккыкыа кыошул, арамтамакы сырасына тизильме!
Земанени догыру тыошюн, кыыйыш-кыонгыгыур ангылама,
Эгме башынгы хурафатлар, ырымларгыа, ялангыа.
Бахтынгы ара даим эял эмегингыде, куреште,
Ялдызлангыан ят-ябанджы сафсатагыа инанма!
Эмекни сев! — Эмек инсан аягыны зийнетлер¹,
Биль! Онынгынен юкселелер медениет, миллетлер.
«Ишлемеген-тишлемез!» деп халкымызнынгы кыануны,
Тек эмекнен догыар, яшар бизде улу ниетлер.
Омюр кучылю далгыадайдыр, зайыф олсангы итеклер,
Далгыаларны ялдап отер джесюр — чымыр йигитлер!
Бу яшавда севги, куреш — енгышлернингы анасы,
Енгыгенлерни йыр ве дестан, гульдестенен яр беклер.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Ана тилеги» шииринде омюрнингы насыл олгыаны тасвирлене? Шаир адий халкынынгы яшайышыны насыл сёзлернен, сатырларнен ифаделей? Янгы девирде кыырым койлеринде насыл денгышмелер олды? Ана огылуна насыл огютлер бере? Дюнъяда инсан ичюн энгы кыыйметли недир? Бу шиирнингы эсас фикирини насыл ангылайсынгыыз? Шаир шииринде эсас фикирни терен ачмакы макысадыннен насыл бедийи усул кыуллаана?

2. Дженк адамларгыа насыл мушкюль акыибетлер кетире? Фашистлер халккыкыа кыаршы насыл джинаетлер яптылар? Халкы ватанынынгы азатлыгы огырунда насыл курешти? Сиз партизан куреши аккыкында не билесиз? Насыл китаплар окыудынгыыз? Партизан отрядларында курешкен кыырымтатарлардан кимлерни билесиз? Шиирнингы эсас фикирни кыайсы сатырларда ифаделене? Шаир нени арзу эте?

3. «Омюр огюти» шииринде шаир яшларгыа насыл огютлер бере? Эр бир янгы несиль нелерни сакыламакы керек? Омюрнингы темели неде экен? Инсан насыл яшамакы лязим? *Бу яшавда севги, куреш — енгышлернингы анасы* ибаресинингы манасыны насыл ангылайсыз? Шиирден ифадели сёзлерни ве ибарелерни язып алынгыыз.

¹ зийнетлер — яраштыгыр.

ЭШРЕФ ШЕМЬИ-ЗАДЕ (1908—1978)

Алидженап инсан, буюк шаир Эшреф Шемьи-заде кырымтатар эдебиятынынъ айдын йылдызыдыр. Онынъ ярим асырдан зияде девам эткен яратыджылыгы кырымтатар халкы тарихынынъ мураккеп, кыалабалык ве фаджиалы деврини кыаврап алды. Шаир та яшлыкъта сайлагъан ёлундан тайпынмадан, озь халкына, виджданына, акъикъаткъа сонъ нефесинедже садыкъ къалды. Шемьи-заденинъ замандашы ве зенаатдашы белли языджы Шамиль Алядин «Къызыл чабакъ» серлевалы макъалесинде шаирнинъ яратыджылыгы ве бутюн фаалиетине менсюп энъ муим аляметни бойле сатырларнен кыайд эте: «Шемьи-заденинъ шиирлерини дигер шаирлерден фаркълы эткен, юксек севиеге чыкъаргъан хусусиет — онынъ яратыджылыгынынъ халкъчанлыгыдыр». Эшреф Шемьи-заденинъ эдебий яратыджылыгы ве омюр ёлу халкъчанлыкъ рухунен ашлангъандыр. Зенгин халкъ агъыз яратыджылыгы шаир ичюн сынъырсыз бильги, фикир, усталыкъ, нефислик чокърагы, онынъ эдебий фаалиетининъ темели олды. Эшреф Шемьи-заде акъикъый халкъ шаири намыны кыазанды.

Эшреф Шемьи-заде 1908 сенеси 21 июнь куню Кезлев (Евпатория) шеэринде халкъ оджасы Афуз Абдураман Шемнинъ кыорантасында догъды. Рушдие мектебини ве орта окъув юртуны Кезлевде битирди. Эшреф даа 13 яшында олгъанда, бу кыорантанынъ башына бахытсызлыкъ тюшти. Афуз Абдураман эфенди вакъытсыз вефат этти. Эшреф Шемьи-заденинъ анасы Сапе апте бир эв баланен янъгыыз къалды.

1924 сенеси, бабасы вефат эткен сонъ, Эшреф Акъмесджиттеки партия мектебининъ бир йыллыкъ курсуны битирип, Кезлев дернегининъ Атай сельсоветинде окъув эви мудири оларакъ чалышып

башлады. Бу йыллары истидатлы генч кырымтатар койлюлери-нинъ яшайышынен якъындан таныша, чешит мерасимлерде, байрамларда булуна, халкъымызнынъ урф-адетлерини огрене, халкъ агъыз яратыджылыгынынен меракълана, халкъ йырлары, чынъ ве манелерни авесликнен топлай ве чокъусыны эзберлей.

Эшреф Шемъи-заденинъ биринджи шиирлери 1923 сенеси матбуатта басылып башлады. О вакъыт Эшреф 15 яшында эди. Онынъ биринджи шиирлери «Чельде яз акъшамы», «Къыш келе», «Саба» ве дигерлери терен маналы, нефислик джеэтинден де олдукъча ифадели, тесирли ве эеджанлы эсерлердир. Генч шаир Къырым табиятына, этрафтаки барлыкъкъа севдалы назарнен бакъа, аджайип сёзлер, ибарелер, къыясларнен тылсымлы левхалар ярата, озюнинъ джошкъун дуйгъуларыны, къуванч, гъам, эеджаныны беян эте:

...Яз геджеси джайды гольге
Алтын пуллы шербенти.
Туман болып саркъты чельге
Булутларнынъ дильбенти...
«Чельде яз акъшамы»

Танылгъан ве намлы кырымтатар алим, шаирлери ве джемаат эрбаплары Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Мамут Недим эдебиятымызгъа истидатлы яш шаир киргенини эйи сёзлернен алгъышладылар ве оны эдебий ишлерге джелъп эттилер. 1927 сенеси Эшреф Шемъи-заде арап элифбесинден латин элифбесине кечювни азырлав комиссиясына кяттип оларакъ таинленди. Бир йыл девамында бу комиссия джиддий азырлыкълар коре, ве 1928 сенеси Къырымда латин элифбеси къабул этильди. Кене 1927 сенеси Эшреф Шемъи-заде бир муим ишке джелъп этиле, 1927 сенесинден 1929 сенесинедже «Козъ айдын» меджмуасынынъ муаррири олып чалышты.

1930 сенеси Эшреф Шемъи-заде Москвадаки кинематография институтынынъ эдебий-сценарий шубесине кире ве 1932 сенеси институтны битирип Къырымгъа къайтып келе. Москвада Эшреф Шемъи-заде анда окъугъан, тюрк халкъларынынъ истидатлы яшларынен таныша ве достлаша. Олар арасында келеджекте белли языджылар, сценаристлер, артистлер бар эди. Москвада окъугъан йыллары Эшреф Шемъи-заде чокътан-чокъ эдебий тегереклерде, топлашувларда, концертлерде булуна, театрлерни зиярет эте. Рус медениети ве эдебияты, Москванынъ медений ве эдебий аяты шаирге терен тесир эте, эеджанландыра, джоштура, эйи теэсу-

ратлар к'валдыра ве онынъ яратыджылыгына озюнде янгы бир мейиль, сюс бере. Кинематография институтында ок'буг'ан йыллары Э. Шемьи-заде бутюн к'бырымтатар эдебиятына нам кетирген «Днепрельстан» поэмасыны язды. Поэма 1931 сенеси Ак'месджитте дердж олунды. 1931—1937 сенелери Эшреф Шемьи-заденинъ шиирлери ве «Днепрельстан» поэмасы рус, украин ве дигер тиллерге терджиме этильди. Буюк Совет Энциклопедиясына Эшреф Шемьи-заде ак'къында мак'але кирсетильди.

Ок'бувыны битирип Москвадан К'бырымг'а к'айтып кельген сонъ Эшреф Шемьи-заде Ак'месджитте Девлет нешриятында бедий эдебият болугининъ мудири олып чалыша, 1935 сенесинден 1937 сенесине к'адаар К'бырым языджылар иттифак'ынынъ к'ятиби оларак' чалыша.

1937 сенеси К'бырымда ве бутюн мемлекетте белли алим, языджи, муневерлерге к'аршы баск'ы деври уюм сюре. Эшреф Шемьи-заде де душманлык' хышымына ог'рай. Он'га к'аршы язылг'ан мак'алелер матбуатта басыла. Буржуа миллетчиси деп, языджылар иттифак'ындан ве иштен чык'арыла, лякин мемурлар тюрьмеге к'апатмаг'а джесарет эталмайлар, чюнки шаир К'бырымда ве К'бырымнынъ тышында да танылг'ан эди.

Экинджи джиан дженки арфесинде, 1941 сенеси июнь 24-те Эшреф Шемьи-задени Ак'месджит НКВД-нинъ зинданларына ташлайлар. Сон'тра этапнен Иркутск шеэринде ёллайлар. 1942 сенеси онынъ джинаий ишинде бир тюрлю темель тапылмаг'анындан, Эшреф Шемьи-задени азат этелер. К'бырым немсе баск'ынджыларынынъ к'олунда олг'анындан себеп, шаир Орта Асиядаки достларына кетмеге меджбур ола. Анда дженк биткендже булуна, чешит ишлерде чалыша. Узбек языджылары аг'ыр алг'а к'валг'ан зенаатдашына ярдым этмеге тырышалар, оны Ферг'ана виляет газетасына месуль к'ятип оларак' таин этелер.

1944 сенеси Эшреф Шемьи-заде, К'бырымнынъ немсе баск'ынджыларындан азат этильгени хаберини алг'анынен, ёлг'а чык'а. О, майыс 17 куню К'бырымг'а келип, к'орантасына к'авуша, сабасы исе бутюн к'бырымтатар халк'ынен берабер азиз ватанындан сюргюн этиле. Бир к'вач кунъ эвель терк этип кеткен Орта Асияг'а энди сюргюн этильген инсан оларак' к'айтып келе. Э. Шемьи-заде сюргюнлик хорлуг'ыны халк'ынен берабер кечире. Лякин оны сюргюнликте де тыныш бырак'майлар. 1948 сенеси тувг'ан халк'ынынъ фаджиасына янып-кюйген, бутюн эдебият алемине танылг'ан, сеvimли халк' шаири Эшреф Шемьи-задени совет акимиети экинджи дефа апсханеге к'апатты. Ста-

линнинъ вефатындан сонъки сиясий йымшалувлар нетиджесинде Эшреф Шемъи-заде 1955 сенеси къуртулып, Озбекистанда Янгиюль шеэринде яшагъан къорантасына къавуша.

Сонъки 20 йыл Эшреф Шемъи-заде Ташкент шеэринде яшай. Бу йыллары Къырымгъа къайтув огърунда миллий арекет джанлана, лякин къырымтатар халкъы ичюн ёллар ачылмай. Аксине КГБ хадимлери ве коммунист партиясы миллий арекетни бастырмагъа, чешит зулум, ифтираларнен халкъ курешини токътатмагъа тырышалар. Эшреф Шемъи-задени бир къач кере иштен чыкъаралар, эсерлерининъ нешир этильмесине, чешит маначыкъ тапып, аякъ чалалар. Шу аджыныкълы 20 йыл шаир халкъынен берабер ватанымызгъа къайтув арзусынен яшады.

Сагъ олгъанда арзусына иришмек къысмет олмады. Март 11 куню 1978 сенеси Эшреф Шемъи-заде амансыз хасталыкътан Москвада вефат этти. Онынъ васиетини ерине кетиререк, рефикъасы ве огъуллары мерхумны ана топракъта Акъчора (Долинное) мезарлыгъында дефн эттилер. Къырымтатарлар ичюн агъыр вакъытлар олгъанына бакъмадан, юзлернен ватандашлар севимли халкъ шаиринен ведалашмагъа Къырымнынъ узакъ буджакъларындан кельдилер. Тек вефатындан сонъ шаир азиз ватанына къавушты.

Эшреф Шемъи-заденинъ аяты ве яратыджылыгъы къарсанбалы ве къалабалыкъ, къырымтатар халкъы ичюн фаджиалы девирге догъру кельди. Шаир девирни сайламай, девир шаирни сайлай. Эшреф Шемъи-заде озь деврининъ шаиридир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эшреф Шемъи-заденинъ аятий ве иджадий ёлуны тасвир этингиз.
2. Къырымтатар халкъынынъ аятында юзь берген фаджиалы вакъиалар Эшреф Шемъи-заденинъ омюр такъдирине насыл тесир эттилер?

Эшреф Шемъи-заденинъ зийнетли ве икметли шириети

Эшреф Шемъи-заденинъ эдебий яратыджылыгъы умумен 55 йыл девам этти. Ярым асыр девамында эдипнинъ яратыджылыкъ ёлунда чешит себеплерден, маниалардан токъталышлар олды. Ватан дженкинден эвельки девирде Эшреф Шемъи-заденинъ, эдебий нешприятларда чалышкъанына бакъмадан, бир де-бир шиир джыйынтыгъы басылып чыкъмады. Яш шаир озюне джиддий талаплар къойып,

озюнинъ шиирлери айры китап оларакъ нешир этильмесини ляйыкъ корьмеди. Амма озюнинъ яшдашларына шиир китапларыны дердж этмеге джан-гонъюльден ярдым эте эди.

Та яшлыкътан саде ве алидженап инсан эди. Озбекистанда онынъ бойле китаплары: «Къавал» (1965), «Тогъан къая» (1969), «Эшреф Шемьи-заде» (1978) шиирлер ве поэмалар джыйынтыгы, «Омюр ве яратыджылыкъ» (1974), «Халкъ хызметинде» (1977) нешир этильдилер.

Эшреф Шемьи-заденинъ биринджи шиирлери «Чельде яз акъшамы», «Къыш келе», «Пек арув бола» озюнинъ ярашыгы, ифаделиги, тиль усталыгынен тек окъуйджыларны дегиль, белли шаирлерни биле айретте къалдырдылар. «Чельде яз акъшамы» шиирининъ биринджи сатырлары бунъа исбаттыр: кунеш къонгъаныны «*Кунь этеги ерге тийди...*», акъшам олгъаныны исе «*Кок къоюджа антер кийди*» деп, ифаде эте шаир. Тасвирий васталарны, къыяс, меджазларны бойле чеберликнен къулангъаны яш шаирнинъ догъма истидадынынъ, тиль ве ифаделик сезгинлигининъ делили эди.

1923—1930-ынджы сенелерде нешир этильген шиирлерининъ эксерийсинде табиат адиселери, табиат левхалары, шаирнинъ джошкъун хаяллары, дуйгъулары тасвирлене. Шу девирде дердж олунгъан айры шиирлерде аятий левхалар, къырымтатар койлюлерининъ эмеги, халкъ аятындаки джиддий денъишмелер тасвирлене: «Койге мектюп», «Окъумагъа кеттик биз», «Маневр» ве дигерлери. 1925 сенеси язылгъан «Йырларым» шииринде Эшреф Шемьи-заде, азиз бабасынынъ вефатыны хатырлап, аджыныкълы сатырларнен омюр ве олюм акъкъында терен фельсефий фикирлерни ифаде эте:

Йырларым! Омюр бир пытракълы, зор ёл,
Биревге бир асыр, биревге бир йыл.
Талпын эп огюнъе, кокрегинъ керип,
Халкътан алгъанынъны — халкъынъа берип.

1931 сенеси Эшреф Шемьи-заденинъ «Днепрельстан» поэмасы нешир этильди. Поэмада Днепрогэс къуруджылыкъы тасвирлене. Шаир муреккеп эпик эсер яратты. Поэмада узакъ кечмиште олып кечкен вакъиаларны хатырлап, шаир земаневий аятнынъ кетишатына къыймет кесе. Эсерде меракълы лирик кери чекилювлерде эдебият, шиириет, шаир акъкъында, эдебиятнынъ инсан омюриндеки муим ери, эмиети акъкъында озь фикирлерини беян эте.

Сюргюнлик девринде Озбекистанда Эшреф Шемьи-заде озюнинъ дуйгъу-фикирлерини, къырымтатар халкъынынъ

Эшреф Шемьи-заденинъ
зийнегли ве икметли шиирлери

фаджиалы такъдирини, агъыр вазиетини бедий эсерде акс этюв усулларыны араштыра, чюнки коммунист незарети кырымтатар халкы ватанындан сюрдюн этильгени акъкъында язмакъны ясакъ эткен эди. 1960-ынджы сенелери эдип «Озбекистан балладасы» эсерини язды. Шаир меджаз усулынен кырымтатар халкынынъ фаджиасыны, ватанына асретлиги ве садыкълыгъыны акс этти. Чокъ йыллар девамында эдип фельсефий секизликлерини яза. Къыскъа сатырларда шаир чешит мевзуда инсан аяты акъкъында озюнинъ фикирлерини ифаде эте. 60-ынджы—70-инджи сенелери эдипнинъ яратыджылыгъы кучюлю бир акъынты оларакъ инкишаф эте. Лирик ве фельсефий шиирлерден гъайры эдип «Алиме» поэмасыны ве «Козьяш дивар» дестаныны яратты. «Алиме» поэмасында халкъымызнынъ федакяр къызы, джесюр разведкаджы Алиме Абденнанова акъкъында тасвирлене. Шаир Алиме ве онынъ сафдашларынынъ къараманий курешлери ве фаджиалы олюмлери акъкъында аджыныкълы сатырларнен икяе эте. Поэмада Алименинъ алидженаплыгъы, ватанына садыкълыгъы, чыдамлыгъы, сынъырсыз джесарети, ирадеси, инсаниетлиги, пак гонъюлиги, федакярлыгъы, буюк бир джошкъунлыкъ иле тасвирлене. Эшреф Шемъи-заде биринджи оларакъ бедий эсерде Алименинъ аджайип сымасыны джанландырды.

«Козьяш дивар» дестаны эдипнинъ яратыджылыгъыны ве земаневий кырымтатар эдебиятыны джиан севиесине котерген эсердир. Эсернинъ нешир тарихы муреккеп олды. 1969 сенеси «Тогъан къая» джыйынтыгъында дестаннынъ биринджи къысмы «Тогъан къая» серлевасынен нешир этильди. Сонъра 1978 сенеси «Эшреф Шемъи-заде» шиирлер ве поэмалар китабында «Аслыхан» серлевасынен кене тек биринджи къысмы басылды. Эдип сагъ олгъанда, «Козьяш дивар» дестаны толу колемде нешир этильмедди, чюнки коммунист незарети рухсет бермедди. Къырымда 1990 сенеси «Козьяш дивар» дестаны толу колемде айры китап оларакъ нешир этильди.

Сонъки йыллары Эшреф Шемъи-заде эксерий кырымтатар эдебиятынынъ тарихы ве эдебиятшынаслыкъ саасында чалышты. Онынъ эдебий ве тенкъидий макъалелери чешит девирде иджат эткен эдиплеримизге, кырымтатар эдебиятынынъ муим меселелерине багъышлангъан.

Къырымда 2000 сенеси Эшреф Шемъи-заденинъ «Эдебий ве тенкъидий макъалелер» джыйынтыгъы нешир этильди. 2008 сенеси кырымтатар джемаатчылыгъы Эшреф Шемъи-заденинъ 100-йыллыгъыны къайд этти. Бу адисе девамлы тантаналы мера-

симге чевирильди. Конференциялар, тантаналы акъшамлар, мектептерде эдебий тедбирлер кечирильди. Акъмесджит шеэринде Эшреф Шемьи-заде яшагъан ве иджат эткен эвнинъ диварына Хатыра тахтасы къююлды, 42 номералы миллий мектепке Эшреф Шемьи-заденинъ ады берильди, Къырымтатар драма театринде шаирнинъ «Козьяш дивар» дестаны «Аслыхан» серлевасынен саналаштырылды. 2009 сенеси Эски-Къырымнынъ белли иш адамы Эбазер Эмираджиевнинъ «Джан юректен» фонды тарафындан Эшреф Шемьи-заде адына эдебият мукафаты тэсис этильди. Шаирнинъ дефн этильген Акъчора (Долинное) коюнде ерли джемаат Эшреф Шемьи-заденинъ аяты ве яратыджылыгъына багъышлангъан музей ачты.

Шаирнинъ мукъаддес хатырасы, халкъымызнынъ джанына джан къатып, гъурурландырды ве бирлештирди. Бютюн тедбирлерде джемаат джан гонъюльден фааль иштирак этти.

Эшреф Шемьи-заденинъ «Шаир намын халкъ сакълар» деп язгъан сёзлери акълы чыкъты.

XVII асырда иджат эткен ве бютюн Шаркъкъа намы кеткен улу къырымтатар шаири Ашыкъ Умер акъкъында колемли, тафсилятлы макъалеси халкъымызгъа буюк гъурурымызны танытты десек оладжакъ, эдебиятымызнынъ темели, тамырыны къавийлештирди, буюк шаирнинъ умумисаний медениет хазинесине дегерли иссе къошкъаныны делилли шекильде исбат этти.

Эшреф Шемьи-заде танылгъан халкъ кедайы, белли эдип оларакъ къырымтатар эдебиятында озюне мунасиб ерни алды.

Эшреф Шемьи-заденинъ эдебий мирасы къырымтатар медениети ве эдебиятынынъ къыйметли къысмыны тешкиль эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаирнинъ яратыджылыгъында осюв, инкишаф басамакъларыны бельгиленгъиз. Тафсилятлы субет вастасынен эсас хусусиетлерини къайд этингъиз.

2. Шаир насыл адисе, вакъиалар акъкъында кучлюю ве къыйметли эсерлер язды? Бу эсерлерде насыл джиддий ве муим мевзу, меселелерни акс этти?

3. Замандашларынынъ хатырлавларында Эшреф Шемьи-заде насыл инсан оларакъ тасвирлене?

4. Эшреф Шемьи-заденинъ шахсиети шимдики заманда насыл ер алды? Онынъ насыл китаплары нешир этильди?

5. Эшреф Шемьи-заденинъ 100-йыллыгъыны къырымтатар джемаатчылыгъы насыл къайд этти?

«Козьяш дивар» дестанынынъ гъаевий мундериджеси ве эсас сымалары

Сюрюнлик деври кырымтатар
эдебияты (1944—1990)

«Козьяш дивар» дестаны къадимий фаджиалы эфсане эсасында язылгъан эсер. Эфсанеде бойле фаджиалы вакъиа тасвирлене: яш къадынны гъарез, пахыл, кунъджю инсанлар бефтан ерде джин-шейтангъа уйды деп, къабаатлайлар ве тирилей таш исар ичине къалайлар. Яш къадын исар ичинде таш кесиле, исарда къалдырылгъан эки тешикнинъ биринден козьяш киби темиз сув акъа, экинджисинден исе ана сютю акъа. Бир къач вакъыт кечкен сонъ халкъ къадыннынъ къабаатсыз джезалангъаныны анълай, адамлар таш диваргъа, азиз ер деп, келелер ве дувалар этелер. Эфсанеде тасвирленген вакъиа кырымтатар халкъына этильген акъсызлыкъны, сюрюнлик фаджиасыны анъдыра. Онынъ ичюн де коммунист незаретчилери дестаннынъ экинджи кысымынынъ неширини ясакъ этилер.

Дестандаки вакъиаларны эдип, узакъ кечмиште олып кече деп, тасвир эте. Лякин о, озъ деврини, бугунъки кунъде олып кечкен фаджиалы вакъиаларны козьде тутта. Бу усулны шаир незаретчилерден, акимиеetten сакъынып, махсус къуллаана. Дестан эфсане эсасында язылса да, эсерде реаль омюрде олып кечкен вакъиалар акъкъында икяе этиле. Эсернинъ эсас къараманлары Бекбав акъай, онынъ огъулары Эмирхан, Умерхан, Темирхан, келинлери Чолпанай, Тюрканай ве Аслыхан. Оларнынъ такъдири, яшайышы, мунасебетлери дестаннынъ мундериджесини тешкиль этелер. Бекбав акъай эсернинъ меркезий сымасы оларакъ муэллифининъ фикирлерини, аятий бакъышларыны ифаде эте.

Бекбав акъайнынъ огъуларына айткъан васиети, эльбетте, Эшреф Шемьи-заденинъ яшларгъа адагъан огют, насиатларыдыр, келеджек несиллерге къалдыргъан васиетидир. Бекбав акъайнынъ сымасында кырымтатар халкъынынъ инсаниетлиги, мераметлиги, темиз-паклиги, ачыкъ гонъюллиги, адалетлиги киби эйи чизгилерини коремиз. Бекбав акъай акъыкый халкъ икметининъ тимсалидир.

Дестаннынъ экинджи неширинде муэллиф эсернинъ серлевасыны «Аслыхан» деп къойды. Бунунънен Эшреф Шемьи-заде Аслыханнынъ сымасы не къадар муим ве кыйметли олгъаныны бильдирди. Аслынынъ сымасы дестанда буюк бир севги, незакет, инджелик ве меаретнен тасвир этиле. Тыштан бакъкъанда, Аслы ничар, корюмсиз, мугъайып юрьген кызычыкъ. О, дуйгъу, фикирлерини кимсеге ачмай.

Темирге олгъан севдалыгъыны юрегинингъ энгъ терен кошеле-ринде гизлей. Амма Темир озъ мурадыны бильдирген сонгъ, Аслы да гонгълюни алев киби сарып алгъан самимий севгисини, садыкълыкъ дуйгъуларыны, бахыт арзуларыны ачмагъа джесарет эте. Эки сафдиль яш бахытларына иришелер. Лякин пахыл, куньджю, юрекleri гъарез толу шахыслар, парагъа, алтынгъа сатылгъан джинаетчилер Аслы ве Темирни вахшийдже-сине гъайып этелер.

Аслыхан душманлыкънынъ кимден чыкъкъаныны ангълай, озюни къорчаламагъа тырыша, ташчыларгъа, шейхке ялвара, Темирни чагъыра, лякин чаре олмай. Темир исе бу вахшийликке чыдап оламай, акъылыны алдыра¹ ве дагъгъа чыкъып кете. Дестаннынъ вахший джинаетнен битювинингъ терен манасы бар. Эдип земаневий девирде, бугунгъ мемлекетте адалетсизлик, гъарезлик аз дегиль, бир инсан дегиль де, бутюн бир халкъ таш дивар ичинде, демек истей. Эдипнингъ бир муим фикирини къайд этмек лязимдир: адалетлик, эйилик енъсин десек, адалетсизликке, зулумгъа къаршы курешмек керек.

«Козьяш дивар» дестаны зенгин мундериджели, терен маналы, халкъ тилинен язылгъан эсердир. Эдип ана тилимизнингъ сёз хазинесинден кениш фајдалана. Ифадели ибарелер, аталар сёзлери, айтымлар, чешит тасвирий васталар уйгъун, келишкен еринде къулланыла. «Козьяш дивар» дестаны къырымтатар тилинингъ къыйметли дерслигидир десек де, акълыдыр. Чюнки дестанда ана тилимизнингъ сёз байлыгъы, ярашыгъы, дюльберлиги, тылсымлы кучю ачыла.

Дестаннынъ къурулышы тюзгюн, манзумелернингъ везини, чокъракътан чыкъкъан ирмакънынъ сувлары киби, табиий енгилликнен акъа. Эсер меракънен окъула, инсангъа терен рухий тесир эте ве акъыкый хаз² бере. «Козьяш дивар» дестаны къырымтатар әдебияты хазинесинингъ парылдап тургъан джеверидир.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Козьяш дивар» дестанынынъ нешир этилюв тарихынынгъ муреккеп олувынынгъ себеплерини неде коресингиз?
2. Дестаннынъ чешит неширлерде серлева фаркълашувынынгъ манасыны насыл ангълайсыз? Къайсы серлева дестангъа зияде келише ве не ичю?
3. Дестаннынъ сымаларыны насыл нокътаи назардан топламларгъа айырмакъ лязим?

¹ акъылыны алдыра — делире.

² хаз — къуванч; мемнюниет.

4. Бекбав акъай сымасынынъ дестандаки муим эмиетини исбат этинъиз.

5. Аслыхан ве Темирхан сымаларынынъ умумийлиги ве фаркъыны къайд этинъиз. Дестанны окъув эснасында бу хусусиетке эмиет этинъиз.

6. «Козьяш дивар» дестанынынъ гъаевий мундериджесини насыл анылайсыз? Эсернинъ мундериджесине эсасланып джевап беринъиз.

КОЗЬЯШ ДИВАР

Дестан

(къыскъартылып алынды)

* * *

Заман заман экенде,
Заман яман экенде,
Ер юзю де кок киби,
Мунар, думан экенде,

Кийик чёллер артында,
Къара дерья къатында
Олгъан зенгин бир дияр —
Баарьстан адында.

Къышы — баарь, кузю — яз.
Дертке дерман авасы.
Булутларнен сырдашкъан
Къарлы дагъы, къаясы.

Кениш къулан чёллери
Къыбла — сырткъа яйылгъан.
Тогъайлары ичине,
Атлы кирсе, джойылгъан.

Толып ташкъан махсулгъа
Багъчалары, багълары.
Кийик къуштан, айвандан
Кечильмеген дагълары.

Орманында баарьде
Сеске седа къарышкъан.

Сюрюлерге талашып,
Яш сыгъынлар урушкъан.

Къыскъа келям, сыгъмагъан
Къучагъына девлети.
Балландырып айткъанда:
«Ялан дюнья дженнети».

Мына шу зар заманда,
Шу аджайип диярда,
Алтын дагънынъ тёрюнде,
Чет койлернинъ биринде,

Тагъал сувы сыртында,
Баба-деде куртунда
Яшагъан бир къырджыман
Бекбав акъай намында.

Бу тирнекли акъайнынъ
Олгъан чумдай учь огълы.
Экишер яш аралаш,
Учь ат минер учь огълы.

Энъ уйкени — Эмирхан
Акъ-сарышын бу огълан —
Къумрал сачлы, кок козьлю
Анасындай гурь олгъан.

Эжинджиси — Умерхан
Токъ-эсмери бу огълан —
Къара сачлы, къара козь
Бабасындай зор олгъан.

Учюнджисин тапкъанда,
Толгъагъына тѣзалмай,
Ана ольген локъсадан,
Яш джанына тоялмай.

Яш кемирчек мевтаны
Тез-тез ювып, джыйгъан сонъ,
Джан ашыны бермеге
Къысыр бие сойгъан сонъ,

Догъар-догъмаз анадан
Етим къалгъан сабийни,
Ана сютю эммеге
Етишмеген бебийни

Асрагъанлар айбетлеп,
Ана орнын алсын, — деп.

Адын «Темир» къойгъанлар,
Демир киби олсын, — деп.

«Ат башына иш тюшсе,
Агъызылыкънен сув ичер.
Эр башына иш тюшсе,
Чарыгъынен сув кечер» —

Деген киби, ойланып,
Дева арап дердине,
Бекбав акъай бир куню,
Пек чекине-чекине,

Кой халкъына: «Джемаат!
Янълыш ёлгъа кетмейим,
Огей ана элинде
Балларны хор этмейим» —

Деп, ант ичип, сѣз берип,
Эвленмеген бир даа.
Джан-гонъюльден олгъан о
Энъ джан аджир бир ана.

Балаларны анадай
Эркелеткен, ойнаткъан.
Авучынен сув берип,
Озь эркине яшаткъан.

* * *

Аткъа къабдал баткъанын,
Эгер бильмез, ат билир.
Ата огълы къылыгъын,
Алдын алып, ят билир».

Бир оръкенде учъ къавун,
Бирдай олып бурьленмез.
Беш пармагъынъ беш башкъа,
Бир-бирине бенъземез. —

Деген киби, учъ догъмуш
Учу олгъан учъ башкъа.
Табиатта, къылыкъта
Бир-биринден бам-башкъа.

Эмир минсе атына,
Къылыч алгъан къатына.
Расткельгенге къашангъан,
Къалпакъ десенъ, баш алгъан.

Умер минсе атына,
Окъын алгъан къатына.
Дагъда, къырда
айлангъан,
Къашкъыр, тильки
авлагъан.

Темир минсе атына,
Алат алгъан къатына.

Эшреф Шемси-заде.
«Козьяш дивар»

Пичен оргъан,
тав кескен,
Къыртыш ачкъан,
ер эккен.

Айлар оте авушып,
Йыллар оте йылышып.
Ана-мына дегендже,
Омюр кете савушып.

Омюр савып кеткени
Табиатнынъ къануны.
Тек эр ишке вакътында
Вер кучюньни,
джанынъны.

Яшайышта эр чагънынъ
Озь гъамы, озь бахты бар.
Эр тедбирнинъ, эр ишнинъ
Озь деври, озь вакъты бар.

Тонгъгъуч огул — Эмирхан
Йигирми бешке баскъанда,
Ортанджысы — Умерхан
Йигирми учин ашкъанда,

«Шайтип беяр яшамакъ,
Энди бизге етер» — деп,
«Озь кейфине, эр бир къуш,
Озь далында отер» — деп,
Озь арасы келишип,
Бир кунъ эрте сабадан,
Узакъ ёлгъа разылыкъ,
Рухсет алып бабадан:

«Ольмей къайтсакъ,
гоньджелер
Алев киби янсын» — деп,

«Бир фелякет юзь берсе,
Гуллер къурып къалсын», —
деп.

Узакъ ёлгъа чыкъалар
Бирер тотай тапмагъа,
Эгер тотай сёз берсе,
Эвге алып къайтмагъа.

Тамам он кунъ, он гедже
Эрте тангъдан кечкедже,
Дерелерден сельдайын,
Тепелерден ельдайын,

Кечип ахыр Тагъалнынъ
Къолтугъындан отькен сонъ,
Бара-бара Къыпчакънынъ
Сынъырына еткен сонъ,

Эвлиялар¹ рухуна
Бирер дуа багъышлап,
Бой тонлары устюне,
Ала чекмен тон ташлап,

Агъа-ини эки яш,
Эки ёлдаш, аякъдаш:
«Тамам бир йыл дегенде,
Тапышайыкъ шу ерде» —

Деп, къучакълап бир-бирин,
Ант этип, сёз берелер.
Эляллашып, айрылышып,
Ёл-ёлуна кетелер.

Эмир сырткъа ёл тута,
Къара чёллер артына.
Умер кете тувушкъа,
Къара ногъай юртуна.

¹ эвлия — азиз.

Тонгъуч огъул — Эмирхан,
Булгъарларнынъ юртунда,
Орланджысы — Умерхан,
Ногъайларнынъ къатында,

Афта дегиль, кунъ дегиль,
Бир къач айлап къалалар.
Олгъан усул, ийлени,
Окъданларгъа салалар.

Туркан олгъан тирнекли
Анасынынъ кенджеси.
Эгильмеген будакънынъ
Къокъланмагъан гонъджеси.

Къашы, козю боялы,
Пармакълары хыналы,
Тили кескин олса да,
Пек тертипли, сыралы.

Акъранлары ичинде
Сайылгъан энъ киргини.
Окъат атыш, яй тартышта,
Гузель джыныснынъ мергини...

Бир кунъ байрам арфеси,
Салкъын бир кузь сабасы,
Турканайны чагъыртып,
Анасынен бабасы:

«Бир къан-къардаш олгъан сонъ,
Рухсет бизим, козь сенинъ.
Озюнъ гонъюль къойгъан сонъ,
Агъыз бизим, сёз сенинъ», —

Деп разылыкъ берелер
Эвленмеге кенджеге.
Эгильмеген будакъта
Къокъланмагъан гонъджеге...

¹ къундуз — къара (тюс).

* * *

Эр бири озь гонълюнде,
Нишан къоя бир къызгъа.
Козъчиклери элягъа,
Сачы, къашы къундузгъа¹.

Уйкен огъул айттыра
Булгъар къызы Турканны.
Орланджысы айттыра
Ногъай къызы Чолпанны.

Эшреф Шемъи-заде
«Козьяш дивар»

* * *

Чолпан исе ананынъ
Дар-дюньяда бир къызы.
Козъчиклери зейтундай,
Янакълары къырмызы.

Сырма сачы къыркъ орьме,
Эки янакъ ай киби,
Къара чатма къашлары,
Тарттырылгъан яй киби.

Йигитлерни делирте,
Башын тиклеп юрюши.
«Ах, джанынъдан!» — дедирте,
Козълерини сюзюши...

Ич кимсени бегенмей
Юре къангъып кенарда.
Санки дерсинъ къысмети,
Башкъа узакъ диярда.

Умер бу ят семитке²
Етип, къадем къойгъан сонъ,
Къызлар: «Къонакъ
кельди!» — деп,
Къыйыр-чыйыр олгъан сонъ,

Чолпанай бир корьгенде
Умерхангъа урула³.

² семит — мемлекет.

³ урула — севда ола.

Юрегине шу дакъкъа
Сыджакъ бир шей къуюла.

Ягъмурлы бир кузь куню,
Уйле — акъшам арасы,
Къарчыгъада Чолпаннен
Юнь титкенде анасы,

Келип къала Умерден
Къуда къызны
айттырып...

Баба бермей разылыкъ,
Иш бозула шайттирип.

Чолпан шашып къалса да,
Ич кимсеге сездирмей

Ай-ай, инсан догъгъан сонъ,
Хасталыкъ не бильмесе,
Бу дюньягъа кельген сонъ,
Къартаймаса, ольмесе...

Ёкъ... Эр ёлнынъ сонъу бар,
Эр ёкъушнынъ эниши,
Эр гедженинъ танъы бар,
Эр келишнинъ кетиши...

Ыргъып, ерге тюшкен сонъ,
Атларындан огъланлар,
Не бакъсынлар — азбарда
Джемий гуллер солгъанлар.

Къаралтыда сезелер,
Насылдыр бир фелякет.
Тез-тез эвге кирелер
Эмирлер джан-алекет.

Баба гъарип төшекте
Чекише джан дердинде.
Мевта киби узангъан,
Къан къалмагъан бетинде.

Ичтен куюп, янса да,
Ичин тышкъа бильдирмей.

Бир арада корюше
Умерханнен козь-козьге,
Эки гонъюль, эки къалып
Келе ахыр бир сёзге.

Къарар бере Чолпанай
Умерханнен къачмагъа,
Анасынынъ багърындан
Ят багърына учмагъа.

Ыргъып минип Умернен
Тез-тез бирер ёргъагъа,
Эки къолгъа бир къамчы,
Тайпыналар къыблагъа.

* * *

Темир бакъа ялп этип,
Козълерине ишанмай,
Тюштир сана корьгенин,
Ич де эске ошамай.

Севинчинден байгъушнынъ
Тап юреги ярыла.
Бирден турып еринден
Агъаларгъа сарыла.

Бу сеслерден, шув-шувдан,
Баба ача козьлерин
Коре огъуларынынъ,
Хаял дегиль, озълерин.

Эмирханнен Умерхан
Пек окюне, окюне
Тиз чёкелер асретли,
Азиз баба огюнде.

Келинлер де хатирчюн,
Ялма яныкъ къайгъынен,
Баш къоялар атанынъ
Ятагъына сайгъынен.

Бекбав акъай тыялмай
Уюльген козьяшларын,
Сыйпай титрек элинен,
Келинлернинъ башларын.

Эмирханнен Умерге
Бере баба дуасы.
Эр бирине бахт тилей,
Ашкъ-муаббет ювасы.

Сонъ эписин отуртып,
Ятагынынъ башына,
Айта сонъки сёзюни,
Тююлип козьяшына:

«Эвлятларым, динъленъиз,
Кельдим етмиш яшына.
Чокъ тер тёктим юртумнынъ
Топрагына, ташына.

Эр бир ерде, эр иште
Озь кучюме базандым.
Отъмегимни, тузумны
Озь элимнен къазандым.

Кимсеге бель букмейип,
Чалпан-чарыкъ
 чалыштым.
Такъдирге баш эгмейип,
Кунъ корьмеге алыштым.

Чокъ татсам да, омюрнинъ
Ачлыгъын ве токълугъын,
Сездирмедим сизлерге
Ананъызнынъ ёкълугъын.

Омрюм бою сизлерни
Эркелеттим, кусътюрдим.
Авучымнен сув берип,
Эркин, сербест осьтюрдим.

Етим акъкъы емедим,
Къараны — акъ демедим.

Къараны — акъ дегенге,
Омюрлик баш эгмедим.

Дост, душманнынъ
 артындан
Яман бир сёз айтмадым.
Акъсыз бир иш корьгенде,
Таш олса да къайтмадым...

Энди сезем, меним де,
Омюр ташым йыкъыла.
Теним къалды тентиреп,
Джан кенъезге тыкъыла.

Эвлятларым, бу сизге
Сонъки сёзюм, сонъ келям.
«Кельмек» кетти мен ичюн,
Къалды «кетмек» весселям.

Янгъан отнынъ зийнети¹,
Къор янында билинир.
Корер козънинъ къыймети,
Кёр янында билинир.

Мен кеткен сонъ, озъара
Фикирлешип яшанъыз.
Кёр нефиске берильмей,
Шукюр этип яшанъыз.

Яшайышнынъ темели
Сагълыкъ, мердлик,
 видждандыр.
Видждансызлыкъ,
 кунъджюлик
Адам ичюн зиндандыр.

Терек сынса, тал къалыр.
Джуйрюк ольсе, нал къалыр.
Йигитликтен къайтманъыз,
Йигит ольсе, нам къалыр.

¹ зийнети — ярашыгы.

Байлыккыга белъ бумангыз,
Чыкмаз уджы-кыйыры.
Эль малына кызмангыз,
Олмаз онынъ хайыры...

Иримчиктен къурт¹ болмаз,
Гъурбет ильден
юрт болмаз.
Алчакъны² дост
санмангыз,
Алчакъ киши дост болмаз.

Ярадангъа³ бинъ шукюр!
Аман келип еттингыз.
Янгъыз кетип, къош къайтып,
Гонълумни хош эттингыз.

Энди кунюм етсе де,
Козюм ачыкъ кетмейджек,
Сонъ дакъикъа нефесим
Окюничли отъмейджек.

Тек шайлы бир омюрдаш,
Темирге де тапынгыз,
Йыл дуамны берген сонъ,
Дюгюн-тойлар япынгыз...

Энди беан этейим
Сонъ истегим, арзымны.
Озь виджданым огюнде
Тёлейим озь къарзымны.

Озь-озюмни билгенден,
Омрюм отти шу ерде.
Коп юрсем де сеферде,
Кене къайттым бу ерге.

Лякин Алтындагъ киби,
Эйбетли дагъ коръмедим.

¹ къурт — къурутылгъан тузлу сюзме.

² алчакъ — ахляксыз, ярамаз, хиянет.

³ Ярадан — Алла.

Къартал кыя ярындай,
Учурым яр коръмедим.

Нидже ёлджу, нидже мал,
Ачыкъ аяз, туманда,
Кетти ярдан ашагъы
Бузлавукъта, боранда.

Мына, шу яр четинде
Къурунгуыз бир эн дувар.
Къаяташтан, чакъылдан
Бойдан-бойгъа кенъ дувар.

Чамур, лайда, тайгъакъта,
Ат аягъы таймасын.
Арабалар, маджарлар,
Изден чыкъып авмасын.

Кочьменджилер, керванлар,
Къоркъмай кечсин торадан.
Кечкенден сонъ, бизлерни
Унугмасынлар дуадан.

Хайрат менден бу ишке,
Эвлятларым, юз баш мал.
Васиетим сизлерге,
Яхшы ниет — яры мал»...

Баба бирден тарс тына,
Битиралмай сёзюни.
Эляллашып етишмей,
Юма эки козюни...

Эртеси кунъ тувгъан-эш,
Колум-къомшу топлана.
Телькъинге деп устюне
Телли къумач къаплана.

Къартны дуа-сенанен,
Суселянен⁴ джыялар.
Джан ашыны бермеге
Атан деве соялар.

⁴ Суселя — дженазеде айтылгъан илий.

«Ата-анадан мал яхшы,
Алтын уйден джан яхшы.
Джылашмагъа сой яхшы,
Сыйлашмагъа джат яхшы».

* * *

Ильки байлыкъ — джан
сагълыкъ,
Экинджиси — тен сагълыкъ,
Учюнджиси — юрт сагълыкъ,
Дертюнджиси — акъ явлыкъ¹.

Айлар кече, йыл кече,
Эр шей тюше изине...
Юкълаялмай бир гедже
Темирхан озь-озюне:

«Агъа, енге къолунда
Кунь корьгеним егер» — деп,
«Озь эркине эр бир къуш,
Озь далында отер» — деп,

Бир кунь чешме башында,
Акъшам ятсы арасы,
Къараргъанда уфукъта
Кечки танънынъ аласы,

Ача Темир къальбини
Озь койдеши Аслыгъа.
Къарар берип кесен-кес
Эвленмеге шу къызгъа:

«Гузель, сангъа айтаджакъ
Бир къач агъыз сёзюм бар.
Энди бизге менимдже,
Айрылыкъ ёкъ —
олюм бар.

Афта кече, ай кече,
Яс², къайгъылар унтыла.
Эвде эр кес бель бувып,
Озь ишине тутуна.

Тек меним бу сёзюмни
Агъыр алма устюнъе.
Мен айтайым, сен динъле,
Умют догъсун гонълюмде.

Истер эдим, мен сангъа,
Омюрлик эш олмагъа,
Шу башымнынъ
башынънен,
Бир ястыккъъа салмагъа.

Разы олсангъ, къальбим сен,
Джаным сенсингъ, Аслыхан.
Козюм ачып кореджек
Ярым сенсингъ, Аслыхан.

Джавчы, къуда къоймайым
Мен бу иште арагъа.
Эки гонъюль бир олса,
Кошкке дёнер хараба.³

Шимди сингълим, къайт эвге,
Яхшы этип, ойлап коръ.
Тюшюн-ташын, тап сонъу
Анайынъдан сорап коръ.

Ай ярыгъы — девлеттир,
Къыз арувы, Аслыхан.
Къайтармекен юзюмнинъ
Къызарувы, Аслыхан?..

Элгерф Шемь-заде,
«Козьгъа дивар»

² яс — матем.

³ кошкке дёнер хараба — *мында*:
омюр бахытлы олуру.

¹ акъ явлыкъ — севги манасында.

Аслы олгъан хастаджан,
Назик, начар бир кыызчыкъ.
Акъранлары ичинде
Корюмсиз бир наргозчик.

Тили татлы олса да,
Къаны сыджакъ,
япышкъакъ.
Бурны сепкиль толса да,
Хош фиилли¹, гонълю акъ.

Он бир айлыкъ экенде,
Оксюз къалып бабадан,
Сабийликтен болуше
Яшав къахрин анаман.

Беш яшында иш этип,
Орьселене, къыйнала,
Анасынен бирликте
Эль къолунда хорлана.

Бир татлы сёз адамгъа —
Джан азыгъы дегенлер.
Бир адджы сёз адамгъа —
Баш къазыгъы дегенлер.

Темирханнынъ теклифи
Аслыны пек шашырта.
Бу сыджакъ сёз гонълюни
Юдже дагъдан ашырта.

Омрюнде чокъ ашалыкъ
Коргенчюндир, бельки де,
Аслыхан бу теклифке
Пек инанмай илькиде.

Лякин билип, Темирнинъ
Йигитлигин, мердлигин,
Козь огюне кетирип,
Онынъ ачыкъ бетлигин,

* * *

Он яшына киргендже
Яз кунълери эзандан,
Къорукълай о бегининъ
Багъчасыны торгъайдан.

Он яшында отура
Тезьясынынъ огюне.
Байбикеге яз ве къыш
Кетен токъып дёгюне.

Патта-сатта терк этип,
Омрю солгъан эв ичин,
Той, джыйынгъа чыкъса да,
Чыкъа ана хатричюн.

Той, джыйынгъа чыкъса да,
Сары гульдай саргъайып,
Бир кенарда отура,
Даим оксюп, мугъайып.

* * *

«Керчектир», — деп ишана,
Темирнинъ бу сёзюне,
Баш язысын — козь корер»,
Деп, рух бере озюне.

Деп, рух бере, амма сакът
Гонъюль ич де тынчымай.
Янып куйген юреги
Асретликке ялчымай².

Эвге кирсе, эв сыкъа,
Ёлгъа чыкъса, ёл сыкъа,
Агъласа да, кульсе де,
Юрек эп бир тарсыкъа.

Кунъдюзлери гъарип кыыз,
Кирмеге ер тапалмай.
«Темир корип къалыр», — деп
Кой ичинден оталмай.

¹ хош фиилли — темиз гонъюлли.

² ялчымай — даянмай.

Геджелери козь юммай,
Ята оны ойланып,
Тёшегинде де чалкъа,
Де юзь-тёбен айланып.

Козь огюнде джанлана
Къызлыкъ тасавурлары,
Козьяшындай темиз, пак
Дертли гонъюль сырлары.

Толкъунлана къальбинде
Ильк муаббет¹ далгъасы.

Темир десенъ, он беш кунь
Ичи-багъры дерт толып,
Аслыханнынъ джевабын
Беклеп, козю дерт олып,

Ахыр бир кунь кеч мааль,
Къаш къараргъан вакъытта,
Янъы айнынъ орагъы
Сюзюльгенде батыда,

Бир балабан къошкъулакъ
Солакъ балы элинде,
Келип кире Темирхан
Аслыларнынъ эвине.

(О девирде яш йигит,
Къыз эвине кельгенде
Бир асар бал² кетириш
Адет эмиш эзельден).

Руху гъафиль Аслыхан
Корип оны буз-бузлай.
Эм къоркъа, эм севине,
Эм шаша, эм тызымлай.

Темирхандай йигитте
Олмаса да дамасы³,

Осьмюрликтен гонъюни
Ялынъыз онъа бергенин,
Юрегинде тек оны,
Тек Темирни севгенин,

Шимди байгъуш пек агъыр
Гуна киби хатырлай.
Сандыракълы, къоркъулы
Руя киби хатырлай.

Эпиреф Шемъи-заде.
«Козьяш дивар»

* * *

Пешман эте козь-къулакъ
Олып турмагъанына.
Арт къапудан зылдыр-зып
Чельге зуммагъанына⁴.

Долдызындан кирген сонъ,
Энди напсын, лячаре.
Темирханны индемей
Къаршы ала бичаре.

Ана гъарип орьсенлей
Оджагъынынъ янында.
Отъмек къоя, аш къоя
Мусафирнинъ алдына.

Булар исе бакъалмай,
Бир-бирининъ юзюне,
Отуралар индешмей,
Курсючикнинъ огюнде...

Мусафир бир фильджанчыкъ
Чай ичкен сонъ, къыз гъарип,
Юречиги таш къатып,
Чыкъа оны озгъарып.

¹ муаббет — севги.

² асар бал — солакъ бал.

³ дама — уют.

⁴ зуммагъанына — къачмагъанына.

Башы, козю айлана,
Дук-дук ура юреги,
Эеджандан, къоркъудан
Энип къалкъа кокреги.

«Сен къувет бер, раббим!»

— деп,

Тюшюнмейип о ягъын.
Айтып бере Темирге
Азырлагъан джевабын:

«Темир агъа, недайын
Алгъышлайым мен сизни?
Геджесин кунъ эттинъиз,
Мен талийсиз оксюзнинъ.

«Бу не айтыр?» — дейсиздир.
Не айтырым мен сизге?
Кунъдюз чыракъ якъа экен,
Кунъ корьмеген кунъ корьсе...

Он гулюмден бир гулюм
Ачмагъанын билесиз.
Бахт манъа озь нуруны
Сачмагъанын коресиз.

Мен... Мен... Ялан не керек...
Даим сизни изледим.
Юрегимде тек сизинъ
Сыманъызны гизледим.

Энди сиз не десенъиз,
Эписине разыман...
Сиз бир кедай исенъиз,
Мен кедайнынъ сазыман...

Оксюз ольмез, чекишир,
Бир кунъ келир, кунъ корер.
Къара талий кимерде,
Оларны да кульдюер...

Сиз бир фидан олсанъыз,
Мен фиданнынъ бир гули,
Сиз бир къафес олсанъыз,
Мен къафеснинъ бульбули.

Терен тамыр джиберген
Терек ельде майышмаз.
Сюймегенге суюкенген,
Озь бахтына къавушмаз.

Эр дакъикъа азырым,
Сизнен янып куймеге.
Керек олса, сиз ичюн
Яш джанымны бермеге» —

Дей де, сеси богъулып,
Озюн озю туталмай,
Суса бирден Аслыхан,
Козь яшыны юталмай...

Темир динълеп отурып,
Шаша кызынынъ анъына.
Бу самимий сёзлерден
Джан ялгъана джанына.

Бир шей айтып севинтмек
Истесе де, Аслысын
Келип бир шей тыкъыла
Богъазына анъсызын.

Байгъуш бир сёз айталмай,
Къальби оттай къабына.
Тез-тез сыкъып Аслынынъ
Эльчигини айрыла.

* * *

Аслыханнен корюшип,
Бираз эсин джыйгъан сонъ,
Бутюн фикри-зикрини
Къыймазына къойгъан сонъ,

Тез-тез истеп къарарын
Кечирмеге омюрге,
Темир сёйлей мерамын,
Бир кунь эвдекилерге.

Эвдекилер эписи
Шашып къала бу ишке.
Тюшмейик, — деп
 сакъынып,
Тильге, эмиш-демишке,

Ольчей, пиче, ойлана,
Не демеге бильмейлер.
Етим къызыны Темирге
Ич де ляйыкъ корьмейлер.

Эмир: «Быракъ шу мазлум
Бичарени, иним!» — дей.
Умер: «Къой, биз тапармыз
Санъа гузель келин», — дей.

Чолпан: «Бизге керекмей
Ондай чуллы келиндеш.
Ит масхара олурмыз
Эль-алемге кесен-кес.

Темир бозмай ниетин,
Къатты тура сёзюнде:
«Оль, йыкъыл, тек онъа баш
Къошаджагъым тюбюнде», —

Деп он-он беш достуны
Талакъагъа чагъырып,
Куньден-куньге юреги
Ашкъ отуна къабынып,

Эр ягъында той башлай,
Къой, къозулар союла,
Джемаатнынъ чокъусы,
Той эвине джыйыла.

Бармакъ истеп, фикринде
Аслыхангъа ичкиев,
Эш-достларнен котере
Эки башлы тола эв.

Эвде исе, меселе
Баргъан сайын къызыша.
Барып-барып бу ишке
Якъын сой-соп къарыша.

Къартанайлар, битайлар
Тутунса да ниязгъа,
Турканайнен Чолпанай
Ич де кельмей пиязгъа.

Ахыр бир кунь Эмирхан
Умерханнен къорада,
Къунан, дёнен, тайларгъа
Пичен берген арада:

«Айды, олды-оладжакъ,
Инатлашып турмайыкъ.
Ботен ерде баланынъ
Юрегини къырмайыкъ».

Эр бир къулнынъ насиби
Къысметинен кельгендир,
Бизлер ляйыкъ корьмесек,
Танъры ляйыкъ корьгендир», —

Дей де лябид Темирнинъ
Истегине конелер.
«Биз дегиль, о яшайджакъ», —
Деп, разылыкъ берелер.

* * *

Къош софралар къурула,
Кельген-кечкен буюра.
Къонакъларгъа, эш-досткъа
Баллы боза созула.

Эшреф Шемь-заде,
«Къызыл дивар»

Къыз ягъы да: «Къарынджа —
Къарарынджа, алынджа» —
Деп, беш-он къарт чагъырып,
Дуа бере алынджа...

Келин озю козьлерин
Алайтырып, къамчылап,
Беклей тойнынъ сонъуны,
Юрегини авучлап.

Янындаки достлары
Онынъ кейфин арайлар.

Сачларыны де оре,
Де дагъыта, тарайлар.

Бири бакъа къондырып,
Чекесине фесини.
Бири къарай кийдирип,
Ал сахтиян местини.

Къызнынъ юзю кульсе де,
Къальби агълай акърындан.
Гедже корьген бир тюшю,
Ичте чыкъмай акълындан.

Ич дертини къызларнен
Болюшмеге тюшюнип,
Айтып бере оларгъа,
Къоркъунч, дешет тюшюни:

«Къызлар, къызлар, дюн гедже
Худжур бир тюш корьдим мен.
Джин-шейтанлар юреген,
Сарп ерлерде юрьдим мен.

Сувдай ярыкъ бир гедже,
Тавда янгъыз къалгъанман.
Санки дерсиз, пайнозюм
Мезаргъа ёл алгъанман.

Не япмагъа бильмейип,
Эр якъкъа баш ургъанда,

Чатырманлыкъ ичинде
Ёл тапалмай тургъанда,

Тюш десенъ тюш, анъсызын,
Къоркъудан джан талашып,
Келип къонды омзума,
Бир гогерджин баласы.

Бир олюмден къалгъандай,
Тени дыр-дыр къалтырай,
Ай ярыкъта козьлери
Садеф киби йылтырай.

Бу аджайип ишлерден,
Башта бираз шашырдым.
Сонъ тез-тез бу къушчыкъны
Кокрегимге яшырдым.

Мегер дейим, гъарипни
Къувгъан экен миявкъуш.
Пейда олды шу анъде
Бир аллене, бедат къуш.

Панджаларын чыкъарып,
Узериме атылды.
Мен юзюмни орътсем де,
Устюм-башым йыртылды.

Джан-алямет къоркъудан,
Яман этип багъырдым.
Пек абдырап, ярдымгъа
Темирханны чагъырдым.

Кок гурьледи, сель къуйды,
Йылдырымлар ойнады.
Темирханнынъ ерине
Келип чыкъты бир джады.

Шу арада бир эмчек
Баласынен къолумда
Учып кеттим еди къат
Кокке, Кябе ёлуна¹.

¹ Кябе ёлу — укр. Чумацький шлях.

Кябе ёлу дегени —
Акъ сют акъкъан ёл экен.
Чевре-чети сынъырсыз
Мавы сахара, чель экен.

Сонъ не олды, бильмейим,
Башы, сонъу къарышты.
Бир-биринен недайдыр
Албастылар¹ тартышты.

Тюш десенъ тюш, сонъ бирден
Бастырыкъып уяндым.
Эвде корип озюмни,
Толу бир нефес алдым.

Бакъсам, къасыр устюнде
Чалкъа тюшип яткъаным.
Сытмам бардай сыкъылып,
Къан-терлерге баткъаным»...

Элпреф Шемъ-заде.
«Козъш дивар»

Къызлар къоркъа, тюшелер
Бу нишарет руядан.
Яхшылыкъкъа джорайлар,
«Хайырдыр» — деп торадан.

* * *

Иляийнен, текбирнен
Пошу багълап белине,
Озгъаралар Темирни
Аслыларнынъ эвине.

Тына чалгъы-чагъана,
Сес-солукълар савуша,
Эки асрет, ахыры
Бир-бирине къавуша.

* * *

Къавушкъан сонъ эки къалып,
Шай этип бир-бирине,
Афта, айлар оларгъа
Бир кунъ киби корюне.

«Тъфу, машалла, бакъ онъа,
Тыпкъы кучюк Темирхан.
Санки дерсинъ, тыгъырып,
Тюшкен баба бурнундан», —

Шай дер экеч, афта, ай
Тез-тез оте арадан.
Аслы коре бир огъул,
Къашы, козю къарадан.

Деп, локъсанынъ хатричюн,
Орьсенлешип къалалар.
«Козъ тиймесин, тьфу!» — деп,
Назарлап да аалар.

Мангълайчыгъы — ай киби,
Агъызчыгъы — оймакъдай.
Беаз томбул теңчиги —
Кубу пишкен къаймакъдай...

Келиндешлер къаршылай
Къонакъларны «сайгъынен»,
Къаве, шербет суналар.
Ичтен янып къайгъынен.

Эртеси кунъ Аслынынъ
Къуртулгъанын бильгенлер,
Хатыр сорап локъсагъа
Козъайдынгъа кельгенлер:

Ичлери кир келинлер
Эр кунъ киби бугунъ де,
Къозу киби темиз, саф
Аслыханнынъ огюнде

¹ албастылар — джынлар.

Корюнелер индемез,
Аллякъ, майлы мышыкъдай,
Танъ ярыгъы огюнде
Акъчилленген ышыкъдай.

Аслы ята козь юмып,
Йылмайып озъ еринде,
Акълы, фикри, юреги —
Эвлядында, эринде.

Гъарип ана пек агъыр
Ярыгъанчюн козюни,
Бир айдан сонъ, бир ёрукъ
Эплеп ала озюни.

Бала осе ананынъ
Къучагъында
къымшанып,
Юкълагъанда, дудагъын
Чочайтырып, тамшанып.

Къыркъ беш кунълик олгъанда,
Айырд эте анасын.
Беш бучукъ ай толгъанда,
Танып куле бабасын.

Бир кунъ сабий Турканай
Енгесинден ятсырап¹:
«Инга-инга-инга» — деп,
Бирден яман абдырап,

Агълагъанда, анасы:
«Балам, балам бал татыр,
Балам осип еткен сонъ,
Къызчыкъларны алдатыр.

Томалачым, томпачым!
Сенсинъ меним къуванчым.
Яшлыгъымда — уютим,
Къартлыгъымда — таянчым!»

Деп такъмакълап, огълуны
Къолларына алгъаны,
Севип, охшап, къундакълап,
Ельбешикке салгъаны,

Яман оте бу сефер
Турканайнен Чолпангъа,
Янъы баштан туз сепе,
Ашкъынлангъан ярагъа.

Экиси де: «Бахт бизге
Кульмей», — деп къан
къусалар,
Кунъден-кунъге сарара,
Чиркинлеше, азалар.

Аслы исе, аксине,
Сагъламлаша кет-кете,
Дюльберлеше, тюзеле,
Узерине эт бите.

Кунъджюликтен кирмеге
Ер тапалмай ич бири.
«Ах!» — дегенде, от ташлай
Агъызындан эр бири.

Акъайларын пиязлап,
Геджеси ве кунъдюзи,
Къурунтынен оларгъа
Шатаплайлар² Аслыны.

Санки, эрге тийгени,
Аслы ичюн джинает,
Санки, эвлят корьгени,
Аналыккъъа хиянет.

Ахыр сонъы келинлер,
Даим зеэр сачувдан,
Ичлерини бийлеген
Кунъджюликтен, ачувдан

¹ ятсырап — къоркъып.

² шатаплайлар — яманлайлар.

Бир дакъикъа, бир саат
Туралмайып тегине,
Бир кунь акъшам экиси
Къаргъана ве сёгюне:

«Токъта, токъта, сен Аслы
Бакъ тур насыл отерсинъ.
Сана бир иш кесейик,
Котералмай кетерсинъ», —

Деп, бирге ант ичелер —
Аслыны ёкъ этмеге.
Чешит фитне фесатнен
Башчыгъына етмеге.

* * *

Эй, гонъюльчен, окъуйыджым,
Талийдашым, аддашым!
Уйкен олсанъ — агъам, аптем,
Кучюк олсанъ — къардашым!

Тувгъан тильнинъ тюпсиз,
зенгин
Къазнасыны саралап,
Бу эсерни, тек санъа деп,
Башладым мен къаралап.

Козь — юрекнинъ кузьгюси, —
деп,
Бакъып халкънынъ козюне,
Джуля бердим дестаныма
Халкъымнынъ чын сёзюнен.

Бу зенгин тиль —
халкъымызнынъ
Къальп севинчи, фигъаны.
Тюркий тиллер гульзарынынъ
Энъ чечекли фиданы.

Меним ишим — шу фидандан,
Сюсю гуллерин термек.
Сонъ, олардан демет япып,
Къайтып халкъыма бермек...

Мында бар кузь гузеллиги,
Далгъаларнынъ океси.

Саарь вакъты тазелиги,
Геджелернинъ бусеси¹.

Бир чокъ медений
халкъларда
Олгъан киби, бизим де,
Иште, бойле къазнамыз бар
Элимизде бугунъде.

Бу тиль, достум, меним,
сенинъ,
Халкъымызнынъ анъына,
Юрегине, зеинине,
Дамарына, къанына.

Синъген сабий
чагъымызда
Анамызнынъ сютюнен.
Айненининъ татлы,
ширин
Эзгисинен, бейтинен.

Севингенде, къуванчыны,
Халкъ, бу тильде
бильдирген.
Тарсыкъкъанда яныгъыны,
Кене шунен сёндирген.

Эшреф Шемь-заде.
«Козьяш дивар»

¹ бусе — опюш (укр. поцілунок).

«Келеяткъан бу къадын —
Баарьмекен, кузьмекен?
Озь джанына къаст эткен¹
Келинмекен, кызмекен?»
—

Деп, Темирхан, озюндже
Чешит ойгъа далгъанда,
«Барып, Аслым олмасын»,
Деп, шубеге къалгъанда,

Танып бирден ёл бою
Келеяткъан Аслыны,
Ура ерге озюни,
Джоятып акълыны...

Эсин бираз джыйгъан сонъ,
Гъарип къоркъа, шашыра,
Етип кельген эялы —
Аслысына атыла.

Гольбугъадай² окюрип,
Агълай, куле, оксюне,
Бир агъыз сёз айталмай,
Баса оны коксюне.

Охшай, опе сачларын,
Янакъларын, козьлерин,
Ерге чёкип, къучакълай
Аякъларын, тизлерин.

Аслы исе эрине
Не олгъанын билалмай,
Шақъалыгъын, чынлыгъын
Ич фаркъына баралмай:

¹ къаст эткен — душманлыкъ эткен.

² гольбугъа — сазлыкъ ерде яшагъан къуш.

«Вай, напайым,
анайым!» —
Деп утанып, кыызарып,
Ер ярылса, тап ерге
Киреджекдай бозарып:

«Темир, Темир, неге шай
Окелендинъ пек, джаным?
Ал озюнъни элинъе,
Этме, джаным, кель джаным!

Акъай деген, эр даим
Озь кучюне саиптир.
Кимден-кимден, девлетли
Шейхбабадан айыптыр», —

Деп бакъса да, Темирхан
Текмиль джойып акълыны,
Ташчыларнынъ къолуна
Теслим эте Аслыны...

Озю кулип, делирип,
Давур салып этрафкъа,
Чыкъып кете Меджнундай³,
Башы бакъкъан тарафкъа...

Ах, Темирхан, башынъны
Алып чыкъып кеткендже,
Джандан татлы Аслыны
Шайтип къурбан эткендже,

Демир, челик бир къалкъан
Олмайсынъмы Аслынъа?..
Ах, Темирхан, Темирхан,
Языкъ сенинъ адынъа!..

³ Меджнун — «Лейля ве Меджнун» серлевалы эдебий эсернинъ къараманы.

Чаресизден Аслыхан,
Дешет сарып ичине,
Ташчыларгъа ялвара,
Топлап сонъки кучюни:

«Эй, сайгъылы агъалар!
Ишке конюк акъайлар!
Меним киби къальби къан,
Гонълю сёнюк акъайлар!

Ишанынъыз сёюме,
Меним ич бир сучум ёкъ.
Не япайым, озюмни
Акъламагъа кучюм ёкъ.

Догъдым, осьтим, кимсеге
Бир яманлыкъ япмадым.
Дегилъ адам ынджытмакъ,
Къырмакъгъа ынджытмадым.

Мени яман корьгенге,
Яхшы козьнен къарадым.
Эр яманда инсанлыкъ,
Незакетлик арадым.

Бирден балта урдылар
Фиданыма, нейлейим.
Ичимдеки дертлерни,
Ах, кимлерге сёйлейим?

Кечке таба таш мезар
Текмиль бите къаланып.
Эр кес къайта коюне,
Усть-башлары сыланып.

Къырда исе, талийни
Илип алып бойнуна,
Аслы къала пайнозю,
Дерт таш дивар къойнунда.

Айырдылар ярымдан,
Багъры яныкъ анамдан,
Озегимден узюлип,
Тюшкен татлы баламдан.

Энди эджель шербети,
Янашамда акъкъанда,
Шу ахыргъы кунюмде,
Шу ахыргъы дакъкъамда,

Агъаларым, тек бир арз,
Бир истегим бар сизден.
Шуны эда этинъиз,
Итеменъиз коксюмден.

Къалдырынъыз баламны
Эмизмеге бир ара.
Бир ара да козюме,
Тышны корип турмагъа.

Джаным-козюм ялварам,
Ынджытманъыз гонълюмни.
Сонъгъылыккъа корейим,
Бахты къара огълумны.

Акъ сют берип, къундакъта
Оксюз къалгъан яврума,
Сонъки кере охшайым
Басып, ана-багърыма».

Эшреф Шемъи-заде,
«Козьяш дивар»

Кечке таба таш мезар
Текмиль бите къаланып.
Эр кес къайта коюне,
Усть-башлары сыланып.

Къырда исе, талийни
Илип алып бойнуна,
Аслы къала пайнозю,
Дерт таш дивар къойнунда.

Турайым, — десе, туралмай.
Юрейим, — десе, юралмай,
Бундай дешет олюмнинъ
Себебини билалмай,

Козь огюне кетирип,
Огъулчыгъы Бейбарсын,
Билип къыскъа омрюнинъ
Сонъ кунълери къалгъанын:

«Ах, яраббим, яраббим,
Не этмишим бар меним?

Эвлядымдан айырып,
Манъа шунча зармединъ?

Омюрдашым, эялым
Акъайымдан айырттынъ,
Багъры яныкъ, чаресиз
Анайымдан айырттынъ.

Барем энди тура-тур,
Бейбарсымны корьгендже,
Яш джанымы кыймай тур,
Темирханым кельгендже...

Темир, къозум, къайдасынъ?
Кель, арсланым, яныма!
Бакъ, душманлар недайын
Къаст эттилер джаныма.

Къуртар аджиз Аслынъны
Бу джебирден, азардан
Чыкъар оны шу къоркъунч,
Шу къаранлыкъ мезардан!»

Деп къайгъырып, Аслыхан
Озюн-озю туталмай,

Эвде исе, анасы
Ёлдан алмай козюни,
Ичи-багъры дерт толып,
Беклей тура кызыны.

Аван ягъмур сакинлей,
Уйле ава, кызы ёкъ.
Акъшам ола, олардан
Кене ызым-сезим ёкъ.

Шашкъанындан заваллы,
Къолгъа алып Бейбарсны,
Бара къудаларына
Сорап Темирханларыны.

Океленип коп агълай,
Козьяшыны юталмай.

Умютлери кыыркъ парча.
Ола чылгъын ялкындай.
Аювдагъгъа урулып,
Парчалангъан толкъундай.

Ягъмур тына, кунъ къона,
Ель эксильте джурьатын.
Гедже джая этрафкъа
Къуршун тюсю къанатын.

Сувукъ олюм тынчлыгъы
Эне бирден эр ерге.
Аслы гъарип къоркъудан
Бата сувукъ къан-терге.

Тёпе сачы тиклене,
Эки козю алара.
Къара къундуз сачлары,
Да дегенде чалара.

Бу дешетке тёзалмай,
Юречиги сыкъбыла.
Шай, отургъан еринде,
Эси кете, йыкъбыла.

* * *

Кунъбатыда ёргъун ай
Къыргъа янбашламаздан,
Кунъдогъушта янгындай,
Къызыарып танъ атмаздан.

Сарып ала яваштан
Торунчыгъын къолуна,
Тюше ана пайнозю
Къартал къая ёлуна.

Чамур демей, сув демей,
Бата-чома къакъларгъа¹,

¹ къакъ — сув джыйылгъан ер.

«Бейбарсымны мен кимге
Ташлар эдим, кыызчыгъым?
Бебийимни озюмнен
Алып кельдим,
кыызчыгъым!» —

Деп, баланы узата
Аслыхангъа тешиктен.
Санки дерсинъ, къабирге
Авуштыра бешиктен.

Эр ананы озюне
Таби эткен «падиша»,
Чочайтырып агъызын,
Анасына япыша.

«Къайда къалдынъ?» —
дегендай,
Агъламсырап, юткъунып,

Аслы берип Бейбарсын,
Битасынынъ къолуна.
Бакъып тоймай, джылмайып,
Анасына, огълуна:

«Сизлер энди къайтынъыз,
Ёрулдынъыз пек яман.
Озюнгъизни сакъланъыз
Белялардан, къазадан.

Тири оксюз балама,
Пек итият ол, анам.
Озюнге де пек мукъайт,
Пек мукъайт, сакът ол, анам.

Омюр бердинъ, къут² бердинъ,
Анайчыгъым, элял эт!
Кокрегинъден сют бердинъ,
Эмген сютим элял эт!

Кокрегини сувура,
Уртын¹ сютке толдурып.

Бильмей сабий, не киби
Фаджиа юзь бергенин.
Анасыны, шу бугунъ
Сонъки сефер
корьгенин...

Тоюргъан сонъ къарныны,
Эркелене, эглене.
Анасына козь тикип,
Озь тилинде сёйлене.

Аслы гъарип, яныкътан
Озюн-озю тугалмай,
Океленип эп агълай,
Козьяшыны юталмай.

* * *

Бер огълумны бир даа,
Сонъгъылыкъкъа охшайым.
Озь элимнен къундакълап,
Анай, сангъа ташлайым...»

Ана байгъуш кызындан
Алалмайып козюни,
Торунчыгъын узатып,
Зорнен тутып озюни:

«Омюр бердим, къут бердим,
Элял олсун, кыызчыгъым!
Кокрегимден сют бердим,
Элял олсун, кыызчыгъым!» —

Деп, кызына эляллыкъ
Меджбур ола бермеге.
Джандан татлы баласын
Сонъ кунюни корьмеге.

¹ урт — агъыз.

² къут — бахыт (*шиве*).

Аслы исе, огълуны
Опип, охшап, ардакълап,
Акъ сют берип, тойдырып,
Озь элинен къундакълап,

Агълай-агълай, къайтара
Битасына баласын.
Сыкъып, опип, узангъан
Эллерини анасын...

Ах, кунь къонмагъайды да,
Умютлер солмагъайды.
Ах, гедженинъ зульмети
Ярыкъны богъмагъайды...

Гъарип ана баланен
Агълай-агълай къайткъан сонъ,
Ёргъун кунеш уфукъкъа
Олип-талып баткъан сонъ,

Къырлар-дагълар къап-къара
Фереджеге бурюне.
Бар къяинат Аслыгъа
Даа титис корюне.

Къоркъусундан козь юмып,
Тура къатып келидай.
Сезе озюн табутта
Козюн ачкъан олюдай.

Къаш къарарды дегенде,
Бу къоркъунынъ устюне,
Пейда ола бир пугъу
Таш диварнынъ устюнде.

Агълай, куле, миявлай,
Къанат къакъа, курсюне.
Даа яман дерт къатып,
Аслыханнынъ дердине.

Ана кете шашмалап,
Янгъан откъа къабынып.
Аякъ баскъан ерини,
Козю корьмей абынып,

Чагъырмагъа кой халкъын,
Къартал къая башына.
Медет¹ истеп къальбининъ
Парчачыгъы — Аслыгъа.

* * *

Этрафында исе, рыскъ²
Къыдырыкълап озюне,
Парылдатып козьлерин,
Ач шакъаллар кезине.

Бу дешетлер аз киби,
Ай ярыгъын талдалап,
Келе къара булутлар,
Аджадагдай ормалап.

Яшын яшнаы, кок гурьлей,
Шатыр-шатыр опкъандай,
Саба тынгъан сель ягъмур
Къуя афат туфандай.

Аслы артыкъ бус-бутюн
Кучь-такъаттан кесилип,
Бата сувукъ къан-терге,
Не ергедир эшилип...

Сонъ кучюнен: «Анайым,
Анайчыгъым, эльвида!
Алп-арсланым, мерданем!
Темирханым, эльвида!

Озегимден узюлип
Тюшкен огълум, эльвида!
Аз охшап чокъ хорлангъан
Къыскъа омрюм, эльвида!

Эшреф Шемь-заде.
«Козьяш дивар»

¹ медет — имдат; къуртулув.

² рыскъ — аш.

Балачыгъым!.. Балам!..» — деп
Юткунмагъа етишмей,
Эки козю яш толып,
Къатып къала таш болып.

ЭПИЛОГ

Дагъ артында дагълар бар,
Йыл артында йыллар бар.
Дюнъяда биз бильмеген
Нидже-нидже аллар бар.

Ёлум тюшип, отькен йыл,
Явуз дере ягъында,
Гонълум джошты чыкъмагъа
Къадим Алмас дагъында

Пек арзылап гезмеге,
Бу сихирли¹ диярны
Озь козюмнен корьмеге,
Мешур Козьяш диварны

Алмас! Алмас! Эр ягъы
Тюпсиз дере, тик ярлар,
Учурымлар, къобалар,
Харабелер, мезарлар...

Эр ташында бир дестан,
Эр коюнде фаджиа.
Ер юзюнде бармекен
Бойле бир ер, аджеба?

Бинъ яшарлыкъ эменлер,
Къарагъачлар, джидалар²
Бирер тильсиз шааттай,
Инсиз-тинсиз туралар.

Эр адымда чокъракълар,
Озенчиклер шырылдай.
Сарп къаялар тюбюнде
Шелялелер шарылдай.

Чокъкъа бармай, огюмде
Пейда олды бир дивар.
Юрегимни къан эткен
«Козьяш дивар» — таш дивар.

Эеджандан козюмни
Тикип къалдым диваргъа,
Джошып-ташып ясландым
Аслы яткъан мезаргъа.

Элесленип къарасам,
Таш къабрининъ огюне,
Къалавджылар къалдыргъан
Арачыкълар корюне.

Шимди де, чам сакъыздай,
Тура-тура джыйылып,
Бир арадан сют тамлай,
Яваш-яваш ийилип.

Дигеринден буллюрдай,
Сызып тура козьяшы —
Аналарнынъ эбедий
Къурумагъан козьяшы.

Шунынъчюн бу исаргъа —
«Козьяш дивар» дегенлер.
Нидже асыр тиллерде
Дестан этип кельгенлер...

¹ сихирли — тылсымлы.

² джида — терек.

1. «Козьяш дивар» дестаныны мундеридже, манасына коре кыг-сымларгъа болип, эр бир кыгсымгъа серлева кююнъыз. Дестанны окъуп муреккеп план тизинъиз ве план боюнджа тасвирленген адисе, вакъиалар акъкъында икяе этинъиз.
2. «Козьяш дивар» дестанынынъ фольклор хусусиетлерини къайд этинъиз.
3. Дестандаки лирик кери чекилювлерни бельгиленъиз, оларнынъ мундериджесини, мевзу, гъаесини, эсердеки ери ве эмиетини изаланъыз.
4. Шиир ве шаир акъкъында сатырларны талиль этинъиз. Муэллиф шаир ве шиир акъкъында насыл фикирлерни беян эте? Шаир огюне насыл талаплар къоя? Шаир насыл инсан олмалы?
5. Дестанда халкъ урф-адетлерининъ тасвирине дикъкъат этинъиз. Къайсы урф-адетлерни бегендинъиз? Не ичюн?
6. Бекбав акъай огъуллаарыны насыл тербиелей? Олюм алында яткъанда, Бекбав акъай огъуллаарына насыл насиатлар берди? Бу насиатлар, сизинъдже, бугунъ де догърумы? Бекбав акъай васиетининъ фельсефий манасыны насыл анълайсыз?
7. Не ичюн Темирханнынъ агъалары ве оларнынъ къадынлары Темирханнынъ Аслыгъа эвленювине къаршы чыкъалар?
8. Аслыхан корьген тюшнинъ манасыны насыл анълайсыз? Тюш вастасынен Аслыхангъа не беян олды?
9. Аслыхан ве Темирхан акъкъында не айта билесиз? Оларнынъ ареткелерине насыл къыймет кесесиз?
10. Фаджиалы дакъкъалары Темирхан ве Аслыхан насыл сёзлер айталар ве озьлерини насыл туталар? Оларнынъ ареткелеринде насыл фаркъ бар? Не себептен Темирхан акъылыны алдыра? Сиз бу акъта не тюшюнесиз? Сизинъдже, не ичюн дестанда къара кучьлер гъалип чыкъалар? Не ичюн Аслыхан ве Темирхан гъайып олалар?
11. «Козьяш дивар» дестанынынъ фельсефий гъаесини сиз насыл анълайсыз? Неде коресиз? Шаир окъуйыджыларны неге чагъыра?
12. Дестанда расткельген ифадели ибарелерни, аталар сёзлерини, айтымларны сечип язып алынъыз. Оларнынъ эсернинъ мундериджесинде ве гъае, фикирининъ ифаде этильмесиндеки эмиетини, хызметини изаланъыз.
13. Шаир насыл тасвирий васталардан файдалана?
14. Шиир везинини талиль этинъиз. Къырымтатар эдебиятында къулланылгъан насыл шиирий ольчулерни билесиз? Хатырланъыз ве оларнынъ хусусиетлерини къайд этинъиз. Эшреф Шемьи-заденинъ «Козьяш дивар» дестаны насыл везин иле язылгъан? Бу везин насыл шиирий ольчюдир? Онынъ адынынъ манасыны сиз насыл анълайсыз?
15. «Козьяш дивар» дестанынынъ къурулушы, бедийлик ве тиль хусусиетлерини къайд этинъиз. Бегенген бир парчаны эзберленъиз.
16. «Козьяш дивар» дестанынынъ мундериджесине, бедий сымаларнынъ ареткелерине, такъдирлерине эсасланып эсернинъ гъаесини, шаирнинъ омюр ве инсан акъкъында фикирлерини беян этинъиз?

Эсернинъ гъаевий мундериджеси ве языджынынъ шахсиети

Омюр ве бедий эдебиат арасындаки багъ пек муреккеп-тир. Языджы, реалъ омюрден алгъан теэссуратларына эсасла-нып, озъ эсеринде бедий сымалар, левхалар ярата, янъы бедий вариант мейдангъа кетире. Озъ эсеринде муэллиф фикирлерини, арзу, истеклерини тасвирлеген адисе, вакъиа-ларгъа мунасебетини сымалар вастасынен ифаде эте.

Иджадий эснас языджыдан буюк гъайретген гъайры, терен фикир этювни, омюрни, инсан табиятыны, аракетлерини эр тарафлама огренильмесини талап эте. Демек, иджат омюрни огренювден, адисе, вакъиалар узеринде ойланувдан, тюшю-нювден башлана.

Языджы оны меракъландыргъан адисе, вакъиаларны огрене, инсанларнынъ такъдири, омюр ёллары узеринде ойланып, муим бир фикир, хулясаларгъа келе ве оларны сымалар вастасынен ифаде эте. Омюрни огренюв ве бедий эсерни яратув эснасында муэллифнинъ дюньябакъышлары, аятий мевамы¹, ахлякъий меслеклери муим ер алалар.

Языджынынъ рухий зенгинлиги, фикир айдынлыгъы, гражданлыкъ джесарети, сафдиллиги, ахлякъий паклиги эсернинъ мундериджели, терен маналы ве тесирли олу-вынынъ шартыдыр.

Языджы эсерлери вастасынен инсанларнынъ анъына, рухий осювине, джемиетнинъ инкишафына кучлю тесир эте биле. Языджынынъ шахсиети не къадар истидатлы, икметли ве месулиетли олса, онынъ яратыджылыгъы да о дередже кыйметли ве эмиетли ола, инсанларгъа тесири асырлар девамьнда сакъланып къала. Месея, Исмаил Гаспринский-нинъ «Молла Аббас» эсеринде ифаделенген джемиет къу-румы, инсанлар ве девлетлерара мунасебетлер акъкъында фикирлери бугунъки кунъде де муим ве кыйметлидир. Улу языджыларнынъ яратыджылыгъы фикир, гъае ве эдеп хазинесидир. Эр бир бедий эсерде муэллифнинъ дуйгъу, фикирлери, аятий мевамы, дюньябакъышлары, ахлякъий меслеклери акс олуна. Э. Шемьи-заденинъ «Козьяш дивар» дестанында шаирнинъ омюр, эдебиат, инсан мунасебетлери,

¹ мевам — позиция.

видждан, адалет акъкъында фикирлери ифаделенген. Эсернинъ эр бир сатырында шаирнинъ алидженап ве икметли шахсиети корюне.

Языджы озь фикирлерини догърудан-догъру дегиль де, эдебий сымалар, оларнынъ арекетлери, мунасебетлери, чешит адисе, вакъиалар вастасынен ифаде эте.

Эр бир бедий эсернинъ мевзусындан гъайры эсас гъаеси бар. **Гъае** — бу эсерде ифаделенген муим фикир, эсернинъ бутюн мундериджесинден нетидже оларакъ чыкъарылгъан хуляса. Эсернинъ гъаеси муэллифнинъ шахсиети, аятий мевамы ве дюньябакъышларынен багълыдыр. Муреккеп фельсефий эсерде муреккеп гъае ифаделене. Меселя, «Козьяш дивар» дестанында умуминсаниет ичюн муим олгъан гъае ифаделене — эйиликни, акъыкъатны, сафдилликни къорчаламакъ, сакъламакъ ичюн икътидарлы курешмек лязимдир.

Эдебият назарисеи.
Эсернинъ гъаевий мундериджеси ве языджынынъ шахсиети

Суаллер ве вазифелер:

1. Бедий эсерни яратув эснасы насыл шартларны талап эте?
2. Бедий эсернинъ гъаесини насыл анълай ве тасавур этесиз?
3. Эсерлерни талиль этиов эснасында гъаесини ве ифаде усулларыны къайд этинъиз.

ЮНУС ТЕМИРКЪАЯ (1915—2004)

Танылгъан шаир Юнус Темиркъая Балыкълава районынынъ Уркуста коюнде догъды. 1921 сенеси онынъ ана-бабасы ве беш агъа-къардашы ачлыкътан вефат этелер. Юнусны къартбасы ве къартанасы осьтюрелер.

Эски-Эль коюнде еди йыллыкъ мектепни битирген сонъ Юнус Багъчасарай педагогика техникумына кире. Техникумны ала бааларнен битирип, 1935 сенеси имтиязлы оларакъ Къырым devlet педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты шубесине кире. 1939 сенеси институтны мувафакъиетнен битире ве Буюк Бараш коюнде мектеп мудире ве оджа олып чалыша.

Техникумда окъугъан вакъытында эдебияткъа авеслене ве шиир язып башлай. Дженктен эвель газета ве меджмуалар саифелеринде онынъ шиирлери басыла.

Сюрюнлик деври Юнус Темиркъая Озбекистанда Бекабад шеэринде яшай ве адий ишчи олып чалыша. Сонъра Наманган виляетиндеки Янъыкъургъан кой мектебинде отуз йыл девамында оджалыкъ япа. Шу девир онынъ эдебий яратыджылыгъы да къайта баштан джанлана ве илерилей.

Башта «Ленин байрагъы» газетасында, сонъра «Йылдыз» меджмуасында шиирлери басылып тура. 1970—1980-инджи сенелери Юнус Темиркъаянынъ бир сыра шиирлер джыйынтыкълары нешир этильди: «Сабалар тазелиги» (1970), «Дагъ чокърагъы» (1972), «Джан эгилерим» (1983), «Юкъусыз геджедеки йырларым» (1986) ве дигерлери.

1995 сенеси Акъмесджитте онынъ «Сонъки тёллерим» янъы шиирлер джыйынтыгъы нешир этильди.

Шаир 2004 сенеси Акъмесджитте вефат этти.

Юнус Темиркъаянынъ шириет чокърагъы

Юнус Темиркъаянынъ
шириет чокърагъы

Юнус Темиркъаянынъ шириети мевзу джеэтинде олдукъча зенгиндир. Шаир этрафтаки барлыкъны, инсан омюрини терен теткъикъ этерек, эр тарафлама акс эте. Шаир эсерде тасвирленген адисеге, мевзугъа, даима озюнинъ мунасебетини ифаде эте. Онынъ лирик къараманы, шаирнинъ шахсиети, ачыкъ гонъюлли, келеджекке эйи умют-ишанчнен бакъкъан, юреги севги, къуванчнен толугъа, эеджанлы бир инсан оларакъ, окъуйджынынъ тасавурында джанлана. Юнус Темиркъая къырымтатар халкъынынъ аятыны, тарихыны, миллий хусусиетлерини, урф-адетлерини терен билген шаирдир. Акъикъий халкъчанлыкъ руху ве хасиетлери онынъ бутюн яратыджылыгына, мевзу, мундериджесине, тиль ве шеклине менсюптир. Шаир омюр муреккеплигини, инсаннынъ тюшондже, дуйгъуларыны сезгирликнен акс эте. Онынъ шириети эеджан ве дуйгъу ташкъынлыгынен ашлангъандыр. Юнус Темиркъая шириетининъ мевзу даиреси олдукъча кенъдир: табиат, инсан такъдири, аят ёллары, севги, асретлик, кечмиш ве келеджек, яныкъ, къуванч, енъишлер ве гъайышлар... Шаир не акъкъында язса да, онынъ сатырлары джанлы, тесирли оларакъ, инсан гонъюлини тепрете, озюне джелъп эте, тюшонджеге, эеджангъа далдыра. Юнус Темиркъая акъикъий лирик шаирдир. **«Кунештен бир парча алдынъмы»** ширинде шаир севгиси ве севгилиси акъкъында аджайип тылсымлы сатырлар яза:

Ильк кере муляйим юзюнъни корьгенде,
Бакъышынъ эсимни алдырды башымдан...
Шу джыллы бакъышны не ерден таптынъ сен,
Ёкъса эр гузельнинъ козь нурын чалдынъмы?
Севдалы гонъюлни атешке якътынъ сен,
Ёкъса шу кунештен бир парча алдынъмы?

Шаирнинъ севдалы ве джошкъун гонъюлю бутюн омюр бою янып турды, сёнмеди. Аят, инсан, табиат — бу учь бирдемлик онынъ яратыджылыгынынъ темелидир. Омюр ве гъайышлар не къадар къыйын ве мешакъат олса, умют оны быракъмады:

Къаранлыкъ геджеде ёлларда къалсанъ,
Токътавсыз юрюштен болдурсанъ, талсанъ,
Мешакъат юкюни аркъангъа алсанъ,
Умютинъ гонъюнге енгиллик берир.

Шаир даима уютнен яшады ве иджат этти. «Дагъ чокърагъы» шииринде шаир хакъчанлыкъ рухунда ве услюбинде терен фельсефий фикирни ифаде эте — аят токътавсыз къайнап, акъып тургъан чокъракътыр.

Сен буюк хазине, байлыкъсынъ эллерде,
Ич бир зат сустырмаз шу джошкъун рухунъны...

Халкъ исе чокъракътан кучъ ве рух алып эбедий яшай. Чокъракъ сымасы кырымтатар халкъынынъ омюринде ве тасавурында дегерли ер ала. Чокъракъ — бу омюрнинъ енъильмез кучю, сонъсуз ёлу ве халкънынъ булжур кибиде темиз гонълюдир. Юнус Темиркъаянынъ шиириети бойле чокъракълардан биридир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Юнус Темиркъая балалыкътан насыл бахытсызлыкъкъа огърай?
2. Кой баласы агъыр яшайыш шараитинде окъув, тасильге авеслигини, истек, ниетлерини насыл этип амельге кечирди?
3. Сюргюнлик йыллары онынъ насыл китаплары нешир этильди?
4. Юнус Темиркъая шииретининъ эсас хусусиетлерини къайдэтинъиз.

ДАГЪ ЧОКЪРАГЪЫ

Сен буюк хазине, байлыкъсынъ эллерде;
Ич бир зат сустырмаз шу джошкъун рухунъны,
«Шырылда, шырылда талдалыкъ ерлерде,
Акъыт сен дагъ бою булжурли сувунъны!»

Сагъынъны, солунъны къармалап къолунънен,
Тынч, кийик дагъларда теренден бир сеслен!
Ёсунлы ташлардан тешельген ёлунънен,
Йылгъалар ичине акъмагъа авеслен!

Инсандыр омюрге янъылыкъ кийдирген,
Сен онъа хызмет эт, дагъларнынъ чокърагъы!
Эр тюрлю тамыргъа бир дудакъ тийдирген,
Сувунънен немленсин тувгъан ер топрагъы!

Койлюнинъ тарласы, багъчасы, отлагъы
Даима сувунънен тазерсин, ешерсин!

Бол сютлю сыгъыры, къой, къозу, улагъы
Ферахнен чевренъде яйылып кевшенсин!

Сен буюк хазине, байлыкъсынъ эллерде,
Адамдыр озюне къул эткен рухунъны.
«Шырылда, шырылда талдалыкъ ерлерде,
Акъыт сен дагъ бою буллюрли сувунъны!»

Юнус Темиркъая.
«Дагъ чокърагъы»,
«Амет-Хан»

АМЕТ-ХАН

(поэмадан парча)

Озь халкъынынъ, Амет-Хан,
Парылдагъан йылдызы,
Озь халкъынынъ, Амет-Хан,
Намус-ары, ырызы.
Шу йылдызнынъ нуру ич
Омюрбилля сёнмейджек!

О ёлуны бурып ич,
Башкъа ёлгъа дёнмейджек!
О, къалдыргъан кенъ изге
Яшлыкъ тюшип кетеджек,
О, етмеген мензильге
Яшлыкъ илле етеджек!

Суаллер ве вазифелер:

1. Ю. Темиркъаянынъ шиирлерини кыяс этип, оларнынъ мевзуларыны белгиленъиз.
2. Шиирлернинъ мундериджесини терен ачмакъ ве озь фикирлерини окъуйджыгъа еткизмек ичюн, шаирлер насыл васталардан, бедийлик усулларындан файдаланалар? Шиирлерден мисаллер кетиринъиз.
3. «Дагъ чокърагъы» шиирининъ аятий ве фельсефий манасыны насыл анълайсыз? Тасвирленъиз.
4. «Амет-Хан» поэмасыны бутюнлей окъуп, талиль этинъиз. «Амет-Хан Султан — кырым татар халкъынынъ гъуруры» серлевада реферат я да бедий эсер язынъыз.

ИДРИС АСАНИН (1927—2007)

Идрис Асанин кырымтатар халкы миллий аркетинынъ фаалъ иштиракчысыдыр. Онынъ эдебий ве сиясий фаалиети бир айырылмаз джерьян оларакъ сюрдюонликнинъ биринджи куньлеринде башланды. Кырымтатар халкына япылган гъарезлик, зорбалыкны, сюрдюонлик зулумына ве укюметнинъ аркетлерине наразылыкъ, къаршылыкъ дуйгъуларыны Идрис Асанин 1944 сенеси язылган шиирлеринде акс этти. Халкымыз ичюн фаджиалы куньлерде сайланган акъикъат огърунда куреш ёлундан шаир омюрю бою тайпылмады. Махкеме, бастырыкълар, мабюслер лагерълери шаирнинъ козюни къайтармады, аксине онынъ курешченлигини даа зияде арттырды. Эм омюринде, эм яратыджылыгында Идрис Асанин халкына садыкъ кълалды. Халкынынъ ватанына къайтарылув, тапталган акъ-укъукъларыны тиклев ичюн курешине федакяр хызмет этти.

Идрис Асанин Багъчасарай районынынъ Фотисала коюнде догъды. Экинджи джиан дженки башланганда о, 9-ынджи сыныф талебеси эди. Мектепте окъуган девринде эдебияткъа авеслене, дивар газетасына шиирлер ве икяелер яза.

1944 сенеси майыс 18-де Асанинлернинъ къорантасы бутюн кырымтатар халкынен берабер тувган коюнден Озбекистангъа, Самарканд виляетине сюрдюон этильди. Койдешлерининъ озь эвлеринден къувып чыкъларылгъаныны, чешит ашаланув, акъаретленюв, акъсыз ерде зорбалыкъларгъа огъратылгъанларыны корип, Идрис Асанин гонъюльден яна, оны ачув, нефрет сарып ала. Озюнинъ дуйгъуларыны ифаде этмек ичюн кълонуна кълалем алып биринджи акъикъий, чин гонъюльден чыкълган шиирлерини яза. «Кельдилер», «Савлыкъман кълал, сеvimли Кырым», «Меним антым», «Акъикъатны сёйлейим», «Фырдат тапты» ве дигер шиир-

лери къырымтатар халкъынынъ фаджиасыны акс эткен биринджи эсерлердир. Бу шиирлерни о девирде дердж этмек мумкюн дегиль эди. Олар халкъ арасында эльязма шеклинде даркъалдылар. Акъикъятны ачып косътерген шиирлер язгъаны ве миллий аркетте иштирак эткени ичюн, Идрис Асанинни 1951 сенеси 25 йылгъа бастырыкъкъа къапайлар. Шаир мабюслер лагеринде де, агъыр вазиетте иджадыны девам эте. 1956 сенеси, сиясий муит денъишкен сонъ, Идрис Асанин азат олуна ве озюнинъ якъынларына къавуша. Сиясий мабюслер лагеринден сербестликке чыкъкъан сонъ о, институтта гъыябий окъуй, чешит ишлерде чалыша ве эдебий яратыджылыгъыны девам эте. «Ленин байрагъы» газетасында къыскъа вакъыт девамьында Асаниннинъ шиирлери, макъалелери ве бир къач весикъалы икяелери басылды. Лякин кескин сиясий незарет олгъаны себбинден, чокъусы эсерлерини дердж этюв имкяны ёкъ эди.

Идрис Асанин озюнинъ эсерлеринде сюрдюнюлик фаджиасыны, онынъ акъибетлерини, укюметнинъ къырымтатар халкъына зорбалыгъыны ве акъаретлевлерини акъикъый сюретте косътерди. Шаир халкъны ватангъа къайтарылмасы ичюн, тапталгъан акъ-укъукълары тикленмеси ичюн, адалет огърунда курешке чагъырды, озю де миллий аркетнинъ етекчилеринден бири олды.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сюрдюнюликте къырымтатар халкъынынъ чыдалмаз агъыр вазиети, адалетсизлик, инсаниетсизликни акс эткен шиирлер язгъаны ичюн азыджы насыл джезагъа огъратылды?
2. Сиясий мабюслер лагеринден азатлыккъа чыкъкъан сонъ Идрис Асаниннинъ яратыджылыгъы ве аятий фаалиети насыл макъсат, ниетлернен багълы эди?
3. Шаирнинъ биринджи шиирлери халкъ арасында насыл шекильде даркъалды? Бу шиирлер ичюн шаир насыл джезагъа огъратылды?
4. Ясакъ этильген шиирлери не вакъыт нешир этильди?

Идрис Асаниннинъ акъикъятны сөйлеген шириети

Ватангъа къайтып кельген сонъ Идрис Асаниннинъ яратыджылыгъы даа юксек севиеге котерильди ве озюнинъ курешченлигини гъайып этмедди. Къырымтатар халкъы озюнинъ тарихий ватанына къайтып башлады, лякин Къырымнынъ саиби олмады. Шаирнинъ фикириндже, ватан огърунда куреш янъы шараитте девам эте. Сонъки йылларда азылгъан шиирлеринде «Достлар,

куреш битмеди!», «Артыкъ етер козьяшы», «Эй, йигитлер, джесюр олунь!», «Бизим кызылар», «Мен келирим» ве дигерлеринде шаир яш несильни медениетимиз, тилимиз, урф-адетлеримизни, халкънынъ шан-шуретини сакъламагъа чагъыра. Халкънынъ келеджеги бугуньки арекетлеримизге, япкъан ишлеримизге багълы деген фикир, языджынынъ эр бир эсеринде беян ола.

«**Фырсаат тапты...**» ве «**Савлыкъман къал, сеvimли Къырым!**» сюргюнликнинъ биринджи кунълери къара вагонлар ичинде язылгъан шиирлер:

...Кете кевшек¹ вагонлар... Юкю — татар.
Бу дюньягъа не олды?
Бу не зулум?..
Комюр олып атешке акъа татар...

Меракълысы шу ки, «Савлыкъман къал, сеvimли Къырым!» шииринде яш шаир тувгъан юртуна къайтаджагъына, къавушаджагъына эминлик бильдире:

...Эмин ол, тувгъаным, къайтып келирим.
Мен къайтып келирим, ешерир багълар,
Чокъракълар сув толар, ярашыр дагълар...

Сюргюнлик деврининъ биринджи айларында язылгъан «**Меним антым**» ве «**Акъикъатны сёйлейим**» шиирлеринде халкънынъ агъыр вазиети, акимиятнинъ халкъкъа къаршы зулумы тасвирлене. Яш шаир халкънынъ акъкъы ичюн, ватангъа къайтарылуw ичюн курешмеге ант эте:

...Нефретленем, гонълюм таша, козьлеримден яш келе,
Тек бир Ниет — Куреш ёлу... ирадеме кучъ бере...

Идрис Асанин халкъына берген антыны эда этти. Бутюн омрю бою акъикъат огърунда курешти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Биринджи шиирлерини Идрис Асанин насыл фаджиалы вакъиа тесиринде язды? Бу шиирлеринде генч шаир насыл дуйгъу, фикирлерини ифаде этти?

2. Къырымгъа къайтып кельген сонъ языджы насыл муим меселелернен мешгъуль олды?

3. Идрис Асаниннинъ яратыджылыгъы ве джемиет фаалиетине озь мунасебегинъизни беян этинъиз. Онынъ насыл шахсиет хасиетлери яш несильге нумюне ола билир?

¹ кевшек — къавий олмагъан; агъачлары бошашкъан.

ФЫРСАТ ТАПТЫ...

Паровозлар сим-сия, гедже къара,
Агъыр-агъыр фышнайлар...
Багъырлар...
Ашыкълалар хырсыздай.
Бу маскъара
Ишлерине ярдымгъа чагъырлар.

Тиркевлери Къырымдан Къызыл-Орда
Чёллерине еткендже юзлеп къатар.
Сувдай акълалар Шарккъа...
Бильмем къайда...
Кете кевшек вагонлар... Юкю — татар.

Бу дюньягъа не олды?
Бу не зулум?...
Комюр олып атешке акъа татар.
Къайсы девлет шай эзе кенди къулун¹,
Этмиши не?..
Бу халкънынъ не сучы² бар?!..

Бир гуняхы бу халкънынъ —
Юрту — дженнет,
Дини — Ислям,
Къаны — тюрк,
Ады — татар.
Явурлар пек бегене о ерлерни,
Фырсаат тапты, Къырымны бошатар!

САВЛЫКЪМАН КЪАЛ, СЕВИМЛИ КЪЫРЫМ!

(йыр)

Савлыкъман кълал, севимли Къырым!
Элял эт гонълюнъни, догъгъан да ерим.
Мен кетем сюрдюнге, чокъ вакъыт кельмем,
Не олур алынъ, энди мен бильмем.

¹ къул — *мында*: халкъ.

² суч — къабаат.

Идрис Асанн.
«Фырсаат тапты...»,
«Савлыкъман кълал,
севимли Къырым!»

Юксектир дагълары, яйлалар джайыкъ,
Терендир ялысы, доланыр къайыкъ.
Татарнынъ варлыгъы ябангъа¹ къала,
Бабалар юртуна явурлар тола.

Авасы — девадыр, дагълары — берекет,
Мейвасы, юзюми, шарабы — шербет.
Бу акъсыз иджретке² насыл джан чыдар?!
Недир бу коръдигинъ, эй, гъарип татар?!
Недир бу коръдигинъ, эй, гъарип татар?!

Савлыкъман къал, эй, гузель Къырым!
Элял эт гонълюнъни, догъгъан да ерим.
Сен ичюн куешке бахшыш омюрим,
Эмин ол, тувгъаным, къайтып келирим.

Мен къайтып келирим, ешерир багълар,
Чокъракълар сув толар, ярашыр дагълар.
Сачакъта³ йырларлар сербест бульбуллер,
Къавушыр, севиинир асрет гонъюллер.

МЕНИМ АНТЫМ

«Ант эткенмен, сёз бергенмен
Миллет ичюн ольмеге.
Билип, корип миллетимнинъ
Козь яшыны сильмеге!..»

Номан Челебиджихан

Юртсыз къалгъан хор миллетим, гъурбетликте юресинъ,
Ачлыкъ, хорлукъ, хасталыкътан сюрю-сюрю олесинъ.
Мезарджылар ёрулдылар, дженазелер къылынмай,
Дуа-хатим бир якъ турсун... ольген эске алынмай.

Бир кунъ кечсе кимсе, бильмей дюнъки къабир не ерде,
Мезарлыкъта олюлерни къашкыыр сюррей кимерде.
Буны корип юрек сызлай, этим-теним чимирдей,
Бунъа насыл юрек чыдар, гъадапланмай, иримей?!

¹ ябан — ят; кельмешек.

² иджрет — ватанындан къувулув.

³ сачакъ — *мында*: дам ве дивар арасы.

Бу гъарип халкъ акъсыз ерде мында олип битсинми?
Юртны баскъан ягъмаджылар корип байрам этсинми?
Миллет артыкъ гъайып ола, къалды душман шәрине,
Татар ады тарихлардан шан-шуретсиз силине.

Гедже-куньдюз ойлангъаным — бу зевалгъа бир чаре,
Бу аджджылар акъылыма нелер-нелер кетире!...
Нефретленем, гонгълюм таша, козьлеримден яш келе,
Тек бир Ниет — Куреш ёлу... ирадеме кучь бере.

Мен ант этем, ант эткеннинъ излеринден кетмеге,
Миллетимнинъ акъкъы ичюн джаным феда этмеге!

Идрис Асанин.
«Меним антым»,
«Акъыкъатны сёйлейим»

АКЪИКЪАТНЫ СЁЙЛЕЙИМ

Ачлыкъ, хорлукъ, хасталыкъ,
Эр кунь онлап мевталар...
Невбет тиймей джыймагъа,
Афталарнен яталар.

Баш уджунда етимлер
Тёкелер козьяшларын.
Таштан-ташкъа уралар
Мешакъатлы башларын.

Къыяметми, махшерми
Огърагъанынъ, хор татар?..
Бу зулумнынъ астында
Бильсе эдинъ нелер бар!..

Биревлер дей: «Я, Раббим!
Къайда къалды акъыкъат?»
Дигерлери беклейлер
Падишадан бир имдат¹.

Къайда бакъсанъ — фелякет²,
Ким чыдар бу аджджыгъа?!..
Алданувлар, уютюлер,
Даа бетер фаджиа!..

Мында миллет ёкъ ола,
Юрек сызлай, ингълейим.
Озь-озюмни тутамай,
Акъыкъатны сёйлейим:

— Беклеменъ, сиз гъариплер,
Падишадан мерхамет.
О залымнынъ озюнден
Башлады бу къыямет.

Эмир берди, къувдылар
Баба юрту — Къырымдан.
О сагъ экеч, биз ичюн
Къуртулыш ёкъ зулумдан!..»

Суаллер ве вазифелер:

1. «Савлыкъман къал, севимли Къырым!» ве «Фырсагъ тапты...» шиир-лери не вакъыт ве къайда язылгъанлар? Къырымтатар халкъы ичюн бу насыл куньлер эди?

¹ имдат — къуртулув, ярдым.

² фелякет — фаджиа; бахытсызлыкъ.

2. Шаир ватаны Къырымны насыл сёзлернен тасвирлей?
3. Шиирлернинъ эсас фикирлерини къайд этинъиз. Шаирнинъ ватанына, халкъына садъкълыгъыны ифаде эткен сатырларны тапынъыз.
4. Къырымтатар халкъыны сюрдюен этилювинде шаир кимни къабаатлай? Фаджианынъ себеплерини неде коре?
5. Шиирлерде, къырымтатар халкъынынъ тарихындан, насыл мешакъатлы девир тасвирлене? Сиз бу вакъыт акъкъында не билесинъиз?
6. Шаир, нелерни корип, гъадаплана, нефретлене? Халкънынъ хорлугъыны, мушкюль алыны насыл сёзлернен тасвир эте?
7. Шаир неге къаршы чыкъа? *Тек бир Ниет — Куреш ёлу...* сёзлерининъ манасыны насыл анълайсыз? Шаир кимнинъ излеринден кетмеге ант эте? Номан Челебиджиханнынъ «Ант эткенмен...» шиирини хатырлап окъунъыз.
8. Шиирлерни дикъкъатнен окъунъыз ве шаирнинъ дуйгъу, фикирлерини ифаде эткен ибаре, сатырларны къайд этинъиз.

СЕИТУМЕР ЭМИН (1921—2004)

Сеитумер Эмин Багъчасарай районынынъ Албат коюнде догъды. Койде башлангъыч мектепни битирген сонъ, Диван койде, сонъра Буюк Озенбаш койлеринде окъувуны девам эте ве 1939 сенеси орта мектепни битире.

Орта мектепни битиргенинен Сеитумер Эмин район газетасында әдебий хадим, месуль кятип, сонъра месуль муаррир оларакъ чалыша. Район ве джумхуриет газеталарында онынъ макъалелери, очерк ве шиирлери басылып башлай.

1941 сенеси апансыздан башлангъан Экинджи джиан дженки тынч омюрни бус-бутюн авдарып ташлай. Сеитумер Эмин гонъюлли оларакъ джебәге кете. Акъяр мудафаасында иштирак эте ве яраланып госпитальге тюше. Бир къач вакъыт Сочи шеэринде авуштырылгъан «Къызыл Къырым» газетасында чалыша. Сонъра журналист сыфатында Къырым дагъларында партизан отрядында булуна.

Партизанлыкъ якъан вакътында о, чокъ ватандашларнен бирликте немселерге къаршы дженкеше. Къырым немсе баскъынджыларындан азат этильген сонъ партизанлар эвлерине, тувгъан койлерине къайтып келелер. Къырымтатар халкъы ватанындан сюрюн этилир деген фикир, бир кимсенинъ акъылына биле кельмей әди. Кельмеси мумкюн дегиль әди, чюнки олар ачлыкъ чекип, сувукъларда хорланып ватан азатлыгъы огърунда федакар дженкештилер ве душмангъа къаршы курешни девам этмеге азыр әдилер. Къырымтатар халкъына гизлиден азырлангъан джианет сербестликке, къавушувгъа къуванып, гъафлетте къалгъан инсанларны шашырды.

1944 сенеси майыс 18 геджеси бутюн къырымтатар халкъынен барабер дагъдан кельген партизанлар да сюрюн этилелер. Сеиту-

мер Эмин Озбекистаннынъ Бекабад шеэринде яшай ве Фархад ГЭС кыуруджылыгында ишчи олып чалыша. Сонъра о, авескярлыкъ ве медениет ишлерине авуша, кино косътерювлер идаресининъ ёлбашчысы ола.

Бекабад шеэринде ве онынъ этрафларында яшагъан кырымтатарлар арасында сюргюнлик зулумына къаршы, ватангъа къайтарылув огърунда кучлю арекет башлай.

Кырымтатар халкынынъ садыкъ огълу, адалет огърунда курешчи Джеппар Акимов бу арекетке ёлбашчылыкъ япты. Сеитумер Эмин де миллий арекетке фааль кшошула. Сонъра, Кырымгъа къайтып кельген сонъ о, Джеппар Акимовгъа, багъышлап «Адалет кунеши» серлевалы дестан язды. Шаир озюнинъ эсеринде атешин курешчининъ алидженаплыгыны, джесюрлигини косътерди.

Сюргюнлик йыллары Сеитумер Эмин иджадыны девам эте. «Ленин байрагъы» газетасында онынъ макъалелери ве шиирлери басыла. 1965 сенесинден 1974 сенесине къадар о, Ташкентте Гъафур Гъулам нешриятыннъ кырымтатар эдебияты болюгинде муаррир оларакъ чалышты. Бу йыллар девамында онынъ «Без чечеклер» (1968) серлевалы биринджи шиирлер джыйынтыгы, «Атешли куньлер» (1969), «Меним сесим» (1987) серлевалы шиирлер ве поэмалар джыйынтыклары нешир этильди.

Бу йыллары Сеитумер Эмин несирджилик саасында да иджат эте. Онынъ «Ираде дерьясы» романы ве бир сыра икяе, повестлери нешир этиле.

Чокъ йыллар язиджы Краснодар улькесинде яшай. Онынъ рус тилинде язгъан шиирлер китаплары «Живые волны», «Дорога», «Голоса», «Горы» Краснодар ульке нешриятында басылып чыккыты.

Язиджы Акъмесджитте иджадыны девам эте. Кырымда онынъ «Сенинъ йылдызынъ» романы нешир этильди. 2000 сенеси эки тильде (кырымтатар ве рус) нешир этильген «Сен олмасанъ...» («Если б не было тебя...») джыйынтыгы ичюн, шаир Кырым Мухтар Джумхуриетининъ мукъяфатынен такъдирленди.

Сеитумер Эмин эм шиириет, эм несирджиликте семерели иджат этти. Язиджынынъ дженкявер сафдашлары акъкъында хатырлавлары айрыджа муимдир. Бу саада язиджынынъ бир кыйметли ишини къайд этмек керек. О, Экинджи джиан дженкинде эляк олгъан ватандашларымызнынъ «Хатыра китабы»ны тертип этти ве неширге азырлады. Дженк мевзусы Сеитумер Эминнинъ яратыджылыгында эсас мевзулардан биридир. Алиме Абденнова акъкъындаки «Атешли куньлер» поэмасы энъ эеджанлы ве кучлю эсерлеринден биридир.

1. Сеитумер Эминнинъ аятий ёлуны тасвир этинъиз.
2. Ватан дженки вакътында яызды къайда немсе баскъын-джыларына къаршы курешти? Вазиятке ве имкянларгъа коре, къайсы ерлерде булунып, гъалебеге озь иссесини къошты?
3. Дженкте фааль иштирак эткен къырымтатарлар 1944 сенеси майыс 18 куню бутюн къырымтатар халкъынен берабер насыл фаджиагъа огъратылдылар? Бекленильмеген акъсыз джеза оларгъа насыл тесир этти?
4. Сюрюнлик йыллары Сеитумер Эмин насыл ишлерде чалыша?
5. Бекабад шеэринде яш яызды кимнен таныш ола? Бу танышув онынъ аятий ёлуны насыл денъиштирди?
6. Сиз Джебпар Акимов акъкъында насыл эсерлер, китаплар окъудынъыз? Онъа багъышлангъан насыл тедбирлерде иштирак эттинъиз?

Сеитумер Эминнинъ джошкъун шириети

Сеитумер Эминнинъ бутюн яратыджылыгъы ватангъа севги, асретлик дуйгъусынен ве ватангъа къавушув арзусынен ашлангъандыр. Шаир, эр бир къырымтатарнынъ гонълюни якъып тургъан ватанына севги, асретлик дуйгъуларыны ташкъын киби къайнакъ шиирлеринде, керекли ве тесирли сёзлерни тапып, ифаде этти.

Азиз топракъ, дагъ-ташлар, ташкъын селлер — Сеитумер Эминнинъ шириетинде бу сёзлер асретли Ватаны, Къырымнынъ тимсалидир. Бутюн омюр Ватанына асретлик дердини чекип яшагъан шаир озюнинъ шиирлеринде гонълюни къыйнагъан, эзген дуйгъуларны токътамай ифаде этти:

Геджелери ястыкъ сылатыр козяшларым,
Кунъдюзлери козюм огюнде анам.
Сизге де асретим мен тувгъан дагъ-ташларым,
Янам, янам, ах, атешлерде янам.

«Шефкъат» серлевалы шииринде шаир Ватанына садъкълыкъ дуйгъуларыны бойле сатырларнен беян эте:

Иште бойле... азиз топракъ, мен сенинъ
Намусынъ ве виджданынъчюн яшайым...

«Сен олмасанъ...» шииринде шаир сюрюнликте азап чеккен тувгъан халкъына севги, ишанч, федакярлыкъ дуйгъуларыны сынъырсыз эджанлы, гонъюль тепретиджи сёзлернен тасвирледи:

Сен олмасанъ, азиз халкъым,
Ким къорчалар, шавле саچار ёлума?..
Сен олмасанъ, не Ай догъар,
Не танъ атар дюньяда.
Сен олмасанъ, не Ватан бар,
Не ана бар, не баба...
Сен олмасанъ, не Ялта бар,
Не денъыз бар, не Ада...
Сен олмасанъ, янгъгырамаз
Ерде-кокте йырларым...

«**О копор къайда?**» шииринде шаир копор сёзюнинъ манасыны фельсефий дереджеге котере. Копор инсанларны, девлетлерни, халкъларны бири-бирине багълай. Шаир оны Ватангъа къавуштыраджакъ копорни тапмакъ дердинде:

...Кене бир копор бар, лякин о, ольчюсиз,
Агъачсыз ве тахтасыз, ташсыз ве демирсиз...
Тувгъан эвиме кечеджек копор къайда?

«**Джевиз тереги**» шииринде шаир бахытлы балалыгъы, гурь яшлыгъынынъ шааты олгъан къарт джевиз терегинен субетлеше ве кечмишни хатырлай. Бу шиир муреккеп мундериджели ве терен маналы эсердир. Шаир лирик шиир черчивесинде муим аятий мевзуларны акс эте. Бир-эки сатыр иле гонгълюни чокъ йыллар девамында раатсызлагъан, къыйнагъан дуйгъуларны ифаделей. Бир тарафтан, ватангъа къавушув къуванчы шаирни сарып ала. Экинджи тарафтан тувгъан эвлеринде ятлар яшагъаны, азиз ерлер ёл-сокъакъларны ябанийлер таптап юргени шаирни ынджыта ве нефретлендире. Джарис къартана англамай онынъ гонгъюль вазиетини.

Мени англар, меним чектигими чеккен!
Чекиль, къуюмдан бир ютум сув ичейим...

дей шаир. Шиирнинъ эр бир сатыры, сёзю терен мананен, араретли дуйгъунен ашлангъан.

«**Ягъмурлар ягъмаса...**» тылсымлы, символик шиирден бирдир. Шаир аятны ташкъын сель левхасында тасавур эте. Ягъмур — бу омюрни уянтыджы, темизлейиджи бир къудретли кучъ:

Ягъмурлар ягъмаса,
акъмаса
бу селлер...
Иримесе бузлар, толармы денъызлер?

Суаллер ве вазифелер:

1. Сеитумер Эминнинъ шиирлерининъ эсас фикирлерини къайд этинъиз. Оларнынъ мевзуларыны бельгилеъиз.

2. Языджи Сеитумер Эминнинъ яратыджылыгына умумий кыймет кесинъиз ве озь мунасебетинъизни беян этинъиз.

Сеитумер Эмин.
«О копюр къайда?»

О КОПЮР КЪАЙДА?

Чешит озенлер ве арыкълар
акъалар.

Чешит копюрлер бар
Оларнынъ устюнде.
Къайдадыр, денъиз туюнде де къуралар.
Къайдадыр, къаялар ве дагълар коксюнде.

Олар, эм узун, эм кыскъа, кенъ ве тарлар,
Олардан машиналар кече, адамлар...
Лякин, сэйле, олардан манъа не файда!
Меним санъа кечеджек копюрим къайда?

Бир копюр бар, о да, гуллер багъчасында.
Оны билем генчликтен, эмген сютюмден.
О, эки агъач, беш тахта парчасындан.
Баба, ана излери онынъ устюнде...

Кене бир копюр бар, лякин о, ольчюсиз,
Агъачсыз ве тахтасыз, ташсыз ве демирсиз.
Омюр кечти-кетти, оны сечалмадым...
Санъа, аля, о копюрден кечалмадым.

Чешит озенлер, арыкълар бар Дюнъяда,
Чешит копюрлер оларнынъ устюнде...
Олардан не файда?
Тувгъан эвиме кечеджек копюр къайда?

Эй, залым-падиша,
Иманынъ бармы коксюнде?!

ДЖЕВИЗ ТЕРЕГИ

Мен Дюньягъа кельгенде,
къашу огюнде,
Сен, энди, еллерден эп шувулдар эдинъ.
Сенинъ талданъда дёртаякълап юрьгенде,
Сен манъа татлы-ягълы джевицлер бердинъ.
Деделер талданъда ял алгъан эвельден,
Мен де салландым далынъда салынджакъта.
Сонъ, бир кунъ, къувулдыкъ тувгъан эвлерден,
Чекиштик сюрдюнде — сувукъта, сыджакъта...

Чокъ йыллар кечти. Къайтам мен къарт алымда.
Оксюзим!

Анасыз,
бабасыз,
тувгъансыз...

Эв-баркъсыз...
Доланам, кене де, талданъда.
Доланам. Бинъ тюрю фикирлер анъымда.

Доланам.
Сезекли къартанай
эп сорай:
— Не джойдынъ сен мында, нелердир арайсынъ?
— Сен анъламазсынъ мени, джарис къартанай,
Сен бу ерге кельген ябаний торгъайсынъ...

Арайым. Бурада гурь яшлыгъым къалды,
Бурада — бабалар, деделер кольгеси...
Бурада — ырызым-намусым тапталды,
Тапталды анамнынъ козьяшы-инджиси...

Ёкъ! Сен анъламазсынъ мени, сыфатынъ айта.
Сенинъ фикиринъ — дининъ — иманынъ башкъа.
Санъа эписи бир — кимнинъ мезары таптала.
Лякин биль, эвнинъ саиби омюрлик къайта.
Санъа ер ёкъ мында, мезаргъа — башташкъа!

Мен бу орталыкъта оюнджакълар къалдырдым,
Къыдырам мен, коресинъми, тапалмайым!
Бельким де, мен энди, акълымы алдырдым.
Ах, мен босагъамдан адым аталмайым...

Эрте-кеч, бельким, анъларсынъ, олсанъ Инсан.
Ве озюнь, озюнь ташларсынъ бу дуракъны.
Сабырлар тюкенир бир кунъ, манъа инан!
Якъар-йыкъарым мен, инан, барны-ёкъны...
Мен, кимсени къоркъузмайым бу алымда.
Мени анълар, меним чектигим чеккен!
Къаталып турма, явур меним алдымда!
Бу къуюдан меним неслим сув ичкен...

Чекиль,
къуюмдан бир ютум сув ичейим.
Яндым!
Арареттен патлады дудакълар.
Чекиль,
тувгъан босагъамдан кечейим —
сенинъ дегиль,
меним, меним бу дуракълар!

ЯГЪМУРЛАР ЯГЪМАСА...

Уфукълар сиярды. Алевленди. Янды.
Булутлар ве бузлар парчаланды...
Джапларда
 ягъмур чапаланды,
 ягъды.
Селлер акъты
 сокъакълардан
 шу анъ.
Чаткъалда
 ер ве кок инъледи
 бугунъ.
Эр тамчы ягъмурда адалет нуру бар.
Къуванды этрафта багъ-багъча, чечек, гуль,
Башымнынъ устюнде бем-беяз булутлар.
Ягъмурлар ягъмаса,
 акъмаса
 бу селлер...
Иримесе бузлар, толармы денъизлер?
Дюнъяда олмагъан ич бойле бир сефер
Бу селлер
 икметли ташкъынгъа бенъзер...

Сейтумер Эмин.
«Джевиэ терегин», «Ягъмурлар
ягъмаса...»

О нидже вакъытлар бекледи дагъларда,
Бузлагъан багърында къарларны топлап.
Энди о ириди. Чыкъты бол мейдангъа,
Денгизлер толдургъан ёлларны бойлап.
Дерсинъ къарт Чаткъалнынъ багърында
Байрамлар хайырлап кунь догъды бу саба.

Эр тамчы:

Берекет!

Берекет —

деп кычыра,

Коклерни сарсыта бу кучлю гурь сада.

Ташкынгъа ошаттым бойле бир кучни мен,

Мени де,

Сени де

алмазмы экен

о озюнен

Кенди

Багърына,

элине?

Къошулмакъ истердим мен дагълар селине.

Суаллер ве вазифелер:

1. «О копюр къайда?» шииринде насыл копюрлер акъкъында тасвирлене? Шаир насыл копюрни хатырлай? Копюр сёзюни кенъ манада насыл анълайсыз?

2. «Джеviz тереги» шиирининъ мевзу, гъаесини къайд этингиз. Джеviz тереги шаирге нелерни хатырлата?

3. «Ягъмурлар ягъмаса...» шииринде шаир табият манзарасына насыл мана берип тасвирлей? Ташкын, дагъ селининъ левхасы шаирге насыл тесир эте? Насыл дуйгъуларны догъура?

5. Шиирлерни ифадели окъунгыз. Ифаделик усулларыны, тиль тасвирий васталарыны къайд этингиз ве кълланув макъсатларыны изалангыз.

Сюрдюнлик деврининъ несирджилиги

XX асыр 20-нджи—30-ынджы сенелери кырымтатар эдебиятында несирджилик темеллешкен ве гурь акъынты оларакъ кенишлеген эди. Корюмли несирджилеримиз — Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Джемилъ Сейдамет, Раим Тынчеров ве оларнынъ пешинден эдебий яратыджылыккъа адым баскъан Мамут Дибакъ, Эннан Алимов ве дигерлери несирджиликнинъ темель ташыны къойдылар.

Экинджи джиан дженкинден сонъ сюрдюнлик девринде, 13 йыл укюм сюрден сускъунлыкъ ве токъталув йылларындан сонъ, кырымтатар эдебиятында несирджилик жанланып башланды. Энди баягъы иджадий теджрибеси олгъан яызджылардан Шамилъ Алядин, Юсуф Болат, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Решид Мурад эдебий яратыджылыкъларыны девам этелер. Оларнынъ икяе, повестьлери ве джыйынтыкълары нешир этиле. Дженктен сонъ яратыджылыккъа янашкъан, лякин дженк башындан сонъунадже кечкен Якъуб Зекки ве Джевдет Аметов несирджилер сырасына кирдилер.

60-ынджы—70-инджи сенелери бир сыра муим несир эсерлер нешир этиле: Шамилъ Алядиннинъ «Эльмаз» повести, Юсуф Болатнынъ «Туфанда кълалгъан къой сюрюси» икяеси, Раим Тынчеровнынъ «Черик асыр сонъ» повести, Абдулла Дерменджининъ «Аят ёлунен» повести, Решид Мураднынъ «Инат торунлар», Джевдет Аметовнынъ «Атеш башында» икяе, повестьлер джыйынтыкълары ве дигер китаплар.

60-ынджы сенелери язылгъан несир эсерлернинъ чокъусы Экинджи джиан дженки мевзусында язылгъандыр. Бу мевзу шу девир эдебий эснасында эсас ерни алды. 60-ынджы — 70-инджи сенелери язылгъан ве нешир этильген эсерлерде дженк адиселери я да дженк акъибетлери тасвирлене эди.

Дженк мевзусы Ш. Алядиннинъ бир сыра эсерлеринде эсас ерни алды: «Эльмаз» повестинде, «Ешилъ япынджалы кыыз», «Чауш огълу» икяелеринде. «Эльмаз» повестинде дешетли уруш левхалары тасвирлене. Эмшире Эльмаз юзлернен олюлерни, яралы аскерлернинъ азапларыны корип, даянып оламай, озю де дешетли урушта эляк ола. Яызджы Ш. Алядин дженк ве дженк акъибетлери акъкъында эсерлеринде, биринджиде, дженкнинъ фаджиа, дешет олгъаныны косътере, экинджиде, дженкте адамларнынъ ирадеси, джесюрлиги, достларына садыкълыгъы, аятий къувети, кучю ачыла.

Дженк мевзусы даа бир кыач эсерде озюндже бир шекильде, муреккеп сюжетлер, чешит кызурулыш усулларынен, мераклы эпизодлар вастасынен гонъюллерни тепретиджи, сарсытыджи тарзда ачыла. Джевдет Аметов, Рустем Муединнинъ икяе, повестьлеринде, Раим Тынчеровнынъ «Черик асыр сонъ» повестинде ве дигер эсерлерде Экинджи джиан дженки мевзусы чешит тарафлардан ачыла.

60-ынджы—70-инджи сенелери очерк жанры фааль шекильде илерилей. Дженк иштиракчылары, партизанлар, дженк ве эмек кыараманлары, кыырымтатар алимлери ве белли бир саада озюни эйи тарафтан косътерген, енъишлер кыазангъан адамлар акъкъында чокътан-чокъ очерклер ве хатырлавлар языла. Очерклер «Ленин байрагы» газетасынынъ саифелеринде басыла ве айры джыйынтыкълар олып нешир этиле. Риза Фазылнынъ «Садыкълыкъ» ве «Аналар яш экенде» очерклер джыйынтыкълары окъуйыджыларны чокъ мераклы шахысларнен таныш этелер. «Аналар яш экенде» китабы Экинджи джиан дженкинде иштирак эткен ве джесюрлик косътерген, кыараман-джа эляк олгъан кыырымтатар кыадын-кыызлары акъкъында очерклер джыйынтыгъыдыр. Китапта кыыркътан зияде очерк топлангъан. Джыйынтыкъ халкъымызынынъ федакяр ве кыараман эвляды Алиме Абденнанова акъкъында колемли очеркнен башлана. Тасвирленген такъдирлернинъ чокъусы фаджиалы, джебэде я да гестапо зинданларында эляк олгъан джесюр кыырымтатар кыадын-кыызлары акъкъында. Бу кыйметли китап кыырымтатар халкъынынъ эм яныгъы, эм гзуруры. Джесюр ве федакяр кыадын-кыызларымызынынъ адлары хатырамызда эбедий сакъланып кыалыр.

ШАМИЛЬ АЛЯДИН (1912—1996)

Экинджи джиан дженкинден эвель отузынджы сенелери эдебияткъа биринджи адымларыны аткъан ве дженктен сонъ сюр-гюнде иджадыны девам этип, салмакълы енъишлерге пришкен яызджылардан бириси Шамиль Алядиндир. О, озюнинъ семерели эдебий яратыджылыгынын земаневий къырымтатар эдебиятынын инкишафына дегерли иссе къошты ве корюмли эдип оларакъ кенъ даиреге танылды.

Шамиль Алядин тек эдебий иджатнен сынъырланмай, къырымтатар медениетини осьтюрюв, халкънынъ ичтимаий-сиясий вазиятини эйилештирюв эснасында да фаалъ иштирак этти, истидатлы яшларгъа ёл косътерди, тасиль алмагъа ярдым этти, Озьбекистанда чыкъкъан биринджи «Йылдыз» меджмуасынынъ тешкилятчысы ве муаррири олды. Шамиль Алядин ачыкъ гонъюли инсан эди. О, яызджылар, окъуйыджылар, студентлернен даима корюше ве къонуша эди. Белли озьбек алими М. Къошчанов озюнинъ Шамиль Алядинге багъышлангъан макъалесинде бойле яза:

«Аятта ойле адамлар бар ки, оларны корьгенде къальбинъиз нурлана, юзюнгиз айдынлана. Оларнынъ шахсиетинде инсаниетлик, алидженаплыкъ атеши янып тура. Бойле адамлар аятнынъ эр бир саасында — эмекчилер арасында олсун, зиялылар арасында олсун — эр ерде расткелелер. Бу сой адамлар санаткяр, яхут яызджы олсалар, олар юзюкке къоюлгъан козьташкъа бенъзетиле, оларнынъ шахсындаки фазилетлер эсерлерине авуша, бойле адамлар даима корюшип тургъан беш-он адамынынъ гонълюни дегиль де, бельки бинълернен-миллионларнен адамларнынъ гонълюни айдынлаталар».

Яызджы Шамиль Алядин ойле санаткярлардан биридир.

Шамиль Алядин 1912 сенеси июль 12-де Къырымнынъ Куй-бышев районындаки Махульдюр коюнде адий койлю къорантасында догъды. Эфсаневий Ай-Петри дагъынынъ этегинде таш-къаялар арасында ерлешкен аджайип Махульдюр кою Шамиль Алядиннинъ аятында ве яратыджылыгъында муим ер алды. Языджи «Теселли» повестинде догъмуш кою Махульдюрнинъ муджизели манзарасыны тасвир этти. Бу эсерде языджи озюнинъ балалыкъ тасавурларыны, айлевиъ ве кой аятынен багълы теэсуратларыны джанландырды.

Языджинынъ бабасы, адий койлю, дагъда одун кесюв, дюльгерлик ишлеринен де огъраша эди. Бабасынынъ ишкирлиги, чыдамлыгъы, акъыл-идраки, омюрге джиддий мунасебети огълунынъ келеджегине тесир этти, онынъ аятында ве яратыджылыгъында терен из къалдырды. Языджинынъ бабасы «Теселли» повестинде тасвирленген кучлю бедий образ, Салядин агъа образынынъ прототипы олды. Салядин агъа чокъ тарафтан Шамиль Алядиннинъ бабасына ошай. Бойле бир ишкир ве муаббет къорантада осип етишкени ве тербие алгъаны келеджекте онынъ омюрине ве иджадына темель олды.

Шамиль Алядин 12 яшында олгъанда, Багъчасарайдаки еди йыллыкъ мектепке окъумагъа кире. Бу мектепте белли оджалар дерс бере эдилер. Оларнынъ арасында намлы оджа Ягъя Наджи Байбуртлы тиль ве эдебият дерслерини бере эди. Он эки яшындаки Шамильнинъ эдебияткъа авеслигини ве истидатыны сезген сонъ, Байбуртлы озюнинъ китапханесиндеки китаплардан файдаланмагъа рухсет бере. Бойлеликнен, эдебияткъа, иджаткъа Шамильни джелып эте. Оджа ве талебе арасындаки достлукъ къыскъа муддет ичинде севинчли нетиджелер бере. 1927 сенеси «Яш кзувет» газетасында 15 яшындаки Шамильнинъ Исмаил бей Гаспринскийге багъышлап язгъан «Танъ бульбули» шири басылды. Бу шиирнинъ терен манасына ве ифаделигине эписи оджалар шашып къалдылар. Яш Шамиль, улу Гаспринскийнинъ тилине такълит этерек, кучлю ве тесирли шиир язды. Шиир язувны Шамиль Алядин девам этти. Онынъ бири-бирининъ артындан шиир джыйынтыкълары нешир этильди: «Топракъ кульди, кок кульди» (1932), «Къызыл казакнынъ йырлары» (1935).

Багъчасарайда еди йыллыкъ мектепни битирген сонъ Акъ-месджитте башта оджалар техникумында, сонъра Педагогика институтынынъ кырымтатар тили ве эдебияты болюгинде окъуй. 1933 сенеси гонъюлли оларакъ ордугъа кете. Украинанынъ Старый Константинов шеэринде къызыл казаклар полкунда арбий хызметте булуна. Арбий талим вакътында аякътан

яраланып арбий хызметтен вазгечмеге меджбур ола. Арбий хызметтен бошагъан сонъ гонъюлли оларакъ Озбекистангъа Чырчыкъ къуруджылыгына кете. Анда экскаватор машинисти олып чалыша. 1939 сенеси Къырымгъа къайтып келе ве 1941 сенеси июнь 26-гъа къадар Къырым язджылары бирлигининъ месуль кятиби олып чалыша. Бу вакъыт о, энди белли яш шаир оларакъ танылгъан эди. 40-ынджы сенеси онынъ бир къач несир эсерлери де басылгъан эди.

Ватан дженки башлангъанынынъ биринджи кунълеринден Ш. Алядин гонъюлли оларакъ джебеге кетти. Взвод ве эскадрон командири оларакъ чокъ урушларда иштирак этти. Эки кере яраланды, арбий госпиталлерде деваланды. О, фаджиалы дженк теэсуратларыны ве тасавурларыны чокъ эсерлеринде тасвир этти.

Дженк биткен сонъ Шамиль Алядин джебеден халкъымыз сюргюн этильген Озбекистангъа келип, зорлукъларнен къорантасыны тапып, якъынларына, тувгъанларына къавуша.

1957 сенесинден Озбекистанда «Ленин байрагъы» газетасы ве къырымтатар тилинде китаплар чыкъып башлай. Къырымтатар язджыларыны эдебиат ве тильнен багълы ишлерге джелъп этип башлайлар. Шамиль Алядин чокъ йыллар Озбекистан язджылар бирлиги янындаки къырымтатар эдебияты кенъешининъ рехбери олды. Сонъра 80—85 сенелери «Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири вазифесинде чалышты.

Шамиль Алядин омюрининъ сонъки кунълеринедже фааль чалышты, чокъ макъалелер, хатырлавлар, насиатлар язып къалдырды. Языкъ ки, «Тугъай бей» серлевалы тарихий эсерини сонъуна къадар язып битирмек эдикке къысмет олмады. Бу меракълы эсер ярым къалды, 1999 сенеси нешир этильген «Сайлама эсерлер» китабына кирсетильди. Омюрининъ сонъки эки йылыны Шамиль Алядин семимли ватаны Къырымда кечирди. 1996 сенеси майыс 21-де Акъмесджитте вефат этти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шамиль Алядин къорантада ана-бабасындан насыл тербие алды? Насыл окъув юртларында окъуды?
2. Намлы оджа Ягъя Байбуртлы Шамиль Алядиннинъ келеджекте язджы олмасына насыл негиз къойды?
3. Тувгъан Махульдюр коюннинъ яшайышыны ве озь къоранталарындаки айелевий мунасебетлерни къайсы эсеринде тасвирледи?
4. Шамиль Алядин озь деврининъ насыл муим вакъиаларында фааль иштирак этти?

Шамиль Алядиннинъ дегерли эдебий яратыджылыгы

Сторгонлик деври кырымтатар
эдебияты (1944 — 1990)

Шамиль Алядин кырымтатар эдебиятынынъ корюмли векили. Эдип медений хазинемизге кыйметли ве дегерли эдебий мирас кьалдырды. 70 йыл девамында муреккеп ве кьалабалыкъ вазиетлерге бакъмадан, чешит жанрларда язгъан эсерлери нешир этильди. Ватан дженки акъкъында эсерлери «Ешилъ япынджалы кыыз», «Эльмаз», «Чауш огълу»; кьардашлар дженки акъкъында «Теселли» повести; «Эгер севсенъ» ве «Рузгярдан саллангъан фенерлер» романлары; «Иблисининъ зияфетине давет» тарихий повести; «Юксек хызмет» серлевалы макъале ве хатырлавлар китабы; чешит междмуаларда ве джыйынтыкъларда чокътан-чокъ икяе, макъале ве очерклери басылгъан.

Бойле зенгин асабалыкънынъ саиби олгъан эдип кырымтатар эдебиятында акълы, озюне мунасиб, шанлы ерни алды.

Ярым асырдан зияде фааль инкишаф эткен эдебий яратыджылыгы мундеридже, мевзу, гъае, фикир джеэтинден зенгин мирастыр. Шамиль Алядиннинъ яратыджылыгы муреккеп тарихий девирни кьаврап алды. Онынъ эсерлеринде муим тарихий вакъиалар акс олунды. Языджи озь деврини джиддий назардан кечиререк, терен теткыикъ этти, меракълы эдебий образлар, эдебий типлер, озь деврининъ джанлы левхасыны яратты.

Эсерлеринде акс этильген адисе, вакъиаларгъа, кьараманларгъа, образларгъа языджынынъ джошкъун мунасебети, кескин кыймети, аятий мевамы ачыкъ корюне. Шамиль Алядин реаль аяттаки вакъиаларнынъ, денъишювлернинъ фааль иштиракчысы эди. О, аятнынъ кетишатына четтен бакъып тургъан инсан дегиль эди. Эксерий эсерлерининъ мундериджеси языджынынъ шахсий омюр теджрибесине эаслана десек, янълыш олмаз. Дженк фаджисыны озь козюнен корьген, дженк акъибетлерини башындан кечирген языджи, дженк акъкъында язгъан эсерлеринде дженкке кьаршылыкъ мунасебетини ифаде этти, онынъ сынъырсыз фаджиа олгъаныны ачып косьтерди. Бу фикир «Эльмаз» повестинде эеджанлы ве тесирли усулда ифаделене.

«Эгер севсенъ» романы Шамиль Алядиннинъ Чырчыкъ кьуруджылыгында алгъан теэссуратлары эасында язылгъан. Романда муэллиф кьоджаман кьуруджылыкъ левхасыны ярата, чешит миллет векиллерининъ кьараманий, федакяр эмегини косьтерди. Романнынъ дегери, кыймети Джевдет Бекировнынъ кучлю, юксек бедий севиеде яратылгъан образыдыр. Шамиль Алядин озюнинъ замандашы ве ватандашы Джевдет Бекировнынъ

образыны буюк севги ве меаретнен яратты. Бу алидженап, джесюр, узакъ Къырымдан кельген яш, эмеқдашларынынъ севгисини ве урьметини къазана.

Шамиль Алядин къырымтатар халкъынынъ тарихынен де меракълана ве тарихий эсерлеринде муреккеп ве муим адисе, вакъиаларны тасвир эте. Хусусан, XVII асырнынъ орталарында, ханлыкъ девринде олып кечкен вакъиаларны акс эткен «Тогъай-бей» романы меракълыдыр. Языкъ ки, роман ярым къалды. Романда ханлыкъ девриндеки муим вакъиа тасвирлене. Къырым ханы ве Украина гетманы Богдан Хмельницкий мукъавеле тизип, берабер Украина девлетининъ мустакъиллиги огърунда полякларгъа къаршы дженкшелер ве гъалебе къазаналар. Бу вакъиа эки девлетнинъ, эки къомшу халкънынъ узакъ девирде достане мунасебетлерининъ исбатыдыр. Языджи романда тасвирленген девирнинъ аятий левхасыны джанландыра ве меракълы образлар ярата. Орта асыр тарихы акъкъында эсер яратылмасына ве нешир этильмесине тек 90-ынджы сенелери имкян олды.

Языджи 1950—1960-ынджы сенелери язгъан «Теселли» повестинде де къырымтатар халкъынынъ тарихындан къалабалыкъ, къарсанбалы, фаджиалы девирни акс этти. Бу инкъиляп ве къардашлар дженки девриدير. Вазиет ойле олды ки, къардашлар дженкиннинъ урушлары ве акъибетлери Къырымгъа кучлю тесир этилер ве халкъымызнынъ яшайышыны бозгъун бир алгъа кетирдилер. «Теселли» повестинде юксек дагълар арасында сакъланып къалгъан Бадемлик коюнде яшагъан койлюлернинъ аджыныкълы такъдирлери тасвирлене. Бу узакъ койчикке де дженк далгъалары, дженкнинъ фаджиалы акъибетлери келип, инсанларны къыйыр-чыйыр этелер. Олюм, ачлыкъ, йыкъынтылыкъ, хорлукъ, къыйналув — мына не кетире дженк койлюлерге. Эр бир къорантанынъ яшайышында кедер, яныкъ, къайгъы-къасевет асыл ола.

Эр ерде акъ-адалет къорчалагъан, койдешлерининъ урьметсайгъысыны къазангъан Салядин агъанынъ къорантасына да атеш тюше ве сафдиле къорантанынъ яшайышыны азапкъа дендюре. Салядин агъанынъ айбетлеп осьтюрген эки огълу, эки агъа-къардаш къаршы тургъан эки ордуда булуналар. Рустем — къызыл ордуда, Фикрет — беязлар тарафында. Уруш вакъытында Рустем къаршысына расткельген агъасынынъ башына тюфек къундагъынен ура ве нефрет толу козьлеринен онынъ юзюне бакъа. Бу дешетли адисе къардашлар дженкиннинъ инсаниетсизлигини, айткъа акислигини ачыкъ-айдын косътере.

Шамиль Алядининъ дегерли эдебий яратыджылыгъы

1. Языджынынъ яратыджылыгында муим ер алгъан эсерлерининъ мевзу, меселелер ве гъаевий мундериджесини къайд этингиз. Муэллифининъ кырымтатар эдебиятына къошкъан дегерли иссесини исбатлангыз.

2. Шамиль Алядиннинъ, джемаат эрбабы ве эдебий хадим оларакъ, кырымтатар эдебиятынынъ инкишафы огърундаки хызметлери акъкъында икяе этингиз.

«Иблисининъ зияфетине давет» повестинде тарихий девир ве тарихий шахысларнынъ тасвири

Шамиль Алядин келеджек несиллерге бир кыйметли китап даа багъышлады. Бу китап — «Юксек хызмет» серлевалы макъале ве хатырлавлар топламыдыр. Эдип озюнинъ макъалелеринде онъа замандаш, дост олгъан зенаатдашлары акъкъында меракълы ве муим малюматларны бильдире, озюнинъ дуйгъу, фикирлери, теэсуратларынен пайлаша. Энди тарихкъа дёнген девир акъкъында белли эдипнинъ хатырлавлары ве икяеси эм бильги, эм эдеп, эм ифтихар менбаасыдыр.

Сюргюнлик девринде язылгъан ве нешир этильген кыйметли эсерлерден бири Шамиль Алядиннинъ «Иблисининъ зияфетине давет» повестидир. Языджы эсеринде кырымтатар халкъынынъ тарихындан Уянув деврини тасвир эте. Уянув деври Исмаил бей Гаспринскийнинъ фаалиети ве онынъ «Терджиман» газетасынынъ неширинен багълыдыр. Повестте тасвирленген вакъиалар XX асырнынъ башында, 1906 ве 1913 сенелери арасында олып кече. Эсернинъ иштиракчы шахыслары белли тарихий сымалар: буюк мутефеккир Исмаил бей Гаспринский, халкъ шаири Шамиль Тохтаргъазы ве атешин джемаат эрбабы Решид Медиев. Бу себатлы ве мутебер инсанларнынъ бир вакъытта ве бир ерде яшагъанлары, фааль иджат эткенлери ве къонушкъанлары бутюн Къырым ичюн, кырымтатарлар ичюн буюк бир сеадет эди. Шамиль Алядин учъ сыманынъ эр бирини джанлы шахыс оларакъ тасвирлей. Багъчасарайнынъ шу девирдеки корюниши, шу девир яшайышынынъ хусусиетлери севги ве итибарнен тасвирлене. Эсернинъ тилиде меракълы, эм мундериджеге уйгъун, эм окъуйыджыгъа англайышлы. «Иблисининъ зияфетине давет» повести кырымтатар эдебиятында дегерли бир енъиштир, тарихта къаладжакъ эсердир.

Тарихий мевзуда язылгъан эсерлеринден «Иблисининъ зияфетине давет» повести айрыджа муим ер алды. Повестте кы-

рымтатар халкынынъ кечмишинден муим ве меракълы девир, Исмаил бей Гаспринский ве онынъ «Терджиман» газетасынынъ нешир этилюв деври акъкъында тасвирлене. Малюм олгъаны киби, XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ биринджи чериги халкъымызнынъ аятында ярыкъландырув, миллий анъ шекилленюв, миллий муниверлеримизнинъ осип-етишов деври олды. Бу мусбет эснаскъа, эльбетте, Исмаил бей Гаспринскийнинъ фаалиети, онынъ нешир эткен «Терджиман» газетасы эсас олды. Улу мутефеккир, яzydжы, оджа, нашир, джемаат эрбабы къырымтатар халкъы аятына, анъына, миллет оларакъ шекилленювине, бутюн тюрк дюнъясына терен мусбет тесир этти. Эвельки салтанатыны гъайып эткен, бир адий койге дёнген Багъчасарай, Гаспринскийнинъ девринде тек къырымтатарларнынъ дегиль де, Русиеде яшагъан бутюн тюркий халкъларнынъ медений ве сиясий меркезине чевирилди. Багъчасарайда Исмаил бей Гаспринский ве онынъ «Терджиман» газетасы этрафында озь халкъынынъ келеджегини тюшюнген, озь халкъынынъ аджыныкълы алына янып-куйген яш истидатлы алимлер, яzydжылар топлаштылар ве эр бири элинден кельген бир эйи ишни япмагъа тырыштылар. Олардан — Осман Акъчокъракълы, Сабри Айвазов, Решид Медиев, Шамиль Тохтаргъазы ве дигерлеридир.

Шамиль Алядин повестьни язар экен, озюнинъ бойнуна муреккеп, агъыр, лякин муим вазифени алды — шу девирде яшагъан ве иджат эткен белли инсанларнынъ мунасебетлерини, дуйгъу, фикирлерини, эр кунъдеки фаалиетлерини косътермек эди.

«Иблисинъ зияфетине давет» повестининъ меркезинде учь иштиракчы шахыс тура — Гаспринский, Медиев ве Тохтаргъазы. Бу учь шахыснынъ озь ара мунасебетлери муреккеп. Оларнынъ аятий мевамлары, сиясий бакъышлары фаркълаша. Месея, Гаспринский окъув, илим, тасиль вастасынен халкънынъ анъыны, севиесини осьтюрге тырыша. Тохтаргъазы халкъны фааль курешке чагъыра. Лякин оларны бирлештирген эсас макъсат — тувгъан халкъынынъ вазиятини эйилештирюв ве онынъ келеджегини къайгъырувдыр. Решид Медиев ве Шамиль Тохтаргъазы янгы, яш несиль векиллери. Лякин Гаспринскийнинъ фаалиети ве «Терджиман» бойле алидженап ве федакяр инсанларнынъ пейда олмасына эсас, темель олдылар. Эсерде бу учь, бири-бирине ошамангъан, чешит несиль векиллери олгъан шахысларнынъ аджайип сымалары яратылгъан. Яzydжы, ичтимаий-сиясий муитни тасвир этерек, девирнинъ муреккеплигини, фикир-гъае чатышмаларынынъ кескинлешювини, джемиеттеки ичтимаий-сиясий кергинликни конкрет арекетлер ве мунасебетлер вастасынен ачып косъ-

«Иблисинъ зияфетине давет» повестинде тарихий девир ве тарихий шахысларнынъ тасвири

тере. Харджибие коюнде Шамиль Тохтаргъазы киби курешчен, джесаретли зиялынынъ пейда олувы эм кой зенгинлерини, эм де акимият мемурларыны раатсызлай. Олар Тохтаргъазыны къолгъа алып, озьлерининъ адамы, хызметчиси этмеге тырышлар. Ниетлерине етип оламайджакъларыны анълагъан сонъ, Тохтаргъазыны джанаварджа, вахшийдже ольдюрелер. Бу фаджиа аким сыныфынынъ чаресизлигини, онынъ сонъ дередже халкъына къаршы турувынынъ исбатытыр. Джесюр шаир Тохтаргъазынынъ федакярлыгъы, рухий къавийлиги, халкъына садыкълыгъы повестте урмет-итирам иле тасвирленген.

«Иблисининъ зияфетине давет» эсеринде яызджи бир меракълы сыма даа яратты. Бу — Багъчасарай шеэри. Багъчасарай Къырым девлетининъ асырлар девамында пайтахты олгъан, гурьдели девирде Багъчасарайгъа чешит мемлекетлерден мусафирлер, эльчилер кельгенлер, аджайип шеэрни дженнет кошесине ошаткъанлар. Айнурлы дагълар, къаялар алкъасында ерлешкен Багъчасарай медений меркез олгъан. Хансарайда улу шаирлер, алимлер булунгъан.

Шамиль Алядин эр бир кырымтатарына азиз олгъан Багъчасарайнынъ тар сокъакъларыны, фурунларыны, базарлары, мусафирханелерини ве шу девирдеки шырныкълы манзараларыны, корюнишлерини севги, незакетле тасвирлей. Эсерининъ саифелеринде Багъчасарай джанлы бир иштиракчы оларакъ корюне. Шу аджайип шеэрде яшагъан, юрген, къонушкъан инсанларнынъ муамелеси, бири-бирине мунасебети айырыджа тертипли, незакетли олгъаны да окъуйыджыда эйи теэссуратлар къалдыра. Шубесиз, «Иблисининъ зияфетине давет» эсери кырымтатар эдебиятынынъ хазинесинде кыйметли бир джевердир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сиз насыл тюшонесиз, не ичюн Шамиль Алядин «Иблисининъ зияфетине давет» повестинде тасвир ичюн Исмаил Гаспринскийнинъ деврини сечип алды?
2. Повестте насыл тарихий шахыслар тасвирлене? Оларны кыйас этинъиз, эр бирининъ кырымтатар тарихында алгъан ерлерини кыйад этинъиз.
3. Шамиль Алядин, «Иблисининъ зияфетине давет» повестини яратыр экен, озюнинъ бойнуна насыл агъыр юк, муим ве месулиетли вазифе алды?

ИБЛИСНИНЪ ЗИЯФЕТИНЕ ДАВЕТ

Повестъ

(къыскъартылып алынды)

* * *

Агъустоснынъ экинджи афтасында безъ къаялар ара-сында къысылы къадимий татар шеэрининъ минарелеринде акъшам эзаны окъулгъан маальде «Вели-Баба» къавеханесининъ хан-азбарына эки джюйрен ат екили араба келип кирди. Огдеки сол копчегининъ къыршавы, бошагъан олса керек, тѣшеме ташлар узеринде шиддетли тасырдай ве ерни сарсыта берип, азбарнынъ аркъасына таба кечип кетти, япыкъ ем анбарынынъ къапусы огюнде токътады. Атларнынъ къурсакълары терден джибинген, аякълары тизлеринедже тозлангъанлар.

Айдавджы, къыскъа елькели, къырмызы черели, деликъанлы¹, къамчысынынъ сапыны ангъычнынъ демир ильмегине тыкъты, бир къолунен атнынъ янбашына тирелип, ерге сычрап тюшти. Могедекнинъ² огю бошагъан сонъ, уджлары тѣпеге къайтыкъ, къара мыйыкълы, яш киши чыкъты, копчекнинъ кегийлерине басып, ашагъы энди. Устюндеки костюми бираз бурюшкен, галстугынынъ тююми четке джылышкъан, къалпагъы астындан манълайы устюне саркъыкъ перчемине пичен парчасы илишип къалгъан. Яш кишининъ пиченден-миченден хабери ёкъ... О себептен анбар янында кибар чере иле тим-тик турды.

Арабанынъ тѣрюнде тазе кокетлер устюнде отурып кельген яш къадын, къучагъындаки баланы узатып, ердеки бурма мыйыкълыгъа берди, озю бир аягъыны, эркек киши киби, парка устюне басып, дигер аягъыны ерге къойды, сонъра чит диваргъа якъын чекилип, тенине япышып къалгъан этегини тюзетти, башындаки пуллу фырлантасыны чезип, орьме сачларыны джыйыштырды, фырлантасынынъ бурюшиклерини язып, гъайрыдан башына багълады. Джиазланув биткен сонъ, яш киши баланы къайтарып къадынгъа берди.

— Сен, Умер, атларны тувар, — деди о, айдавджыгъа, — терлери къалгъан сонъ, сувар. Ем бермеге де унутма!

Айдавджы, къашкъа джюйреннинъ агъызлыгъыны алмакъ ичюн тамакъсасыны чезе ята эди, эмджесининъ сафдиль огютлерини эшитип, кулюмсиреди.

— Билем мен... — деди Умер. Озюне аля бала деп бакъылгъанына, гъалиба, ынджынды. Индемей хамутларны ве джю-

¹ деликъанлы — йигит; яш огълан.

² могедек — тѣпеси къапалы араба.

генлерни чыкъарды, нохталарны кечирди, ниает, иляве этти. — Атларнынъ къасеветини чекменъиз, Усеин эмдже! Озюнъизнинъ ишинъизни бакъынъыз!

— Геджени могедек астында кечиреджексинъ. Оны да билесинъми?

— Билем.

Бу хызметлер Умер ичюн енъилик дегиль. О койден «Вели-Баба» хан-азбарына афта сайын келип-кете, мындаки кахъялар¹, къантар хызметчилери, ашчылар, къапуджылар иле чокътан таныш. Танышлыкъ, малюм ки, буюк устюнлик. Атларны сувармакъ, ем бермек... бу да ишми? Умернинъ боюнында ондан муимдже вазифелер бар. Сёз келими, арабада, устьлери кампа иле орътюли эки селе² эрик ве бир тарпи³ армут бар. Оларны базаргъа котюрип, бабасы Абибулла акъайнынъ даимий муштериси, уста Керимге теслим этмек, бакъкъал тюкянындан, къаве, шекер... къарын ягъы, эльва алып, тез-тез койге къайтмакъ керек. Бабасынынъ эмири ойле. Бабасынынъ эмиринден башкъа хызметлер де бар. Эмдже ве енге бурсунъ поездге минип, Кефе бетке кетеджеклер. Оларнынъ озълерини ве ашьяларыны вокзалгъа алып кетмек керек.

— Бильсенъ... яхшы, — деди эмдже. — Биз ичериде олурмыз. Ишинъ биткен сонъ кир. Къапынырмыз.

Бурма мыйыкълы киши — асылында онынъ мыйыгъы бурма дегиль, уджлары тёпеге къайтыкъ — елкеси узерине джылышкъан къалпагъыны догърултты, элиндеки кумюш саплы, сырлы таягъына таяна берип, къавехане бетке ёнеди. Къадын, элиндеки баланы бир омуздан дигер омузгъа авуштыра-авуштыра, янашалап адымлады.

Кемер-Дивар янында мусафир эки къанатлы къапунынъ зембелегинден чекип, ачты. Улькюн аяттан кечип, салонгъа чыкътылар. Бунда диварлардаки тенеке къаснакълар устюнде къалын балавуз чыракълар чытырдап-чатлап, агъыр, лякин хош къо-къулар сачып, ямакъталар. Масалар огюнде эсли-башлы эркеклер ве сийрек-серпек къадынлар отуралар. Кошеде беяз якъалы къырджыман кишилер домино ойнайлар. Къайсы енъе, къайсы енъиле, кенарда турып бильмек кучъ, амма ардыны кесмей, шакъылдап-шакъылдап куле берювлери муштерилерни тааджилендире. Шакъылды чыкъкъан сайын кишилер, къашларыны юксекке котерип, кошеге бакъалар. Кульгенлер — базыргянлар ве базыргян огулчыкълары, кейфлилер. Юксек долап устюндеки

¹ кахъя — хызметкяр.

² селе — кенъ агъызлы сапсыз сепет.

³ тарпи — балабан сепет.

граммафонда Ашыр-Уста «Не эйлединъ, не эйлединъ сен бана?» деген эфжарлы тюркюни сөйлемекте.

Адамларнынъ башлары узеринде сигар тютюни, инсан тери ве азачыкъ да къаве къокъусы къарышыкъ, ренксиз думан доланмакъта.

Бизим мусафирлер кошеде, дивар янында, ер тапып, отурдылар. Отургъанлары киби, оглеринде къырмызы фесли, акъчилъ бетли гарсон¹ пейда олды.

— Эфенди азретлерине не лязим? — о сагъ элини кокюси узерине къойып, белинедже эгильди. — Емекми? Къавеми?

— Эки къаве, — деди Усеин.

Онынъ озю ве рефикъасы, шубесиз, ачлар. Лякин емек сымарышы япмакъ ичюн азыр дегиллер.

Мусафир къалпагъыны чыкъарды, элини ятымлап, енгильден онынъ терисини сыйпап алды, пармакълары устюнде, чарх киби² эки-учъ дефа айландырды, сонъ, къайтарып башына киеджекте, ерге узун пичен тюшип кетти. Къарысы буны коре къалды, ошланып кульди. Къалпакънынъ саиби индемеди. «Ярым кунъ могодек астында чалкъангъан адамгъа нелер илишмез!..» деп тюшюнди, гъалиба, мыйыгъынынъ уджларындан тутып, тѳпеге къайтара башлагъан эди, хызметчи къаве кетирип, маса устуне къойды, озю кенаргъа чекилип, аякъ устюнде, индемей турды. Мусафир хызметчининъ арекетсиз турувыны багъшыш беклевге ёрал, эки пармагъыны джелетининъ къабургъа джебине сокъкъан арада, безя костюмли, козьлюкли адам пейда олды.

— Эй, Аллаыйм! — деди козьлюкли адам юмшакъ давуш иле. — Шамиль эфенди! Сизмисингъиз!

Мусафир акъырындан еринден къалкъты, кендине узатылгъан къолнынъ саибине айретле бакъты-бакъты, ниает, таныды.

— Афыз! — деди мусафир аля эминиетсизликле, — азизим! Дюнъя, акъикъатен, тар экен! «Вели-Баба» да тапыштыкъ!

Къучакълаштылар. Севинч ве хошнутлыкъле бир-бирининъ аркъаларыны таптады, шакъалашты ве уйтеклештилер.

— Корюшмегенимиз къач йыл? — деди Афыз. — Артыкъ исабыны унуттым. Къайсы якълардан буюрдынъыз!

— Койден келемиз, — мусафир янындаки зевджесине³ ишарет эти, — риджа этем. Рефикъам Аджире ханым!

Афыз кевдесини ашагъы эгильтти... эгильттикче, догърултты. Къадыннынъ къолуны тутмалымы? Онынъле Авропа адети муджиби корюшмек мумкюнми, дегильми, фаркълап оламады.

¹ гарсон — къавехане хызметчилерининъ башы.

² чарх киби — копчек киби.

³ зевджеси — къадыны, рефикасы.

— Гъает хошнутым... — деди о, Аджире ханымгъа. Ве онынъ къучагъындаки балагъа ишаретле, сорады: — Чоджукъ огъланмы? Къызымы?

— Огъулымыз Даниял.

— Машалла! — деди Афыз эфенди, төрелик къайдесине риаетле. — Аджайип огълан. Оседжек, буюйджек. Итимал, аджайип девирде яшайджакъ! Ким билир!

Бала юкълап оламай, шыншыкълай бермекте эди. Аджире ханым оны къоллары устюнде салламакъта олдыгъы алда, Афызнынъ ильтифатлы¹ сөзлерине, башыны саллаяракъ, озь миннетдарлыгъыны ифа этти.

Афыз эфенди отурмакъ ичюн ер къыдырып, этрафына бакъыныр экен, хызметчи онынъ астында деръал курсюни джылыштырып къойды, озю четке чекильди. Афыз эфенди отурган сонъ, хызметчини ишмарле озюне якъын чагъырды.

— Гароз Меметке айтынъыз, мусафирлер ичюн... — о козьлерининъ арекетинен Шамиль эфендини косьтерди, — урьметли мусафирлер ичюн эйи ятакъ азырласын. Акъшамлыкъ емек берсин. Мени анъладынъызымы, Муса?

Афыз эфендининъ сонъки учъ сөзю хусусий эмиетке малик эмир олып, оны айрыджа гъайрет ве тамлыкъ иле эда этмек керек. Бу шартлы сөзлернинъ манасы Гароз Меметке маълум.

— Шубэсиз, шорбаджы!

Хызметчи арт-артына дёрт адым кетти, сонъра гъайып олды.

— Сизни бирден танып оламадым, Афыз, тасавур этесинъизми? — деди мусафир. О субетке сербест джериян² бермек истеди, чюнки озю ресмий лакъырдыгъа алышыкъ адам дегиль. — Занымджа, денъишкенсинъиз!

— Эр кес ойле дей, факъат насыл денъишкенимни кимсе айтмай. — Феми эфенди зевкъланып кульди. — Азгъаныммы? Семиргенимми? Сиз, эски достум да ойле...

— Текаяран эслидже корюнесинъиз. Керчек... бу табий шей. О къадар вакъят кечти!

— Эслидже? Мен эслидже корюнемми? — текрар, мусафирден сорады. Шамиль энди уйгунсызлыкъта къалды. Афыз дарылмакъ узьреми, ёкъса достунынъ фикирини такъдирлейми? Эр алда, Шамиль озь сөзюни тасдыкълап, яваштан башыны саллады: — Бакъ, бу догъру! Бу достча — деди Афыз. — Мен акъикъатен къартайдым!

— Эвлисинъизми, Афыз эфенди?

¹ ильтифатлы — незакетли, эйи.

² джериян — акъынты, мейиль.

— Хайыр! Эвли дегилим. Шеэрнинъ гузель къызлары буюк мирас саиплерине ходжагъа чыкътылар. Мен къуру къалдым. — Афыз мусафирге беяз черчивели козьлюги устюнден бакъты, субетдеши не дер экен деп, бекледи. Мусафир индемеди. Афыз текрарлады: — Эбет! Къуру къалдым! Мен эр вакъыт, эр муим шейден къуру къала тургъаным, хатирингиздеми?

Бу эки генч адам медреседе берабер окъугъан, бир уджреде учь адам олып яшагъан эдилер, учюнджиси акъкъында сёз озь небетинде оладжакъ. Медреседен сонъ, Шамиль муаллимлик этти. Афыз не иш иле мешгъуль олды, Усеиннинъ хабери ёкъ. Медресеге кельген вакъытларында Афызнынъ ады — Феми эди. Усеин Коккозьден Шамиль олып кельди. Бу адны онъа оджапчеси Себия Ислям такъкъан. Муаллим Фемиге, Къууранны ифадели окъугъаны ичюн, Афыз деген. Шамиль бугуныгедже эски ве енги адларыны чифт къуулланып кельмекте.

— Бизим шеэрге ёлунгъыз насыл тюшти?

— Менимми? Мумкюн олса, Исмаиль эфенди иле корюшмек истейим.

— Чокъ эйи, — деди Феми эфенди, — лякин ата якъында Индстандан кельди. Ёргъун олмаса...

— Меним ишим буюк дегиль. Зан этсем, оны замете къоймаз.

— Сизге, Шамиль эфенди, меним ярдымым керекми? — деди Феми эфенди. — Керек олса, чекинменгиз! Исмаиль бей иле арамыз фена дегиль.

— Тешеккюр! Эвеля, озюнен корюшейим... не дейджек!

Къбырмызы фесли хызметчи кельди. Эгилип шорбаджынынъ къулагъына нелердир пысырдады, сонъ четке чекилип, чыракъ киби даушсыз турды. Шорбаджы бир Усеин оджагъа, бир де Аджире ханымгъа козь этип алды.

— Сиз, шубесиз, ёргъунсынгыз, — деди мусафирлерге, — кет раатланынгыз! Ярын, иншалла, корюширмиз, — сонъра хызметчиге хитабен деди. — Шамиль эфендиге ятакъ одасыны косътерингиз!

Афыз эфенди еринден къалкъты, мусафирлерге «хайырлы гедже» тилеп, сагълыкълашты, агъач мердивен бою юкъары къаткъа догъурылды. Усеин муаллим рефикъасынынъ тизлери устюнде юкълагъан баланы къучагъына алды. Къадын-ходжа хызметчининъ пешинден кеткенде, пенджерере янындаки маса башында Умерни корьдилер. Бу маальгедже оны хатирге кетирмегенлерине озьлери ынджындылар.

— Бир шейлер ашадынгъымы, Умер? — деп сорады ондан Усеин. — Афу эт! Биз пек ёрулгъанмыз...

Умер, эр вакъыттаки киби, муляйим кулюмсиреди, башыны яваштан къакъытты. О эмджесини севе, о себептен нукъсанларыны багъышламагъа даима азыр. Умер бана Усеиннинъ Феми эфенди иле отурып къонушкъаныны коръди, янларына бармагъа чекинди. Мани олмакъ¹ истемеди. Бу ерде отурып, джеvizли лакъша ашады, артындан чай ичти.

— Мени къасевет этменъиз, эмдже! — деди Умер. — Мен бу бинада чокъ олам, Феми эфендини де билем. Мында экенинъ-изни онъа мен айттым.

Усеин муаллим айретте къалды. «Умер! Дагълыкъ, дерелик ичинде оськен койлю баласында бу зеккилик² къайдан кельген? Феми эфендини къайдан биле?» — деп тюшюнди. «Атик, ачыкъкозь. Онъа окъумакъ керек.» Энъ зевкълысы шу ки, Усеин оджа, бу хан-азбары ве къавехане Азиз эфендининъки экенлигини бильмеди. Бу аралыкъларны чокътан унуткъан. Ичериде Феми эфендини корьгенде, шашмалагъан киби олды, сонъ эсини топлады.

Саба Усеин оджа, къулагъы тюбюнде бала агълавындан уянды. Бельки Аджире бир шейлер япар, бала сусар деп бекледи. Бала сусмады. Усеин оджа, ниает, козьлерини ачып, этрафына бакъынды, тешек ичинде Аджире ёкъ эди. Баланынъ къундагъы чезик, эскилери сылакъ, аячыкълары авада ойнамакъта эди. О ушюген, гъалиба. Ёргъаннынъ кенарындан чекип, баланынъ устюни орътти. Агълавы токътады.

Усеин Шамиль турды. Чыкъып, Аджире ханымны, кыдырмакъ ичюн къапугъа догърулгъанда, къапу ачылды, элинде зембили Аджире кирди.

— Сени гъайып эттим, — деди Усеин тааджипленип, — къайда эдинъ?

— Базаргъа бардым, — деди къарысы, котеринки юрекле. — Бу ерге якъын экен. Къадайыф³ тюкяны артында.

Зембил ичинден сыджакъ пителер, эльва, тар богъазлы узун бардакъта къой къатыгъы чыкъарып, маса устуне къойды. Усеин оджа оларгъа таарифке кельмез къанаат ве сабырсызлыкъ иле козь этерек, бала киби севинди. Оджа къоюн къатыгъыны пек севе. Алель-аджеле азбаргъа чыкъты, чешмеде йыкъанып кельгендже... софра азыр эди. Къадын ве ходжа отурып, зевкъ ве иштаа иле сабалыкъ эдилер.

¹ мани олмакъ — кедер этмек.

² зеккий — отъкюр акъыллы; зийрек.

³ къадайыф — татлы емеклер.

Оджа уйле маалинде, кунеш кызыдыргъанына итибар бермей, Чатал-Дут аралыгына чыкты. Сагъ кьоллап, кьалдырым бою кетти. Бир талай юрьген сонъ, озюни адамларле кьайнагъан Чаршыда¹ корьди. Акъырын-акъырын огге джылыша берди. Малмийитке якъынлагъанда кьакъынып-тюртюнип юрүвден кьачынып, «Авропа» кьавеханеси беттеки кьалдырымгъа авушты, ойле ёнеди. Сырлы Чешме аралыгы, башында, онъ кьолда, таш басамакълар устюнде Усеин Балич ве Дарби-Али араретли лакъырды этмекте эдилер. Бу эки адам шеэрде китап алыш-вериши иле мешгъуллер. Балич эвеллерде Ялтада маариф хызметинде эди, Асан Нури арекетинде иштираки ичюн, полис идареси оны бу шеэрге сюргюнге ёллады. Шимди кьазангъан парасынынъ бир уджуны дигер уджуна кетирип оламай омюр кечирмекте. Оджа узакътан оларгъа башыны саллады, сагъ кьолуны кокюси узерине кьойып, азачыкъ эгилерек, ёлуна девам этти. Вакъытлар кечеджек, бу киши — Усеин Балич, маариф халкъ комиссары, укюмет азасы оладжакъ. Эбет!

Огге юрүджи-арткъа кьайтыджы юкю дежелер, боюнларына чанълар такъылы учъ атлы файтонлар, кьырмызы кьушакълы, шертли тёпе кьалпакълы айдавджылар. Давулларынынъ агъырлыгъындан омузлары бир якъкъа чеккен кьыйыкъ, булгъача сатыджылар, эвлернинъ сачагъы кольгесине чекилип, кемане ве даре чалып, эски тюркюлеримизни сёйлейиджи кьарт чингенелер. О аджайип Салачыкъ чалгъыджылары. Усеин оджа бу гурюльтюли сокъакъларны, юрекни сызлатыджы бу хош садаларны сагъынгъан эди. Кимерде токъталып, инсан чалкъанмасыны сейир эткен олды, лякин чокъ турмагъа чареси олмагъанындан текрар илери ынтылды. Базиргян Ялпачыкънынъ тюкяны огюнден, Шабалта мааллесининъ кьабургъасындан кечти, Хансарайны да аркъада кьалдырып, Почта аралыгы уджуна кельген эди, бурунына кьара биберли янтыкъ кьокъусу урды. Оджа, мутерем окъуйдыжымызгъа малюм, «Вели Баба» кьавеханесинде ашап, тойып чыкты, ач дегиль, амма фуруннынъ янындан кечип-кетип оламады. Ичериде юфкъа беденли, индже мыйыкълы уста, агъач курекнен печтен янтыкълар чыкъарып, тахта тёшеме узеринде тизмекте, янашада, тенеке сергилерде кербар ренкли тазе кьалачлар, кьуманчыкълар — маялар, пенирли сыра-сыра олып, ярашып турмакъталар.

Серги аркъасындаки кьувурчыкъ сачлы огълан бала козьлерини муштериге котерди.

— Буюрынъыз, эфенди! — деди муаллимге. — Арнаут маялары. Янтыкълар. Бойлелерини ялынъыз бизде тапмакъ мумкюн!

¹ чаршы — базар.

Муаллим хош кулюмсиреди ве къолуны быджагъынынъ дже-
бине сокъты.

- Пенирли къачкъа?
- Дёрт капик, — деди бала.
- Янтыкъ?
- Учъ капик.

Оджа джебени къармалай берди. Уфакъ пара тапып ола-
мады. Янтыкъкъа ола, ири акъча бозмагъа истемеди.

— Къалач бармы? — деп сорады оджа. Бир шей алмайып
чыкъып кетмек... айып оладжакъ эди.

— Бар, — деди бала. — Данеси дёрт ша.

Муштери джебинде тапылгъан эки капикни баланынъ
огюне къойды, бир къалач алып, джебине къойды. Фурун-
дан чыкъып, аягъы къалдырымгъа баскъаны киби къаразерели,
сыджакъ, къокъулы къалачнынъ бир четинден тишлемек истеди,
лякин кельген-кечкен адамлардан утанды.

Он беш йыл даа кечер, кендине дёрт шалыкъ къалач саткъан
къувурчыкъ сачлы бала, Абдулла акъайнынъ огълу, Къырымда
Билял Чагъар намы иле девлет эрбабы олур. Оджа шимди бу хусу-
ста бир шей бильмей. Кимсе бильмей. Амма баланынъ озю де, янғы-
чыкъ элинден дёрт шалыкъ къалач алгъан муштерининъ, миллет
ичюн ким экенлигинден ве илериде даа ким оладжакъындан хабер-
дар дегиль. Быджагъынынъ тифтикли тирсеклери, потюклери-
нинъ къыйыш окчелери, ашагъы саркъыкъ орьме юнь чораплары,
булар, эльбетте, портманесининъ инджелигинден, амма дюльбер
череси, айдын назарлары онынъ рухий зенгинлигинден делеялет
эди.

Усеин оджа чешме огюндеки сылакъ ташлар устуне ихтиятле
баса-баса къаршыдаки къалдырымгъа чыкъты, Орта Медресе
бетке ёл тутты. Кунеш зияларыны адамларнынъ башлары узерине
сачмакъта. Ич бир шей ерге озюнинъ кольгесини быракъмай. Хан-
Джами мааллесининъ эсли-башлы эркек эалиси шимди уйле нама-
зында, Джаддеде¹ адамлар, тюкянларда муштерилер ёкъ. Ибадет-
ханеге кетмеген кахъялар, меъмурлар тенеффюс маначыгъынен
къавеханелерге толущкъанлар. Шеэрнинъ меркез мааллелеринде,
авропалыларгъа бенъземек ичюн, уйлелик тенеффюске риает
этильсе де, ичери аралыкълардаки тюкянларда тѣкмеджилер,
къылджылар, къуюмджылар, къалайджылар, бакъырджылар,
къадайыфчылар, куркчилер, терзилер² уйлелик тиджаретни токъ-
таткъанлары ёкъ.

¹ джадде — кенъ ве узун сокъакъ.

² терзи — тикиджи.

Он алты бинъ адамлыкъ залиге саип шу шеэрнинъ отуз эки мааллесинде отуз эки джамиси, отуз эки юксек минареси, отуз эки де имамы ве мазини олып, онынъ да, дигер буюк шеэрлер киби, озюнинъ ичтимаий табакъалары, акъ суюклилери — бейлери, мырзалары, челебилери; руханийлери — шейхлери, къадыллары, хатиплери, имамлары; зенгинлери, буржуасы ве озюнинъ эр куньгю эмеги иле кечинген фукъаре зенааткъярлары, усталары ве, ниает, Чурюк-Сув боюнда тизилип, орта асыр усулы иле иш корюджи табаналарнынъ ишчилери ве халфалары¹, къара хызмет кишилери ве, бойле аяттан наразы генчлери, муневерлери де мевджуддыр. Зенгинлер ве аллылар яшагъан эвлердеки чокъ кунлю тойлар, яшлар отуршувлары, къызлар джыйынлары, киев тыраш олувы... ве бу тойларда чалынгъан тесирли назик авалар, араретли оюнлар, мусафирлер ичюн пиширилген палевезели плявлар, къавурмалар, кебаблар, бакълалы, нохутлы, къартоплы эт шорбалары, мусакъкъалар, сармалар, долмалар, пачалар, сиркели куфтелер, кобетелер, бурмалар, къыйыкълар, богъчачыкълар, къурабиелер, эльвалар, хошафлар ве саирелер халкъымызнынъ ашчылыкъ санъатындаки буюк меаретини косьтермекле, мезкюр емеклернинъ лезетини бакъмагъа къазанчы мусааде этмейип, умач шорбасы, ягъсыз ве къатыкъсыз макъарне, бакъла, яхут экмек шорбасы... табаналарда джыйыгъан, тозлангъан терилерден къырылып алынгъан «тери ягъы»нда пиширилген агъыр къокъулы емеклер?! Буларны гъанимет² деп бильген къоранталар да аз дегиль. Аксине шеэрде бундан фена алларны да коръмеге мумкюн. Джамилер огюнде турып, намаздан чыкъкъанларгъа: «Саускъан мааллесинде Абдулмеджид акъай сыкъылгъан. Гонълюнъизден къопкъанны беринъиз!» — сёзлеринен мураджаат этип, явлыкъ ачкъан гъарип адамлар — ёкъсуллыкънынъ къурбаны олдугъына шубе этилемез.

Шеэрде бир рус гимназиясы ишлер. Онда сийрек-серпек татар балалары да тасиль корелер. Эр маалленинъ озюнде булунгъан татар мектебининъ дёрт сыныфында бир оджа бар. Сыныфлар бир ода ичинде, небет-небет окъуйлар. Земство мектеплерининъ муаллимлери айры. Мен бу оджаларнынъ эксерисини севем-саям, о себептен оларны сизлер де бильгенинъизни истейим. Ахмед Нуредин, Ягъя Байбуртлы, Ахмед Нагъаев, Ибраим Меинов, Абдураман Усни, Сулейман Бадракълы, Якъуб Шакир-Али, Осман Заатов... бу генч оджалар татар балаларына илим, фен ве зека³ огретмектелер.

¹ халфа — шегирт (ишчи).

² гъанимет — *мында*: къазаныч.

³ зека — омюрге эр шейни анълав.

Усеин оджа Орта-медресе бетке юрюшине девам этмекте. Онъа эшти ёл даа юрмек керек. Албуки озю энди ёрулгъангъа бенъзей.

Къолу ичинде къалгъан къалач кесегини ихтиятле агъызына къашты, гизлиден чайнала-чайнала кеткенде, янында эки атлы файтон токътады.

— Буюрынъыз, эфенди! — деди онъа без мыйыкълы айдавджы. — Ава сьджакъ... терлегенсинъиз. Отурынъыз! Мен чокъ алмам. Бутюн зевкынъыз-сефанъыз ичюн кыыркъ капик берирсинъиз!

Оджа кишининъ айткъанларыны эшитмеди, анъламады... алень-аджеле файтонгъа минди. Файтон эппи юрьген сонъ къулакъларында айдавджынынъ «мен чокъ алмам» деген сёзлери чынъладылар. Оларнынъ манасыны анълап, озюнинъ аякъларындаки потюклерге козь этти. Кулюмсиреди. Без кыяларнынъ кольгелери таш ёлны ортыюп, оны салкъынландыргъан вакъытта, оджа эки къанатлы араба къапу огюнде ерге тышти, файтон Салачыкъ¹ бетке ёнеди. Оджа араба къапу янашасындаки кучюк къапуны къакъты. Къакъкъан сонъ, бекледи. Кимсе чыкъмады. Дивар аркъасында, багъча ичинде, кимдир балтанен одун кесмекте. Эркек киши иле къадын лакъырды этмектелер. Оджа къапуны текрар къакъты. Балта сеси кесильди. Бираздан сонъ, къапу аралыкъланды. Эсли кишининъ яры бети корюнди.

— Сизге ким керек?

— Исмаиль эфенди иле корюшмек истейим.

Къапу къапалды. Аякъ даушлары узакълаштылар. Мусафир таш ёлдаки, къум устюнде огге-арткъа юрьди. Юрьген сайын эски потюклеринден ерде бичимсиз излер кълалдылар. Ёл четиндеки без, юмшакъ таш устуне аякъларыны невбет-невбет къойып, балакъларынынъ тозуны къакъты, сонъра джебинден гульгюли пошусыны чыкъарып, бетининъ ве елькесининъ терини сильди. Бу эснада къапу ачылды. Босагъа аркъасында без эльбисели², эсмери, яш киши турмакъта эди. Осюк сачлары кыырмызы фесининъ астындан чыкъып, елькесини орткенлер.

— Ким оласынъыз, эфенди? — деп сорады о, ёлджудан.

— Мен Усеин Шамиль... Тохтаргъазы огълум, — деди мусафир.

— Айвасыл оджасы. Исмаиль муаллимде ишим бар.

Саде зиялылар — оджалар, эдиплер, рессамлар, миъмарлар Гаспринскийге «Исмаиль муаллим, Исмаиль эфенди... «Гаспралы» деп мураджаат эткенлери алда, зенгин табакъа кишилери онъа «Исмаиль бей, Исмаиль мырза... Гаспринский» демектелер. Ойле

¹ Салачыкъ — Багъчасарайнынъ бир мааллеси.

² эльбисе — урба, кийим.

денильмеге наширнинъ кечмиштеки задекянлыгъы¹ ве аль-азыр-даки шурети себеп.

— Риджа этем! — фесли киши къапуны артынадже ачты. Мусафир босагъадан ичери атлагъан сонъ, онъа дивар янын-даки курсюни косътерип, деди: — Бираз сабыр этингъыз!

Фесли киши таш басамакълар бою экинджи къаткъа чыкъып кетти. Мусафир курсюге отурды, джеviz агъачын-дан ясалы къутусыны чыкъарып, сигар ясады, кибрит чер-тип тутандыргъан сонъ, этрафына бакъынды. Сол якъта ири-ири пенджерели таш бинанынъ биринджи къатында мотор ишлемекте, чархлар дёнмекте. Яш муреттип юксек уруфат больмелеринде арифлер тапып, келимелер тертип этмекте. Ачыкъ пенджереден эр шей корюне. Басмахане иле идарехане арасында демир къоркъулыкълы юксек кечит бар.

«Бир газетанынъ нешири бу къадар эндише² иле багълымы, аджеба?» — деп тюшюнди оджа. Онынъ бу эвге келюви биринджи сефер олмаса да, эвельки зияретлеринде басмаханенинъ ишени абайламагъан ве шимди басамакълардан ашагъы энмекте олгъан безз альбисели кишини де коръмеген эди.

— Нашир сизни уджреде³ беклей, — деди о, мусафирге. — Буюрынгъыз!

Оджа, яш кишининъ газета идаресинде адий хадим дегиль, бельки муаррир ве наширнинъ огълу экенлигини фаркълап, онынъ пешинден кетти.

Исмаиль Гаспралынынъ кабинети, истраат одасы ве ятакъ-ханеси, эписи бир уджреден ибарет. Бу бина къытлыгъындан дегиль, хызметнинъ хусусиети бунъа меджбур эткенинден себеп. Муаллим тёшегинден саба саат алтыда къалкъа, бир фильджан сютсиз къаве ичкен сонъ хызметине башлай. Къушлыкъ маалинде енй почта келе. Мектюплерни озю ача, Европанынъ ве Асиянынъ мухтелиф⁴ тиллериндеки тазе газеталарны козьден кечире, муим хаберлернинъ астларыны къырмызы ве мавы боялы къалем иле чызып, хадимлерге такъдим эте. Бу ишни Гаспринский озюнинъ язы масасы башында дегиль, каръёла⁵ аркъалыгъына таялы алында япа. Адети ойле. Язы язгъанда тютюн чокъ иче.

Кунеш шавлелери алчакъларгъа, къаялар арасына тюшкен сонъ, муаллим софагъа чыкъа, идарени ве басмаханени доланып,

¹ задекян — зенгин табакъа векили.

² эндише — къыйынлыкъ.

³ уджре — ода, хане *мында*: кабинет.

⁴ мухтелиф — чешит.

⁵ каръёла — лѣжко.

хадимлер ве муреттиплер иле кьонушып, уджресине кьайтып келе. Текрар карьеласына таяна.

Генчлигинде, бедендже кьавий экенде, сабалары кабинетинден коридоргъа чыккькъан маалинде машиналарнынъ даушыны эшитмесе, пек азаплана, басмаханеге кирип, сюкюнетнинъ себебини сорап бильмегендже, эвде раат отурып оламай тургъан.

«Бу уйкен огълу олмалы...» деп тюшюнди мусафир мердивенден юкъары котерилир экен. О Исмаиль эфендининъ озю ве аилеси акъкъында чокъ эшиткен, онынъ фаалиети иле тафсилятлы таныш. Буюк огълу Рефат наширнинъ биринджи ярдымджысы. Мансур ве Айдер — кендже огъуулары... олар гимназияда окъумагъталар. Хатидже, Шефикъа, Нияр ханымлар исе муаллимнинъ къызлары.

Эв саиби, адети узьре, зияретчилерни мусафир салонында кьабул эте тургъан. Бу сефер ойле япмады. Усеин Шамиль кабинетке буюрмасыны риджа этти, чюнки кенди гъает ёргъун, вакъыты тар эди.

Мусафир озюнинъ иши акъкъында насыл лакъырды ола биледжегини ве не иле битеджегини тюшюне-тюшюне кельмекте экен, Рефат онынъ буруны алдында агъыр эмен кьапуны ачты.

— Риджа этем, Усеин эфенди!

Оджа ичери кирмекте олды. Рефат онынъ артындан кьапуны ортип, озю кериденди. Мусафир кениш ода ичинде, сийрек ве чал сачлы, узун, гурь мыйыкълы кишининъ огюнде турмакъта эди. Устюнде уфакъ дёгмели, тар якъалы, узун чекмен. Башында пускюлли, кьырмызы фес. Элинде рус тилинде «Вестник» газетасы.

— Селям алейкум, Исмаиль муаллим! — деди зияретчи. Озю сыкъылды, кьызарды.

Муаллим мусафирге элесленип бакъты. Де таныгъан киби олды, де танымагъан киби...

— Алейкум селям! — деди нашир эминиетсизликле. Мусафирнинъ кимлигини эске тюшюрьмек ичюн, козьлерини кьыса берип, онъа бакъып турды. Ниает, таныды. Кендине узатылгъан кьолны тутып, кучьлю сыкъты. — Риджа этем!.. — дивар янындаки вяна креслосына ишарет этти. — Отурынъыз!

Усеин корюшювден пек эеджанланды. Креслогъа отургъан сонъ явлыгъынен манълайыны сильди, козьлерини ердеки килимге догърултып, индемей отурды. Лакъырдыны бирден кьураштырып оламай, заметленди. Гаспринский карьела устюнде экен, мусафирге кергин дикъкъат иле козь этти... бекледи.

— Мен Айвасылдаки министр мектеби оджасы... Усеин Шамиль олам, — деди зияретчи ве юткъунып алды. — Хатирингызде олса, дёрт йыл эвельси узурингызда булунгъан эдим.

— Эбет! — деди муаллим. — Эписи хатиримде. Мектебингызде ишлер насыл? Джемаат ярдым этеми?

— Джемаат... эльбетте, ярдымдан къачынмай, — деди Усеин оджа, — лякин джемаатнынъ озю ярдымгъа мухтадж. О гъарип, фукъаре. Мен Айвасылны терк эттим.

— Сиз... Айвасылнымы? Ничюн?

— Ишлемеси кучъ олды. Айвасыл Ялтагъа якъын. Ялтада исе чар меъмурлары, полис хадимлери чокъ, оларнынъ къулакълары ири, къоллары узун.

— Не иле мешгъуль олмакъ истейсингиз?

— Оджалыкъ иле, — деди Усеин Шамиль. — Элимден кельген башкъа нем бар?

— Шаирлик... иш дегильми? — Гаспринский онъа элесленип бакъты, — «Ветан хадими»нде дердж этильген шиирлерингиз иле танышым. Базылары фена дегиль.

— Къайсылары, муаллим!

Исмаиль эфенди ишарет пармагъыны мангълайына тиреди, нелерди тюшюнди, нелернидир хатырлады... Усеин оджанынъ эсеринден базы сатырларны окъумагъа тутунды.

— «Бу дюньяда эр шей пара, башта пара, сонъ бахт ара. Раат истер исенъ — пара, керек пара, пара, пара! Дин огренмек ичюн пара, оны кутъмек ичюн пара, дюнья бильмек ичюн пара...»

Сонъра, муаллимнинъ тили негедир илишип, токъталды. Ахырыны эске тюшюрмек ичюн хайли вакъыт дудакъларыны къыбырдатып, эшитильмез дауш иле бир шейлер пысырдап отурды, ниает, девам этти:

— «Ятсанъ пара, турсанъ пара, догъсанъ пара, ольсенъ пара, сагъ ве хаста олсанъ пара...» — Исмаиль бей зевкъланып кульди. — Гуя меним вазиетимни билип язмышсынгыз, Усеин эфенди. Фена дегиль. Фена дегиль! — деп текрарлады нашир.

— Мен сизге енъи эсерлернен кельдим, — деди онъа джевабен Тохтаргъазы. — Мумкюн олса, окъуп бакъынгыз!

Гаспринский бир янбашыны бошап, дигер янбашы узерине янтайды. Юзюнде эндише асыл олдыгъы алда, сусты... бекледи.

«Бакъайым... дурулмаз, къанаатсыз генч несиль не диеджек?» — деп тюшюнди Исмаиль эфенди ичтен. О тюшюнмекте экен, Усеин оджа къоюн джебинден дефтерини чыкъарып, наширге узатты.

— Мунасип корьсенгиз... Табъ этингиз!¹

¹ табъ этингиз — нешир этингиз.

Исмаиль эфенди, Усеин оджанынъ авада узаныкъ кълундаки дефтерге бакъты-бакъты, ниает, башынынъ арекети иле кошедеки язы масасына ишарет этти. Усеин оджа дефтерни тез-тез алып-кетип, маса устуне кълыйды.

Эв саиби мусафирден Айвасыл ве Дерекой хаберлери динълеген, дост-эшлернинъ вазиети иле таныш олгъан сонъ кълалкъты, маса башына отурып, шиирлерни окъуп бакъты. Гаспринский эр шейни аля козлюксиз окъумакъта. Козълери арифлерге о дередже алышыкъ ки, бир бакъышта бутюн саифенинъ мундериджесини кълаврап ала биле. Дефтерни бир дефа къларыштырып, козден кечирип чыкъты, сонъра ашыкъмайып, текрар окъуды... чокъ вакъыт окъуды. Окъуп битирген сонъ, Усеин Шамильге бир шей айтмады. Индемей отурды. Тюшюнди-тюшюнди, козуне апансыздан дефтернинъ ахырында шаирнинъ шахсиети акъкъындаки сатырлар чалынды. Оларны мемнюиетле окъуды ве тааджиленди. Усеин Шамильге бир шейлер сёлемек истеген киби, козлерини котерди... бакъты-бакъты, бир шей сёлеп оламай, текрар ашагъы эндирди. Дефтерни эп къларыштырды... эп окъуды.

Нашир дефтерни теткъикъ¹ иле мешгълүл экен, Усеин оджа уджрени дикъкъатле козден кечирди. Эменден ясалы язы масасы иле меракъланды. Онынъ учъ якъында алчакъ пармакълыкъ. Диваргъа таялы кълысымында сыранен экишер кълатлы чекмеджелер. Сол якъта ешилъ кълалпакълы лампад. Янашада электрик дёлмелер. Муаррир буларгъа пармагъынен басып, зарур хадимни кенди узуруна чагълара, керек вазифени буюра биле. Дивардаки ченгелге кечкен саннынъ лейхалары илинген. Ерте, килимининъ этрафында вяна отургълычлары ве орьме мешин креслолар кълыйлгъан.

Зияретчи эппи вакъыт индемей отурды... ниает, акъларындан пенджерере чевирильди, ихтиятле боюныны котерип, тышарыгъа козь этти. Багълча ичинде, джевис тереги астында эсли къладын сатыр иле кълыйма чекмекте, янында кучюк кълызчыкъ семиз, чыбар мышыкънынъ пешинден кълуалай. Ёлдан азбаргъа одун юкю бир атлы араба кирди, эвнинъ аркъасына кечип кетти. Одунлар бычылгъан, догълралгъан... нарат киби. Узакълта эвлернинъ дамлары узеринде, шинген думан арасында рум кильсеси юкселип турмакъта. Шеэрде екяне кильсе.

Усеин оджа бу левханы сейир этип тургъланда тыныкъ, ёргълун сес эшитип, аркъасына чевирильди. Нашир, ишарет пармагълыны кългълытыннъ ортасына тирегени алда, мусафирге бунарлы козълеринен бакълмакъта эди.

¹ теткъикъ — огренюв, окълув.

— «Кими киер алтын тадж, кими бир пула мухтадж...» — Гаспринский шиирден сатырлар окъуп косътерди. — Бу не демек, Усеин эфенди? Багълы козьлерле атылан таш... Ойлеми? Даа сонъра... — кене окъуды. — «Иш бирен токъ, ишчи ач. Буламады бунджа эким иш бу дерде бир илядж».

Дефтерни асабийликле кресло узерине быракъып аякъкъа къалкъты.

— Ёкъ, огълум! Бойле эсерлери нешир ичюн бенде имкян ёкътыр!

— Насыл эсерлерни, къыйметли устаз!

— Заманы, шарапты дюшонмей язылан эсерлери... — деди Гаспринский. — Ве эписи озюнъизе малюм.

— Мен беллесем, безыгъа даима безы, къарагъа — къара демек керек, — деди Усеин оджа.

— Шубэсиз, — Исмаиль Гаспринский мусафирнинъ фикирини тасдикълап, башыны къакъытты. — Эр шейнинъ озь ады, озь таинаты бар. Ве Абдурешид эфенди, кендинъизе малюм, эр шейни озь ады иле адландырды. Къарагъа — къара деди, безыгъа — безы... Эбет! Сиз дикъкъат этинъиз! — нашир еринден къалкъты, диваргъа якъын барды, аякъ уджларында котерилип, юксек рафтан «Ветан Хадими»нинъ биринджи нусхасыны алды, онынъ, баш макъалесинден базы келимелерини окъуп косътерди. — «Язаджагъымыз вакъиа ве адиселер не къадар аджджы олурса-олсун, олдугъы киби языладжакъ... янгъыны иллюминация, хиянети кирамет, къаргъайы — бульбуль, виранейи — гулистан дие тасвир итмейджегиз. Догъруя — догъру, эгрие — эгри демек меслек¹ ве вазифемиздир. Халкъ намы алдында эйи ве фена япылан ишлери агъаларнынъ, бейлеринъ хатири, софуларынъ такъвалыгъы, шейхларынъ керамети урьметине ялан-янгълыш арз итмейджегиз...» — Исмаиль эфенди бунынъле окъувыны кесип, газетаны къайтарып рафкъа къойды. — Эбет! Медиев ишке бойле, араретли киришкен эди. Сейленъиз, «Ветан Хадими» не къадар яшады?

— Эки йыл... — деди Тохтаргъазы, — лякин намус-ырыз иле яшады.

— «Терджиман» йигирми еди йылдан бери омюр сюрмекте, — деди Исмаиль эфенди, ифтихар² иле. — Не беллейсинъиз, о намус-сыз-ырызсыз яшамакътамы?

«Ветан Хадими» узериндеки лаф генч муэллифни эеджангъа кетирди, чюнки онынъ догъувында ве фаалиетинде Усеин оджанынъ джиддий хызметлери олды ве.. къапатылувы да юрегинде

¹ меслек — макъсат.

² ифтихар — гъурур.

терен яра ачты. Бу яра даа тазе. «Ветан Хадими» не генчлик буюк умют багълагъан эди. Языкъ ки, халкънынъ сербестлиги ичюн енъи фикирлер сёйлеген «Ветан Хадими»... артыкъ ёкъ.

— Афу этинъиз, муаллим! — деди оджа басыкъ сеси иле. — Мен фикиримни, бираз башкъаджа сёзлерде ифа эттим. Мен демек истедим ки, экисинде эмель бир дегиль. Абдурешид Медиев курешти.

— Ким иле?

— Чаризм иле!

— Курешти... енъдими? — нашир иддетленип сорады, — Енъе билирми эди?

— Ёкъ. Енъип оламады, — деди Тохтаргъазы. — Енъмек ичюн чокълукъ ве бирлик зарур.

— Енъмек ичюн кучъ лязим, — дие итираз¹ этти Исмаиль эфенди. — Биз зайыфмыз. Императорда сиялы аскерий кучълер бар.

— Император, шубесиз, бизден кучълю, — деди Усеин оджа, яры кинае тарзында, — амма зайыф халкълар бирлешселер, кучълю императорны енъе билирлер.

— Бирлешселер!.. — эв сайби мусафирнинъ сёзюни аджи-зликле текрарлады. — Бирлешмек ичюн анълы олмакъ шарт. Биз чокъ кериде къалдыкъ... чюнки джиалет² къафамызы къурутты, козьлеримизнинъ шефаатыны алды. Илери халкъ олмакъ ичюн окъумалыйыз. Мутеракъкъый бильгилер ве фикирлер иле сияланмалы, онлары кенди дилимизде накъиль³ идип, кенди мектеп-леримизе, медреселеримизе кирдирмейе чалышмалыйыз!

Бу фикирлер догъру. Усеин Шамильнинъ оларгъа итиразы ёкъ, лякин олар мукеммель дегиллер. Халкънынъ сербестлиги ичюн ялынъыз медениетнинъ, илимнинъ озю къафи дегиль. Сербестлик ичюн даа муимдже, даа дефильдже ишлернинъ акъкъындан кель-мек керек. Нашир олар хусусында, ничюндир, сёйлемеди. Фикир-лерини ниаетке еткизмеди. Ничюн? Усеин оджа мутальяаны девам этсинми? Бу эвге бир риджа иле келип де, умютсизден башлагъан мунакъашада Исмаиль эфендининъ сёзлерине яхшы, яхут яман деген кыймет кессинми? Ойле меселелер олдугъындан, сусып да оламады.

Шай тюшюнди Усеин оджа. Тюшюндже оны раатсызлады. Дигер якътан исе, муляазалар гъает джиддий ве ибретли... земане генчликнинъ къафасыны ишгъаль эткен меселелер олдугъындан, сусып да оламады.

¹ итираз — наразылыкъ.

² джиалет — джаиллик.

³ накъиль — терджиме.

— Афу идинъиз, Исмаиль муаллим! — деди оджа. — Кериде къалдыгъымызнынъ себеplerинден бири, шубесиз, джиаллет-тир. Я джаиллигимизе себеп недир? Бизлери эсир иден, аякъ алдында ёгъуран, эзен, инсан укъукъындан маърум иден недир? Чар акимieti дегильмидир?

Эв саибии айретле козьлерини котерди.

— Русие мусульманлары окъуп, денений адамлар олурларса, акъны-къараны танияджакъ, кендилерини зулумдан къорчаламая биледжеклер, — деди о, Усеин Шамильге. — Илим, фен... иште, бизе не лязим.

— Мусульманларынъ тюрлюси вар. Зенгини де вар, фукъареси де. Зенгин мусульман джаиль дегиль. Демек, иш диний менсубиеттен зияде — джемиеттеки ичтимаий мевкъида¹... ойле экен, мен зан этсем, эвеля фукъарелернинъ къолларындаки бугъавларны къырмакъ керек.

Муаллим бир дивардан дигер диваргъа къадар, илери-кери, кезинмекте экен, бирден токъталды.

— Афу этинъиз, Усеин эфенди! — деди о, мусафирге мураджаат иле. — Сиз къач яшындасынъыз?

— Йигирми докъуздам, — деп джевап берди мусафир.

— Йигирми докъуздасынъыз... А! — Исмаиль эфенди, оджанынъ яшлыгъына сукъланып, хошнугъ чере иле кулюмсиреди. — Меним «Тонгъыч»ым² басмаханеден чыкъкъан вакъытта дюньяда вармы эдинъиз?

— Хайыр! — деди Усеин оджа ве кулюмсиреди. — Мен «Тонгъыч»тан эки ай сонъра дюньягъа кельгеним.

— Эки йыл сонъра халкълар «Терджиман»ны окъуя башладылар. Аля окъумақталар. «Терджиман» чыкъмамыш олса эди... ким бильсин? Эбет! Ким бильсин! — деп текрарлады Исмаиль Гаспралы. — Итимал, шаир Тохтаргъазы да олмаз эди. Матбуат ёкъ исе, яzydжы неден догъа бильсин? Сиз яшсынъыз. Даа чокъ яшайджакъ, чокъ кореджексинъиз. Бизим кордюклеримизи дегиль, бутюнлей енъисини. Истисмардан, зульметтен азат аятны кореджексинъиз.

Тохтаргъазы сусты... джевап бермеди. Енъи асыр башындаки ичтимаий-сиясий вакъиаларгъа онынъ озъ назары бар. Исмаиль эфенди Русие мусульманларыны окъумыш адамлар этип, Авропа медениети севиесине котермек истей. Эмели ойле. Сёз келими... котерди. Сонъра не оладжакъ? Бир шей денъишеджекми? Хайыр,

¹ мевкъи — вазиет.

² 1881—1882 сенелери «Тонгъыч», «Шефакъ: «Нешрият Исмаилие» адлары алтында меджмуа нешир эткен эди.

денъишмейджек. Окъумыш зенгинлер иле окъумыш фукъарелер оладжакълар. Истисмар, эсарет девам этеджек.

Усеин оджа улу гъаелер огърунда илериде оладжакъ хызметлерде, курешлерде къатий ер ишгъаль этювнинъ¹ муимлигини тюшюнди. Русиеде енъи кучъ догъмакъ узъре. О кучъ мусаватсызлыкъны² йкъаджакъ. Исмаиль муаллим оджанынъ зеининде бу фикирлер къайнашкъаныны, сукют отурувындан, хаялсыравындан ве... кимерде-кимерде муаллимнинъ юзюне гизлиден козь этип алувындан бильди.

— Бугъавларны къырмакъ... сиз ойле дединъиз! — муаллимнинъ хатирине Тохтаргъазынынъ бана айткъан сёзлери тюшти. — Мен Парижде Тургенев иле субет эттим. «Коммунист манифести»ни франсыз дилинде окъудым... — деди муаллим.

Карьёлагъа отурды, тютюн къутусыны тизлери устюне къойып, сигар ясай башлады. О, аеджанлы эди. Пармакълары кендине таби олмай, къалтырай бердилер. Де тютюн ерге сачылды, де къягъыт элинден учты. Не исе, сигарны ясап, кибрит чертип тутандыргъан вакъытта къапу давушсыз ачылды, хыналы сач, эсли къадын кирди, дивар янындаки кучюк масаны ортагъа сюрип, элиндеки табакътан онынъ устюне эки фильджан къаве ве индже, безз чубукътан орюли чанакъта кербар-киби бакълавалар къойып, яваштан чыкъты.

— Буюрынъыз, Усеин эфенди! — деди нашир. Фильджанны мусафирге таба чекип къойды. — Лафкъа тутундыкъ, къонакъбай борджумны унуттым. Афу этинъиз. Бельки бир шейлер емек истейдирсинъиз? Сымарламакъ мумкюн. Э? Чекинменъиз!

Усеин Шамиль, шубесиз, токъ дегиль эди. Токъ дегиллиги ичюн де шимди къаве ичмеге истеги ёкъ. Лякин Исмаиль муаллим иле бир софра башында къурулып отурып, аш ашамакъ — тёрелик³ олмайджакъмы?

— Зёре ханымнынъ вефат эттиги чокъ вакъыт олды, — деди муаллим, тюшкюн алда. — Эп туллыкъ омюри кечирмекдейим. Онынъ догъмуш къардашына эвлендим. Къадын чокъ яшамады. Такъдир... къыйметли Усеин Шамиль! Мен артыкъ ихтияр олдым. Факъат окюнчим ёкъ. Аятымдан мемнюним. Фани дюньядан бош араба киби чыкъып гитмейеджегим. Миллете элимден келен хызмети яптым.

Бойле дер экен, муаллимнинъ козьлерининъ кенарларында эки ири тамчы йылтырады, сонъра о тамчылар янакълары узеринден

¹ ишгъаль этюв — алув.

² мусаватсызлыкъ — акъсызлыкъ, адалетсизлик.

³ тёрелик — *мында*: юзьсюзлик, эдепсизлик.

акъып, ерге, килим узерине тюшип кеттилер. О, козь яшларыны мусафирден гизлемеге ынтылмады, атта явлыгынен оларны сильмеди. Усеин оджа озюнинъ къальбининъ тепиндисини бираз тыймакъ ичюнми, ким бильсин... аякъкъа къалкъты, эллерини къавуштырып, не демекни, не япмакъны бильмей, онынъ огюнде турды.

— Отур! Отур, огълум! — деди онъа нашир. — Бу ал менде биринджи дефа дегиль. Къасеветленменъиз!

Усеин Шамиль текрар отурды. Къаве ичильген сонъ эвге къайтмакъ ичюн къалкъты, маса устюндеки дефтерини алып, къоюн джебине къойды, сагълыкълашмакъ ичюн наширге чевирильгенде, о, арыкъ, узун эки пармагыны котерип, авада эки дефа чертти.

— Сабыр этинъиз... — деди Усеинге. — «Руслар иле бир хош яша» намлы эсеринъизи къалдырынъыз! Ондан сонъра... Э! Э! — дигер эсернинъ адыны хатырлап оламай, тюшюнди. — Не эди! Не эди? А! «Къайдымызы ким чекеджек?» Ойле эди, гъалиба. Оны да беринъиз. Башкъаларыны... афу этинъиз, къабул этип оламайым! Олар озюнъизде турып-турсунлар!

— Не вакъыткъа къадар?

— Эйи кунълер келене къадар, — нашир яваштан кокюс кечирди.

Усеин оджа, эки шиирнинъ саифелерини дефтер ичинден йырттып алып, маса узерине къойды, муаллимнинъ алидженаплыгы ичюн, къолуны миннетдарлыкъле сыкъты ве тешеккур этип, уджреден чыкъты.

Экинди маалинде оджа «Вели Баба» къавеханесине къайтып кельди. Хан азбарында сенек, тырнавуч, ювез, акълап, къызылчыкъ юкю койлю арабаларыны эслеп, итимал, койдешлер кельгендирлер, фикиринен оларгъа якъынлашты. Атлар, огюзлер чюрюк тобан ве тезек сасыгъан ахыр ичинде хытыр-хытыр малат ашамакъта эдилер. Койлюлернинъ башларында юфкъа юнлю къалпакълар, аякъларында чарыкълар, беллеринде эки-учь къат сарылы къырмызы-мавы ёлакълы къушакълар. Ай-Петри беттен кельген ешилъ козьлю, къуру кевдели, арекетчен кишилер... олар ярын саба базарда малларыны сатып, тюкянлардан эв сымарышларыны алып, эвлерине къайтаджакълар.

Баба ёкъ вакъытта Даниял пек чылчыкълангъан, кунъ бою юкъламагъан. Аджире ханым джаддеге алып чыкъып, къалдырым боюнда юре-юре ёрулгъан. Сонъра ичери кирсетип, ашаткъан, бала кене дамсызлана берген. Якъында юкълап къалгъан. Энди къаранлыкъланып башлай. Оджа аля корюнмей. Аджире къасеветленип, къавеханенинъ салонына тюшкен эди, Усеин

Шамиль Алядин.

«Иблисиниъ зифетине давет»

Шамиль кирип кельди. Къарысы енгиль нефес алды. Ходжасына ёргъун козьлерини догъуртты. Козьлер сабадан бери хайырлы хабер беклемектелер. Аджире ханым ходжасынынъ зиярети насыл кечкенини, чересине бир бакъышта биле тургъан. Бу дефа юзюнде не тышкюнлик, не де хошнутлыкъ окъуп олмады.

— Исмаиль эфендинен корюшип олдынъызмы? — деп сорады Усеинден. — Ничюн индемейсинъиз?

— Корюштим... — деди оджа, кыскъадан. — Эки эсеримни алып къалды. Дердж этеджек.

— Дигерлерини?

— Дигерлерини... — Усеин Шамиль елкесини къашып алды, — къабул этмеди.

Анда, Исмаиль эфенди иле корюшювде, субет вакъытында насыл лаф олды? Усеин Шамиль наширге не деди? Нашир Усеинге не джевап берди? О хусуста Аджире ханымгъа шимди бир шей айтмады. Сонъундан айтаджакъ. Эписини айтаджакъ. Усеин Шамиль озюнинъ ишлери хусусында къарысынен фикирлешмеге севе. Лякин, деръал дегиль, бир талайдан сонъ... адети ойле. Къапудан кирер-кирмез эписини айта къоймакъны севмей.

— Къайсыларыны алып къалгъаныны айтайыммы? — деди Аджире ханым, оджанынъ козьлери ичине тикленип. — Э? Айтайыммы?

Усеин джылмайды, индемедди. О дуйды... чюнки Аджире ходжасынынъ юрюшини корьгенде ишнинъ акъибетини бильген адети бар.

— Бириси «Сонъ сёзюм... бир хош яша!» Ойлеми?

Оджа онынъ сёзлерини тасдикълап башыны саллады.

— Ойле.

— Лякин, токътанъыз! Токътанъыз! — деди Аджире тез-тез. — Сиз оны «Шура»гъа¹ ёлламагъанмы эдинъиз?

— Ёллагъан эдим.

— Насыл? Бир эсер эки ерде дердж этиледжекми? Ойле мумкюнми?

— Мумкюн, — деди оджа. — Бири дердж этсе, бельки дигери де юрекленир. Амма мен билем... Исмаиль эфенди мытлакъа «Шура»ны беклер. «Шура» дердж эткен сонъ, кенди де дердж этер.

* * *

Умер ири могодекли, гудурдевик арабада эмджесини ве енгепчесини, уфакъ-тюфек эшьянен, демирёл станциясына алып кельди. Олар поездге, яни тренге отурып, Кефе бетке ёнельдилер.

¹ Оренбургда нешир этильген меджмуа.

Эки гедже ве бир куньден сонъ... ниаетсиз чельнинъ четинде ири, тегерек кунеш кызырып-кызырып батаяткъанда, Харджибиеде, маджаргъа бенъзер эки атлы, ири араба, тоз чанъгытып келип, культёпе эвнинъ огюнде токътады. Усеин оджа ве яш балалы Аджире ханым ерге тюшкендже, арабанынъ этрафында сой-соп, къолум-къомшу топланды, арабадаки эшьяны ичери алып кирдилер.

Бу дакъкъадан итибарен эв эркек ве къадынларнынъ бала-чаланынъ сес-садаларынен толды. Достларнынъ-эшлернинъ «Хош кельди» зиярети афталарнен девам эти. Шама-талы «кельди-кеттилер...» эппи сакинлеген сонъ, Усеин оджа бир кунь, сабалыкъ ашыны ашап, койни бир корейим деп, эвден чыкъты. Эвнинъ саиби — Аджиренинъ аптесининъ огълу Сеит Джемиль... даа яш йигит, анасы-бабасынен берабер башкъа эвде яшай. Дейджегимиз, оджа эвден чыкъты... Элиндеки кумюш саплы таягъынен орта ёл бою яваш-яваш кетти. Кетер экен, эп этрафына бакъынды. Учъ йыл ичинде койде бир де-бир денъишме сезип оламады. Койнинъ батысында кене шу Джемальти байнынъ къаралтысы, куньдогъушында Аджы-Эрбаин Эмирзакъ огълунынъ эви. Сырт бетте сары таш джами. Ёл тобукътан къум. Азбаларда кунештен яныкъ алабута... къара тенли штансыз балалар. Топракъ дамлар артында, отсуз-оленсиз чельде токътап-токътап айлангъан джелтирмен.

«Ёкъ, Харджибие денъишкени ёкъ, — деди Усеин Шамиль озь-озюне. — Эвельки киби, сефиль».¹ Оджа бу койге ильки кельген йылыны хатырлады. О вакъытта Харджибиеде тюкянлар чокъ эди. Аджы-Бекирнинъ тюкяны, данъгъалакъ Васильнинъ тюкяны, Барби акъайнынъ тюкяны, Бари байнынъ тюкяны.

Энъ кярлысы, энъ зенгини — Талипнинъ тюкяны. Къаве ичмек, домино ойнамакъ, эписи мумкюн. Патта-сатта сиясий вакъиалар акъкъында лаф чыкъа, алевленип кете, дава котериле... иш, кимерде, бир-бирини акъаретлев иле нетиджелене, кимерде субет котек иле де бите. Кишилер кеч маальде даркъап кете, саба эрте турып, чель хызметине джёней, ерге къаранлыкъ чёккенде къайтып келелер.

Койде аят бойле нешэсиз, маъзун девам этер экен, рус-япон муаребеси башланды. Джаным-джаным татар огъланлары догъмуш эвлерини терк этип, Къызыл Къую демирёл станциясында эшелонгъа толып, дюньянынъ четине... Порт-Артургъа джёнедилер. Узакъ эльде, амансыз къуршунлар алтында русие топрагъыны душмандан къорчалап, къан тёктилер, эляк олдылар. Эляк

¹ сефиль — фукъаре.

олгъан татар йигитлери падиша азретлери огърунда «шеит кетти-лер...» исап этильди. Сагъ къалгъанлар, эльден-аякътан яралы, сакъбат... къайтып кельдилер.

Харджибиеде мектеп ёкъ эди. Секиз баба: «Огъулларымыз окъумыш олсунлар...» деп, Усеин оджанынъ йылына дёрт юз кумюш пара адап, делжангъа отуртып, Сарайменден бу койге алып кельдилер. Оджа секиз огълангъа окъув ве язув огретти. Джемиет Хайрие усулгъа кельген сонъ джемааттан тышкен ианеге мектеп бинасы ясатты. Диварлары бычма таш, таваны юксек, пенджерелери кенъ... бу енъи усул мектебине къомшу койлернинъ балалары да къатнап окъудылар. Сонъ бинада, талебелер ичюн тарашлыкъ олды. Уйкен яшлылар ичюн акъшамлыкъ сыныфлар ачылды. Тезден анълашылды ки, мектептеки итиядж ялынъыз бина тарашлыкъындан ибарет дегиль, талебелернинъ къолларындаки «Хаваджей субъян» ве «Къылавуз»¹ эски ве муреккеп экенми билинди. Енъи окъув китаплары язгъан ве нешир эткен Гаспринскийден башкъа кимсе ёкъ. Онынъ да иши чокъ, вакъыты ёкъ. Усеин оджа озю енъи кыраетлер язып, талебелерни окъутмагъа меджбур олды.

Усеин оджа Сарайменден кельген ильки кунълеринде секиз баба: «Иншалла, балаларымыз Къуран окъувны огренеджек, молла оладжакълар...» деген эдилер. Усеин оджа бабаларны алдамады. Балаларына Къуран окъувны огретти, амма истикъбал ичюн онынъ нафиле замет экенлигини де анълатты, чюнки макъсады — моллалар азырламакъ дегиль, девлет идарелеринде хызметке икътидарлы хадимлер етиштирмек эди. Балаларгъа риязят, физика, эндесе окъутты. Ана тили огретти. Пушкиннинъ, Мицкевичнинъ эсерлерини ана тилине терджиме этип, балаларгъа там актёр усталыгынен окъуп косьтерди. Дерслер тертибине музыка мешгъулиети кирсетти. Тюркю дерслеринде озю кемане чалып, рефакъатлыкъ этти². Усеин оджа аджайип кеманеджи эди.

О вакъытта бекаяр оджа Менълибайнынъ эвинде, айры одада яшай эди. Чокъ вакъытлар койден тышкъа чыкъмады. Кунъдюслери мектепте талебелернинъ дерслеринен, геджелери эвде эдебий яратыджылыгынен мешгъуль олды. Ойле геджелернинъ биринде шаирнинъ къалеминден элемли сатырлар тёкюльдилер.

Сен чекиль халкънынъ арасындан, чекиль!
Юреклер инджерди къоркъунъдан, чекиль!
Истесек, ярыкъта да юкъларыз биз.
Вердигинъ уйкъу керекмей, дегилиз мухтадж!
Уян сен, эй, халкъым! Козюнъни ач!

¹ «Хаваджей субъян», «Къылавуз» — дерсликлер.

² рефакъатлыкъ этти — зиль тутты.

Кузь акъшамларынынъ биринде Усеин оджанынъ эвине Эмир Али Къайышев кельди. Чай ичтилер, къонуштылар. Мусафир озюнинъ «Сары япракълар» адлы пьесасыны окъуды... Эв саиби динъледи. Субет сабагъадже девам этти. Эмир-Али кетмек ичюн сагълыкълашкъанда: «Ялварам сизге! Сабыр этингиз! — деди Усеин оджагъа. — Пек тыкъылмангыз. Вазиет шимди кергин. Иртиджа¹ зияде кучь алды. Эр ерде дарагъач... адамларны асмакъ, кесмек... Сибирьге айдамакъ. Мектепте дерслерингизнен мешгъуль олып турсангыз, шим-дилек кяфий, чюнки сиз ишингизде ихтият дегильсингиз!

Усеин оджа разы олды. Къайышев кеткен сонъ, геджелик фаалиетини токътатты. Озюнинъ шахсий аяты... севгиси, эви-баркъы, келеджеги хусусында тюшюнди ве онынъле мешгъуль олды. О, хатип Мамбетнинъ алты къызындан энъ кенджеси Аджиреге къуда йиберди. Мамбет — бир ат, эки огю ве бираз да топракъкъа сайп олса да, асылында, джамининъ вакъыф топракъларыны кирагъа берип, онынъ келиринен гузель кечинген, агъырмакъ адам... Усеин оджагъа гонгюлю якъын эди. Алекетсиз, чувулдысыз той япып, Аджирени Усеинге ходжагъа берди. Экисини де ены эвде ерлештирди.

Амма бир йыл кечмеди, койге кене урядник кельди. Оджанен корюшмеди. Менълибайнен лакъырды этип, къайтып кетти. Сонъ полис идаресинден уйкен инспектор иле сиялы эки аскер кельди. Инспектор джебиден дефтерини чыкъарды, ачып, окъуп бакъты, сонъра къапады. «Харджибие къариеси муаллими Тохтаргъазы огълу Усеин Шамиль, падиша азретлери алейине акс фикирли газеталар окъумагъта, эали арасында салтанаткъа къаршы беян-намелер даркъатмагъта...» — деген сёзлер дефтерде язылы эди. Дёрт коше мюхюрьли кягъыт узеринде исе: «Уезд земство идаресининъ 1907 сенеси июль он дёртюнджи куню, эки юз он учь номерли эмирине бинаэн, Тохтаргъазы огълу Усеин Шамильге Харджибие къариесинде яшамакъны къатиен ясакъ этмек...» дениль-мекте эди. Трандафилиди оджагъа уезд прокурорынынъ укюмна-месини косътерди. Оджа окъуп таныш олды ве мезкюр укюмни эки кунъ-эки гедже зарфында эда этеджегине даир имза этти.

«Бана бакъ, Усеин оджа» — деди уйкен инспектор, яры тюрк, яры ногъай сёзлеринен. — Меним эки дефа айткъан адетим ёкътыр. Учь кунъ сонъра келирим, койде болсанъ, Кефейе гётюрип, апсханейе тыкъарым. Омюрлик орада къалырсынъ. Незаретин эмири ойле, къаттыдыр».

«Къайда кетмеге борджлум?» — деп сорады ондан Тохтаргъазы.

¹ иртиджа — ярамазлыкъ, душманлыкъ.

«Нерейе истесенъ, орая гит! — деп джевап берди Трандафилиди.
— Тек Кефе уездинден чыкъ!»

Оджа бу укюмге къаршылыкъ косьтермек ичюн озюнде кучъ тапып оламады. Къаршылыкъ косьтермек ичюн джемаатнынъ озюнде де укъукъ ёкъ эди. Демирёл станциясына барып етмеси ичюн Тохтаргъазыгъа ат-араба такъыштырып бердилер. Оджа аилесинен кочип кетти.

Шимди Харджибиеге экинджи келюви. Ава сыджакъ. Ёл четинде токъталып, нефес алмакъ ичюн талдалы бир терек ёкъ. Амма оджа Харджибие эалисининъ адетлерини биле. Бойле маальде эсли-башлы эркек адамлар тюкянда ола билелер. Тюкян ве къавехане — экиси бир сачакъ астында.

О, койни терк эткен эди. Кери чагъырдылар. Къайтып кельди. Оджа текарар сукют мулязагъа¹ алынып кеткенини озю сезмей къалды. «Ничюн? Джемааткъа яхшылыгъым ичюнми? — деп сорады о ве озю-озюне итираз этти. — Ёкъ! Мында мени севмегенлер де бар. Менимле корюшкенде, оларнынъ къаны бозула, юзьлери когерип кетелер. Ойле экен, Харджибиеге ничюн къайтып кельдим? Мени мында не беклей?»

Не беклей? Оны кимсе бильмей. Не оджанынъ озю, не де джемаат. Ничюн къайтып кельди? Оджа бу койде ильки мектепни ачты. Адамларгъа къараны танытты. Козълерини орыткен зульмет пердесини йыртып, алып атты, ярыкъны косьтерди. Сонъ, бу япкъан ишини озю бегенди, ондан ифтихар этти. Тек бу дегиль. Ёкъ... тек бу дегиль. Оджанынъ юрегинде уюгъан севги бунда, бу койде уянды. Аджире адлы араретли, акъыллы къызны бу койде севди, онъа эвленди. Аджиреден Нурие догъды. Нурие чокъ яшамалды... ольди. Онынъ яныгъы вакъытында ходжа ве къадын койден сургюн олдылар.

— А! Усеин муаллим! Сизни коръген бей олсун!

Оджа сескенип, токъталды. Бу кимнинъ давушы, аджеба? Эсиндеми? Ёкъса, сефердеки джаяв аскер киби, тюшюнде эшитильдими. Этрафына бакъынды. Узун эвнинъ ешилъ араба къапусы огюнде Аджы-Эрбаин, эки элини къурсагъы узерине къавуштырып, кулюмсиреп турмакъта. — Ёл басып отъменъиз, муаллим! Эвимизге буюрынъыз!

Аджы-Эрбаин...бу — Харджибиеде энъ зенгин кишининъ дюньягъа кельген вакътында эвде Къураннынъ джылтында язылы ады. Койлерде онъа Аджиредин Эмирзакъ огълу денильмекте.

¹ муляза — фикир, тюшюндже.

— Тешеккюр, Аджы-Эрбаин эфенди! — деди Усеин оджа, сагъ элини кокюси узерине къойып. — Аджеле ишим бар.

— Келир-кельмез... недайын иш? — Аджы-Эрбаин кобегине къадар чезик кольмегини дѳгмелемекте олып, оджагъа догърулды. — Тийран кирип, бир къаве ичмесенъ, джаным агъырыр!

— Башкъа вакъытта келирим. Шимди... афу этинъиз!

Лякин Аджы-Эрбаин оджанынъ сѳзлерини динълемеди ве эшитмеди... къалын, къыскъа къолларынен онынъ билегинден къапкъач этип тутты, чекип эвине алып кирди. Керчек, Аджирединнинъ къолларындаки кучъ оджанынъ озюнде де ѳкъ дегиль, амма... тек къолларында. Аджирединнинъ исе... турушынынъ, юрюшининъ, лафынынъ озю — кучъ. Онынъ ады, къыяфети — акимие, джебриет¹. Аджирединге тирелювден эйи нетидже беклемек мумкюн дегиль. О себептен Усеин оджа таби олды.

Ири, улькюн ода. Ичинде миндерлер устюнде эсли-башлы кишилер отурмакъталар.

— Эфендилер! — деди эв саиби, къырмызы черели, толу мучели... темиз кийимли мусафирлерге мураджаат этип. — Бакъынъыз... ким кельди?

Кишилер Усеин оджаны корьген сонъ, айретле козьлерини котерди, элесленип онъа бакътылар. Оджа миндер устюндеки кишилерни таныды. Джемаледин, Аджы-Абдуразакъ, Бакъы Бариев, Ресуль эфенди, Эбу Бекир, Адиль байлар... ѳкъ, Усеин оджа оларны унутмады.

— Хош кельдинъ, муаллим! — деди энъ четте отургъан сарышын Адиль бай... къуру мучесини бираз огге беререк, эки къоллап оджанынъ элини сыкъты. — Харджибиени бир ташлап кеттинъ. Зан этсем, бир даа ташлап кетмесинъ!

— Мерамым ойле, — оджа башыны енгильден къакъытты, элини онынъ авучлары ичинден чекип алгъан сонъ, кокюсининъ сол якъына басты. — Корюшювимизден гъает мемнюним!

— Биз де... балаларымызнынъ оджасы сагъ-селямет экенлигинден хошнутмыз, — деди Аджиредин.

Эв саиби бу сѳзлерни озъ ляйыкъъатына муимлик берюв, алидже-нап корюнюв ичюн айтты. Оджа, эльбетте, эписини анълады. Башкъалары ерлеринден турмадылар. Оджа оларнынъ кибарлыгъыны сезмеген олып, озюнинъ незакет борджуны там къаидесинен эда этти. Эр бирининъ огюне келип, къолуны алды, ал-хатир сорады. Ниает Аджы-Эрбаин оджагъа отурмакъ ичюн ер теклиф этти. Озю де отурды. Эбу-Бекир бай къыскъадан дуа окъуды.

¹ джебриет — зулум, зорбалыкъ.

— Кельгенинъден хаберим олды, — деди Аджиредин. — Бизим якъкъа бир корюнип кетерсинъ белледим. Корюнмединъ. Насыл? Темелли кельдинъми?

— Эбет! — деди оджа. — Хысмет олса...

— Сизни... апсханеде деп эшиткен эдим. — Эбу-Бекир бойле деп отургъанда акъсырды. Элиндеки фильджаннынъ къавеси тельгенди, тизлери узерине төкюльди. О фильджанны деръал табакъ устуне къойды. — Янълыш олса керек. Не дейсинъиз, Усеин оджа?

— Апсханеде? Менми? — оджа тааджипленип, омузларыны къысты. — Зан этсем, бу сизинъ арзунъыз эди. Шимди мени сербестликте корип, хаялынъыз кырылдымы? Мен апсханеде олмадым. Айвасылда Министр мектебинде муаллим эдим.

Оджанынъ бу сөзлеринден сонъ Аджи-Эрбаин, Эбу-Бекир, Джемаледин бир бирлерине бакъыштылар.

— Министр мектебинде? — Эбу-Бекир огге эгильди, белини догърулттып, сары кирпичлерини сыкъ-сыкъ ойнатты, элесленип къалды. — Айвасылны... о аджайип койни ташлап, бу такъыр чөльге кельдинъизми?

Къапу акъырындан ачылды. Белине мавы, къыйыкъ шал багълы яш къадын утансырар, гульгюлли чере иле кирди, Усеин оджанынъ огуне ихтиятле къаве къойды.

— Эбет! — деди Усеин оджа, къадын чыкъкъан сонъ. — Ойле яптым.

— Зевкълы адамсынъыз, сиз... — деди Джемаледин. — Инсан даима ямандан — яхшыгъа ынтыла. Сизде эр шей аксине.

— Харджибие яман ерми? — деди Усеин. — Яман олса, озюнъиз ничюн мындан кетмейсинъиз? Джемаат чагъырды, мен кельдим. Ред этип оламадым. Сизинъдже, бу не? Яман ишми?

Джемаледин эфенди тюз-төпе къалпагъыны чыкъарып, тизи узерине къойды, ири, кырмызы явлыгъынен манълайыны ве елькесининъ терини силип алды, къалпагъыны текрар башына кийди.

— Джемаат? — Эбу-Бекирнинъ самайларындаки къан дамарлары, эеджандан къабарып чыкътылар. — Ким о джемаат дегенинъ?

— Койнинъ эалиси, — деди Усеин оджа.

— Ёкъ, — Джемаледин кийик сеснен кыгчырды. — Беш-он къарабаджакълыдан¹ джемаат олмай. Джемаат бизлермиз, — къолунунъ къатий арекетинен янындаки адамларны косътерди. — Сизге, Усеин оджа, бу малюм олмакъ керек.

¹ къарабаджакълы — фукъаре.

Бир аягыны килим узерине узатып, дигерини тизден буклеп отургъан Аджы-Эрбаин, къакъына берип, аркъасыны астыкътан къуртарды.

— Афу этинъыз! — деди о, Джемалединге эгилип, — Усеин оджаны учь бучукъ йыл дегенде бир корьдик. Алыны-хатирини сорав ерине, онынъгле давагъа тутундыкъ. Бу мусульманлыкъ дегиль. Усеин оджагъа джиддий лафынъыз олса, онынъ ичюн башкъа ер ве башкъа вакъыт тапынъыз! Оджа меним эвимде мусафир... унутманъыз!

— Менимки дава дегиль, Адждредин! — деди Джемаледин бай. — Мен бу койде кимнинъ насыл укъукъкъа малик экенини онъа хатырлатмакъ истедим. Джемаат чагъыргъан экен! Я биз? Биз чагъырдыкъмы? Сёз келими, онынъ Харджибиеге келеджеги сизге, Адждредин эфенди, малюммы эди?

— Малюм эди... — деди Аджы-Эрбаин. Керчектен де малюммы эди, бундан, оджанынъ озюнинъ де хабери ёкъ, лякин инде-меди, — риджа этем, бу лафны кесейик! — деди Аджы-Эрбаин. Фильджанны Усеин оджагъа таба джылыштырды. — Буюрынъыз къавенъизге, муаллим!

Джемаледин ве Эбу-Бекир, эв саибининъ джанбаз муамелесине тааджипленип, бир-бирлерине козь этти, боюнларны къысып алдылар.

— Бир шей анъламайым... — деди Эбу-Бекир.

— Мен, аксине, эписини анълайым, — деди Джемаледин... мыйыкъ астындан кулюмсиреди.

— Озюнъизнинъ якъларда... о къопай-чора татлыкъта не бар? Не ёкъ? — деп сорады Адиль бай оджадан. — Кечиниш бир джорукъмы? Ёкъса, кене такос питеми?

— Башкъа не олур беллединъыз? Къалакъаймы? Тазе къююн этими? — Джемаледин озь башына хахылдап кульди. — Къалакъай пиширмек ичюн сары май керек. Татта о ёкъ.

— Иш такос питеде дегиль, — деди оджа, джиддий черенен. — Татнынъ ихтиярында багълар ве дагълар бар. Къайда айлансанъ, мейва.

— Я ногъайда? — деди Эбу-Бекир. — Ногъайда богъдай... Эт!

Лякин бу уфакъ лакъырды эди. Онынъ ичюн Усеин оджа сёзюни узатмай, кесе къойды.

Такос пите акъкъындаки лаф, мыскъыл тарзында олса да, шубесиз, оджанынъ койге къайтып келюви акъкъындаки мулязаны четке бурмакъ ичюн айтылды. Муляза, акъикъатен, четке бурулды, амма онынъ акъаретли¹ руху денъишмеди.

¹ акъаретли — ашалав тарзында.

— Учъ йыл кыалакыймызны ашадынъыз! — деди Эбу-Бекир бай оджагъа. — Амма Коккозьлюлерге айтып, бизге бир маджар татлы согъан кетирип оламадынъыз... ири, тегерек согъан. Чанакъ кыада. Билесинъизми?

— Чюнки, Эбу-Бекир агъа, мен оджам, — деди Тохтаргъазы, озюни джоймайып. — Туджджар дегилим. Мен сизлер ичюн... ондан да кыйметли ишлер яптым.

Джемаледин ве Аджиредин отургъан ерлеринден тельгенип алдылар. Козылерине чеп тышкен киби, кыапакъларыны сыкъ-сыкъ ойнаттылар. Туджджар не? Оджа не? Арадаки фаркны таин этюв устюнде тышюндилер... оджагъа итираз этсинлерми, этмесинлерми?

— Бедава керекмей, — деди Джемаледин, акъаретленген алда. — Акъчасынен...

— Билем... акъчасыз иш ёкъ, — деди оджа. Назары огюндеки табакъ устюндеки фильджангъа тышти. Ичиндеки кыаве артыкъ сувуп кыалгъан эди. «Алып бир ютум ичейим де, лафны сонъ девам этейимми экен...» деп кыолуны фильджангъа узатмагъа ниетленди... кыолу озъ-озылюгинден керичекильди. Субетчилер онъа козь этип, ненидир беклеп отургъанларыны эслеп, алель-аджеле фикирлерини топлады.

— Иш тек акъчада дегиль, — деди оджа. — Ёл узакъ. Уфачыкъ, тат атлары чыдаямайлар. Ай-Петри асты койлюери малны Кезлев, Ор, Мелитополь бетлерге алып кетип саталар. Амма бу якъларгъа кельмейлер. Эвель-эзельден ойле! Ничюн, бильмейим!

«Бир маджар согъан...» лакъырдысы джиддий дегиль... уйдурма иш. Бу ердеки адамлар, озылерининъ коюндеки оджанынъ не Сарайменден, не Кирлевуттен, не Кызантиптен, не Такъылдан, не Башавулдан, не Джавтопеден, не Кызаулдан, не Узунаяктан, не Ченгелектен... ич бирисинден олмайып, узакътан, тап Ай-Петри беттен, эльдиректе, шу фодулы Коккозьден келип, Харджибие балаларына илим-тербие огретем деп, кыафаларындаки мийлерини конделенлеп тюрткелеви, бу тюз-тепе кыалпакълыларнынъ юреклерини учъ бучукъ йылдан бери тырнай берип, устылеринде терен яралар ачкыан эди. Оджаны учъ йыл эвельси койден джекеткендже, агъалар бир якътан Керчь, дигер якътан Кефе полис назарети меъмурларынынъ кыолларына ве джеплерине кыабар кыыстыра берип, яз-кыыш чапкъалап, аштан-сувдан кесильген... ниает, Трандафилиди оджаны бу койден алгъан сонъ, шадлыкълы омюр кечирген эдилер. Шимди оджа кене Харджибиеде. Ёкъ! Ёкъ! Оны Харджибиеге текрар алып-келюв джемаатнынъ элинден келеджек иш дегиль. Бунда бир икмет бар. Джемалединнинъ

иддетленювинде эсас бар. Оджа койден бир дефа чыкъарылды. Бир даа чыкъарылмаз. Джемаледин буну бильмей. Бильмегени себебинден, оджаны корер-кормез, иддетленди. Иддетленип иш япмакъ мумкюн дегиль. Аджы-Эрбаин илекар ве мукъайт. «Бир маджар татлы согъан...» Харджибие агъалары ичюн керек шейми? Ёкъ. Согъандан макъсат — дава чыкъарув. Дёрт юз десятин топракъ. Алтмыш чифт огюз. Отуз эки ат. Аджы-Эрбаин бу ерлерни ишлемек, бу айванларны асрамакъ керек. Татлы согъан! Эльтиген ялысындан Кавказ бетке бакъып пармагъыны азачыкъ кыбырдатса, эртеси куню Темрюктен онъа учь геми сабзеват кетириледжек. Иш согъанда дегиль. Иш шунда ки, Усеин муаллим къайтып кельди. О ярын Керчьтеки ишчи дернеклерининъ азаларынен текрар тапшыаджакъ, джемаатнынъ мийини кене тёнтереджек, вель-асыл, Харджибие акъкъында губернатор азретлери индинде осал фикир догъаджакъ.

— Ойле, Усеин оджа! — деди Джемаледин, лакъырдыгъа екюн чеккен киби. — Биз сени чагъырмадыкъ. Сен... кельдинъ.

* * *

Оджанынъ аякъларында терен калошлар, балакъларынынъ уджлары орьме чораплары ичине тыкъылгъан, балчыкълы ёл бою тайгъалап, сюрюнип кельмекте. Къалпагъыны ве къашларыны къар баскъан. Череси сылангъан ве кыызаргъан.

Эвнинъ къапусыны ачып, софа ичине аякъ баскъан эди, ашханеден Аджире ханым чыкъа къалды... элиндеки ири бакъыр таванынъ устю къапакънен орътюли олып, озю атеште пек кыызгъан, эки якълап тутмасы къолайсыз олса керек, ходжасына бир назар ташлап, алель-аджеле козьден гъайып олды. Оджа чонтукъ тонуну ве къалпагъыны чыкъарып, устьлериндеки къарны, ачыкъ къапудан тышкъа эгилип, къакъты, дивардаки уджу юкъары къайтыкъ, къалын демир чюйге ильмеге онъайтлангъанда, Аджире софада пейда олды.

— Мужде меним, — деди о ходжасына, шень ве кошнут сесинен: — Мужде! Мужде! Анъладынъызмы?

Оджа тонунынъ джебинден талебе дефтерлери дестесини чыкъарып, эки элинен кокюси узерине баскъаны алда, къарысына айретле козь этип турды. Эвде аятынынъ, мектепте хызметининъ бир уджу-дигер уджуна кельмеген вакъытта, мужде... худжур шей!

— Апакъай! Меним къафам бом-бош, — деди о, зорнен кулюм-сиреп, — исрарлы¹ сёзлерни анъламакъ ичюн къабилиетим ёкъ.

¹ исрарлы — къатий суретте.

— Насыл исрар? Махарич берингыз! Бермесенгыз, не экенини айтмайдагъым!

Аджире джилъвели, юксек дауш иле кульдю.

Оджа ерсиз хах-хахлардан асабийленген киби олды. Къызарды, агъарды, лякин ханымны, ынджытмагъа истемей, сабыр этти. Сабыр эттими? Ёкъ! Тамагъына ярчыкъ санчылгъан киби, боюныны огге созып, тааджиПЛенди, юткъунды: «Бизим къадынгъа не олды, аджеба?»

— Ма! — деди о Аджиреге. — Тут! Менде башкъа суюнч ёкъ!

Элиндеки дефтерлерни къарысына узатты, Аджире дефтерлерни алып, кишилиК одагъа кирди. Бу онынъ эр кунь акъшам, оджа мектеПтен къайтып кельген маальде, фикир этмей, озь-озюндже япып, чокътан алышып къалгъан кучючик хызмети эди... дефтерлерни ичери алып кирюв. Усеин Шамиль онынъ пешинден кетти.

— Аджире, мени азаплама! — деди о. — Зарф¹ ичиндеки шей эр вакъыт севинчли олмай. Бельки мужде бериледжек шей дегиль!

Къадын сандыкъ устюнде джыйылы тешеклер ве ястыкълар арасына элини тыкъты, мавы ренкли зарф чыкъарды. Зарфнынъ устюнде чокътан-чокъ мюхюрьлер, имзалар, ракъамлар булунмакъта эдилер ки, мухтелиф почта шубелеринде дефаларджа ачылып, тюрлю цензуралар тарафындан тешкерилип, текрар япыштырылгъаны корюнип турмакъта.

Оджа зарфнынъ бир четини йыртты. Ичиндеки кок джылтлы, нефис орынекли, индже китаПчыкънынъ кенарындан тутып, ихтиятле чекип чыкъармакъта эди, къоллары къалтырады, пармакълары джансызлангъан киби, керилип кеттилер. Зарф ерге тюшеяткъанда, Аджире оны аман чекип алды... ачты. Ичинден «Налеи Кърым» чыкъты. Шиирлер китабы.

— Эй, Аллайым! — деди Усеин Шамиль. — Мангъа бу кунни... бу шефакълы кунни косьтердинъми? — козьлеринден яшлар акъып кеттилер. Аджире къоркъты, къалтырады. — Сен не яптынъ? — деп къычырды онгъа Усеин. — Меним къыйметли Аджирем! Сен мангъа дюньяларны багъышладынъ! Мен энди саадеттен ве месудиеттен² дели олурым. Мен бу кунню дёрт йыл бекледим. Шимди коре бильдим. Ах! Бу кунь! Бу насыл кунь!

— Улу ишлернинъ башлангъычы мешакъатлы ола, — деди Аджире ханым. Онынъ юзю, ниает, ачыла башлады. — Сонгъу, иншалла, хайырлыдыр. Сиз буюк эдип оладжакъсынгыз! Мен сизинъ ичюн даима ифтихар этеДжегим!

¹ зарф — конверт.

² месудиет — бахыт.

Усеин оджа, аятта сѣзге къытмыр, къарысынынъ бу алидженап фикирлеринден пек тесирленди. Оны къучакълады... мераметли козьлеринден опыти.

— Къыйметли Аджире! Санъа махарич бермек ичюн джеблеримнинъ эписини къармалап чыкътым, эки ша тапып оламадым. Мен фукъаре оджам ве кучюк эдипим. Сенинъ даима шад аят сюренинъни истейим, амма элимден кельмей.

— Мен шакъа эттим, — деди Аджире. — Бир шей керекмей. «Налеи Кърым»нынъ озю экимизге улу эдие.

Усеин кучюк китапчыкънынъ орънекли, кок джылтына чокъ бакъып турды. «Муаллим Усеин Тохтаргъазы эсери, — деп язылы эди онынъ устюнде. — Къарасувбазар З. Роган матбуасында табъ олунмыштыр. 1910 с.» Оджа хошнут ве миннетдар чере иле кулюмсреди.

Бир элинде китап, дигеринде — йыртыкъ зарф иле миндер узерине отурды. Чокъ вакъыт агъызындан сѣз чыкъмады. Аджире ханым де ашханеге чыкъмакъта, де емек савутлары иле кирмекте... чыкъып-кирген сайын оджанынъ арекетлерине ве юзюне козь этмекте. Аджире ходжасынынъ табиятыны биле. Оны асабийлендирмек ичюн чокъ шей керекмей. Азачыкъ севинч... яхут кедер — къяфи.

Пармакълары арасындаки зарф оджагъа, насылдыр, къалынджа киби кельди. Ачып бакъты... эбет, зарф ичинде мектюп де бар, окъуп бакъты. Окъур экен, бенъзи текрар тебессюм иле айдынланып кетти.

— Яраби! — деди оджа, севинчини не иле ифа этмеге бильмейип. — Бу насыл кунъ?

Мектюп Абдурешид Медиевден эди. Оджаны ичтен арарет алды, тени сувукъ тер ичинде къалды. Мектюпни эеджанлы сеснен окъуды.

«Азизим, Усеин эфенди! Дѣрт айдан фазла вакъыттыр ки, нерде олдыгъынъыз бизе маълюм дегиль. Кеченлерде Къарасувбазарда тесаддюфен Феми эфенди корьмемиш олсам, сизи Коккозе гидип араяджакъдим. Ниает, «Налеи Кърым» дюнья юзю корьди. Сизин ве... беним — эбет, беним де биринджи эвлядымыз. Теэсюфки, табъ ичюн вермиш олдыгъыныз мензумелер, чельтене-хырпалана, пек аз микъдарда нешир этильди. Ничюн бойле олды? Себебини кендиниз эйи билиёрсынъыз. Иш бурасындадирки, биринджи китабыныз нешир олунды. Калан эсерлеринизи, иншалла, экинджи китабынызда окурыз. Буна эминиз.

Селям ве иътирам иле — Абдурешид. 1911 с. февраль 9. Къарасувбазар шеэри».

Шамиль Алдиди.
«Иблисинъ зияфетине давет»

Мектюп бойле мукъайт ве кыскъа эди. Усеин оджа онда озь шубелерине изаат тапып оламады. Бир шейни сезди ки, Медиев келеджек заманны беклей, онъа инана.

Иште, китапнынъ озю. «Алла сенден, Меъди огълу Абду-решиттен, разы олсун. Бу алидженаплыкъны сен япа билдинъ. Башкъа кимсенинъ элинден гельмеди.» Тохтаргъазы китапны текрар-текрар къарыштырды, ичиндеки эсерлерни бир даа-бир даа окъуп чыкъты. Мектепте оджаларгъа косътерди. Дерслер маалинде китаптан базы шиирлерни джошкъун ве араретли окъуп, талбелерни таныш этти. Китап акъкъында хабер кой ичине даркъады, къомшу койлерге эшитильди. Нефис эдебият авескярлары, достлар эвге келип, оджаны хайырлады, озьлерининъ севинч ве ифтихар толу сёзлерини изар эттилер. Чёльде, ельдегирменде, денъиз саилинде, джыйынарда китаптаки шиирлер эзберден окъулды. Китап, ниаат, Менълибайнынъ эвинде пейда олды. Менълибай китапнынъ адындан мана не экенини анълап оламады. Джылты узериндеки тюрю итъафларны, мураджаатларны, хитаплы, нидалы ибарелерни корип, шашмалады, о саифени ачты, бу саифени япты, меситлерини кийип, Аджи-Эрбаиннинъ эвине чапты.

— Эфендим! — деди о байнынъ огюне юзь тюшип. — Сизге «Налеи Кърым»ны кетирдим. Масхаралыкъны корюнъиз! Сизнинъ, къариемизнинъ атасынынъ, исими тек верги ве ясакъ муфеттишлерининъ кягъытлары узеринде язылы ола. Штаны ямавлы, сюме оджанынъ ады китапларнынъ биринджи бетинде басыла. Бу не демек? Полис идареси не иле мешгъуль? Жандарм хадимлерининъ козьлери къайда? Къаранъыз буны!

Аджи-Эрбаиннинъ юфкъа, сары къашлары тююмчиклендилер. Китапны къакъып алды, сагъ аягъыны килим устуне узатып, омузыны дивар ястыкъкъа таяды, козьлерини кере берип китапкъа бакъты. Менълибай секирип аякъкъа турды. Эв ичинде кезине башлады. Бай окъув ве язув джеэтинден пек кучлю дегиль эди. О себептен, ашыкъмайып, эджелей-эджелей окъуды: «Уфакълы-ирили бир чокъ къаялар, дерин дере, буюк тёпе, увалар...»

— Токъта! Токъта! Насыл къаялар. Насыл увалар?

О тааджиленип, Менълибайгъа козь этти. Менълибай тек боюныны къысты, индемени. Аджи Эрбаин окъувны девам этти. Бойле дюльбер, назик сёзлерни башкъа вакъытта окъугъанмы эди? Хатиринде ёкъ!

— Бана сен не дединъ? Сюме оджа... дединъми? — бай аягъыны котерип, тизден къатлады, озю Менълибайгъа джылмайды. — Сюме адам китап чыкъарып оламаз, китап бастырмакъ ичюн не къадар акъча керек билесинъми?

— Ёкъ, — деди Менълибай. — Мен джынслы атлар асрадым. Хамутлар ясадым — саттым. Китап бастырмадым.

— Усеин оджа бастырды. Анъладынъмы? — Аджы-Эрбаин алчакъ сеснен иляве этти. — Мен ондан эр вакъыт шубеленем... зан этсем, оджа — падишанынъ душманы. Саткъын киши. Мени кимге сата, аджеба? Бильмек керек. — Аджы-Эрбаин къалкъты, китапны кошеде миндер астына тыкъты. — Бу акъта уезд идареси башлыгынен лакъырды этмек кереким.

— Догъру. Озюнъиз лакъырды этсенъиз, кой зевалдан¹ къуртулыр. Амма уезд идареси ири иш ичюн ири пара ала. Аз берсенъ, ашаланасынъ. Сёз келими, кечкен сефер оджаны койден джыйыштыргъанда оны къаптырдым, буны къаптырдым. Эп-бир къайтып кельди.

— Озюм лакъырды этсем, оджа бир даа къайтып кельмез. Бир иш бир кере япыла! — О, Менълибайгъа маналы-маналы бакъты, джылмайды. — Сен мени анъладынъмы?

Менълибай джевап бермеди, илежаране кулюмсиреди.

* * *

— Усеин муаллим! — деди Менълибай. — Сизни беклей-беклей юреклеримиз къурып, инджерип къалды. Эгеринъизге не олды?

— Айылы узюльди.

— Юрюнъиз... эвде тикип берейим. — Менълибай бир элинен атнынъ джюгенинден тутты, дигер элинен оджаны къолтукълады, етеклеп эвге кетирди. Эви, пахыл киби, якъында эди. Атнынъ агъызылыгыны алды, озюни араннынъ дирегине багълады. — Риджа этем, Усеин муаллим! Эвге буюрынъыз! — Къапуны ачты. Оджанынъ аркъасындан тутып, незакет ве исрарле ичери кирсетти. Софада аякъкъаплаарыны чыкъармагъа фурсат² бермей, чеккелеп, кишилик одагъа алып кирди. Кишилик оданынъ ортасында софра къоюлгъан. Устюнде пишкен семиз къой эти кесеклери, зейтун, пенир... без, ири экмек тилимлери, ракъы. Эвде кимсе ёкъ. Орталыкъ чым-чырт. — Отурынъыз, Усеин муаллим! — деди эв саиби, элини узатып, ер косътерди. — Иште, ястыкъ.

Оджа отурды. Аркъасыны дивар ястыкъкъа таяды. Аякъкъаплаарыны чыкъармагъаны ичюн раатсызланып, аякъларыны софра астына тыкъкъалады:

— Мусафиринъиз къайда? — деп сорады оджа эв сабинден. — Къайда о, менимнен корюшмек истеген Сеит Халиль!

¹ зевал — бахытсызлыкъ.

² фурсат — имкян.

— Сеит Халиль туюкянгъа кетти, — деди Менълибай, семиз козьлерини ойната берип. — Демир сенек аладжакъ... тезден келир.

Бу эвге бир тюрлю Сеит Халиль кельгени ёкъ. Кельмегенини оджа тюневин сезди. Лякин Менълибайнынъ озюнинъ кишилери къайда? Ничюн корюнмейлер? Бу насыл муммаалы¹ зияфет?

— Хатидже абланынъ сагълыгы яхшымы? — деп сорады ондан оджа. — Озю ничюн корюнмей?

— Хатидже къомшунынъ эвинде.

Эв саибининъ озю башында отурмагъа тедарикленгенде, аятнынъ къапусы тарсылдады. Менълибай мусафирни унутып, софагъа чапты. «Къарысы кельди, гъалиба! — деп тюшюнди оджа. — Ёкъса балалардан бирисими?» Хайли вакъыт кечти. Сес-солукъ чыкъмады. Къапу ничюн ачылды, аджеба? Башкъа бирев кирдими? Чыкътымы? Яваштан лакъырды эшитилди. Ниает, эв саибининъ ачыкъ-айдын даушы кельди. «Буюрынъыз, Аджы-Эрбаин эфенди! — деди о, кишиге. — Ёкъ! Чыкъарып отурманъыз! Килим былашса, сёгеджек адам ёкъ».

«Эмирзакъов?! Онынъ мында не иши бар?» — Усеин оджа атылып еринден турды, чыкъып кетмек ичюн софагъа догъурылгъанда, огюне Менълибай чыкъып, токътатты. Аджы Эрбаин ичери тыкъылды.

— Усеин муаллим! — деди эв саиби, эллерини оджанынъ омузлары узерине къойып. — Ялварам сизге! Еринъизге отурынъыз!

— Менми? — оджа Эмирзакъовкъа кийик назар ташлады. — Бу иблисен бир софра башындамы? — Менълибай иле Усеин оджа арасындаки лаф кескинлешмекте олды. Аджы-Эрбаин софра башына кечти, индемей отурды.

— Ничюн иблисен олсун? — деди эв саиби. — Койнинъ атасы, сиз ве мен, учюмиз, субет этеджекмиз.

— Ёкъ, Менълибай! Бу мумкюн дегиль!

— Ничюн? — деп сорады Аджы Эрбаин. Онынъ суса берип, артыкъ сабыры тюкенди. — Ничюн учюмизге отуршмакъ мумкюн дегиль?

— Зияфетте, адетиндже, достлар отуршалар, — деди оджа. — Мен достунъыз дегилим... ве зияфетинъизге де хатанен тюштим, — о эв саибини четке уйтеп, озю софагъа чыкъмагъа ынтылды. — Мени бу кошнутлыкътан азат этинъиз!

— Ёкъ, Усеин муаллим! Мен сизни эвиме чагъырдым... кельдинъиз. Бир кесек экмегимни агъызынъызгъа алмай, чыкъып кет-

¹ муммаалы — *мында*: тена.

сенъиз, мусульманджа олып чыкъмаз. Риджа этем, отурынъыз! Сизинънен лакъырды этмек истеймиз.

Лакъырды? Не хустаста? Айтыладжакъ шейлернинъ эписи тюкянда айтылды... ойле дегильми? Усеин оджа иле Аджи Эрбаин арасында насыл субет ола биле? Лякин оджанынъ юрегининъ терен кошесинде, эр алда, меракъ кыбырданды. «Къамчылашувдан сонъ... бу адам даа насыл лакъырды этмек истей?» — деп тааджишленди. Къайтып софра башына, Эмирзакъовнынъ къаршысында отурды. Менълибай софра узериндеки этни ве пенирни уфакъ-уфакъ парчалар этип кести. Эллерини ягъбезге сюрткен сонъ шишени алып, къолунен тюбюне енгильден тюртти, тапасы атылып кетти. Юсек фильджанларгъа ракъы къойды. Бу ишни битирген сонъ, козьлерини Аджи Эрбаинге тиклеп, сусып отурды.

— Сёз эв саибининъ.. — деди Аджи Эрбаин. Озю козьлерини ашагъы эндирди. Башкъа шей айтмады. Менълибай фильджаныны къолуна алды.

— Сиз, Усеин муаллим, меним эвиме кельдинъиз, — деди о озюне хас тыныкъ, юмшакъ давушнен. — Буюк тешеккюр! Лякин Аджи Эрбаин эфендининъ эвине кельдим, деп эсап этмек керексинъиз, чюнки бу зияфет ве сизни бу зияфетке даветнинъ озю Аджи Эрбаин эфендининъ арзусына бинаэн япылды. Экинъизнинъ аранъызда мудхиш¹ адисе олып кечти. Бир якътан тюшюнип бакъсакъ, о иште сизинъ, Усеин муаллим, къабаатынъыз ёкъ. Ойле олып чыкъа. Дигер якътан... билесинъизми, Аджи Эрбаин эфенди де къабаатлы дегиль. Тюкянда мал бакъып тургъан вакъытта шу-ув этип бетине къамчы тюше! Кимнинъ бетине? Йигирми алты пара койнинъ урьметли кишиси Аджи Эрбаин эфенди Эмирзакъовнынъ бетине тюше. Тасавур этесинъизми?

Усеин оджа отургъан еринде къакъынып алды.

— Айса ким къабаатлы? — деп сорады о Менълибайдан.

— Кимсе де, — эвнинъ саиби, козьлерини юма берип кульди. — Къамчы къабаатлы.

— Эбет! Къамчы къабаатлы! — деди Эмирзакъов, фильджаныны элине алып. — Лянет олсун къамчыгъа. Онъа ола, кызышып кеттим. Озюмни басып оламадым. Сонъундан чокъ пешман олдым. Валлаи, чокъ кедерлендим. Тутынъыз, Усеин муаллим. Аджи Эрбаин къадесини котерди, Усеин оджанынъкинен токъуштырмакъ истеди, Усеин оджа токъуштырмады, къадесини элине биле алмады.

Шамиль Аллин.
«Иблисинъ зияфетине давет»

¹ мудхиш — мушкюль, къоркъунчлы.

— Сизинъ кьолунъызда кьан лекелери бар, — деди о Аджы Эрбаин эфендиге. — Мен ойле кьолдаки кьадеге кьадемни токъундырмам.

Эмирзакъовнынъ эли кьалтырады, фильджанынынъ ичиндеки ракъы тельгенип, пенир кесеклери узерине тѣкюльди. Эрбаин эфенди сувукъкъанлылыкъны гъайып этмеди. Учевининъ бу софра башында корюшюви буюк замет нетидже-синде ола бильгенини хатирге кетирип, озюни тутты.

— Къан лекелери? Меним кьолумдамы? — деп сорады о. — Сизинъкинде ёкъмы?

Усеин оджа козьлерини ашагъы догърултты, Эрбаин эфендининъ суалине джевап бермеди. Берип оламады. Эрбаин бир кьач дефа козьлерининъ кьыйыгъындан онынъ бетине бакъып-бакъып алды. Сол кьашы устюнде узун бичимли яра сиярып тургъаныны корьди. Къаны энди кьуругъан, кьатмакъ истеген. Кьолундаки кьадени кьайтарып софра узерине кьойды.

— Къамчынъ энгиль дегиль эди... — деп ташлады о. — Джакъымдаки яра якъында тюзеледжекке бенъземей.

Тюкянда кьамчы устюнде чыкъкъан кьавгъа да бугунъ бу софра башындаки идданынъ озю де, «джыкъы якъында тюзельмейджеги де...» эписинден макъсат оджа акъкъында дешетли фикир догъурмакъ эди. Оджа буны анълады.

— Сизге тасманынъ уджу токъунгъан, — деди Усеин оджа Эрбаин эфендиге. — Мен оны аселет якъкъаным ёкъ. Хатанен олды. Кучюк бир адисе... ондан буюк фаджиа ясадынъыз. Сизге... кьан акъызмакъ керек. Чюнки омюринъиз кьанлы. Экильген топрагынъыз, еген емегинъиз кьанлы! Койлюнинъ кьаны, тери, козьяшынен яшайсынъыз! Сизни, Аджы Эрбаин эфенди... ялынъыз сизни дегиль, Джемалединни, Бекирни, эпинъизни гемиге толдурып, Талбузант адасына ёлламакъ керек.

Эв саиби кьадесини котерди. Аджы Эрбаин иле токъуштырмагъа ниетленди, лякин козьлеринде серт назарлар сезип, бир озю ичти. Ичмеди, ченгесини тѣпеге котерип, фильджаннынъ ичиндекини агызы ичине ата кьойды. Артындан пенир парчасы кьапты, сонъра чекменининъ енъинен дудакъларыны сильди.

— Талбузант... о кьайда? — деп сорады Менълибай, тааджипленип. — Эшиткен ерим дегиль.

— Ойле ер бар, — деди Усеин оджа. — Окъянушта... дюньянынъ та, четинде. Анда адамны кьарагъа тюшюрип, кьолуна чоюн кьазан, тюфек ве бир чымтым да барот берип, ташлап кетелер. «Озь чаренъни — озюнъ тап, — дейлер онъа. — Башкъасынынъ кучюне ишанма!» Адам озюнинъ чаресини озю тапа... яшай.

— Мен де чаре тапарым, — деди Эрбаин, иддетленип. — Богъ-дай сачарым. Айван асарарым. Адам олмаса, Джемалединнинъ, Бекирнинъ озьлерини ишлетирум. Эбет! Олар манъа ишлерлер. Лякин сенинъ киби ямавлы штан кийип юрмем.

— Ишлетип оламазсынъыз, — деди оджа. — О сизге таби ола къоймаз. Сизлер эпинъыз, башкъа адамнынъ тенинден къаныны эмип алышкъан къасарткъыларсынъыз¹. Кевденъизнинъ ярысы къопарылып алынса, ярысы кене инсан тени ичинде къала... эммекте девам эте. — Менълибайнынъ такълети² ракъыдан къыйыша башлады.

— Лянет! — деп джекирди о. Чатлакъ-патлакъ олып, аралары къатран толу ири юмругъыны котерип, софра устюне урды. Сарсынтыдан савутлар секириклеп алдылар. — Сен Аджы Эрбаин эфендини акъаретлединъ. Бунъа акъкъынъ ёкъ! — Оджанынъ череси ап-акъ олды. Къоркъудан дегиль, ёкъ... Усеин оджа юфкъа юреклилерден дегиль. Булундыгъы муитнинъ къабалыгъындан, бу эки адамнынъ алчакълыгъындан асабиленди.

— Сиз, Менълибай, уфакъ адамсынъыз, — деди о эвнинъ саибине. — Къолунъыздан кельген иш — хамут тикмек. Джынс атлар асрагъан адетинъиз де бар. Койде де кимер адамлар сизге, Менълибай эфенди дейлер. Урьмет этип дегиль, сизден къоркъкъанлары ичюн, чюнки сиз шу адамнынъ... — оджа козьлерининъ арекетинен Эмирзакъовны косьтерди, — шу адамнынъ къуйругъысынъыз. Койде не ола? Не къала? Эписини деръал бу инсан ташламасына етиштиресинъиз! Онынъ ичюн сизден къоркъалар. Амма бу ерде манъа пек къыгъырманъыз! Сиз мени зияфетке чагъырдынъыз. Унутманъыз! Мен аль-азырда мусафирим.

Менълибай ве Аджы Эрбаин, экиси де сусты... оджанынъ сёзлерини дикъкъатнен динъледилер. Сукютлик... мусафир ичюн итибарсызлыкъ. «Сен — бу ерде мусафирсинъ, лякин фукъаресинъ... гъарип муаллимсинъ. Бизде сенинъ ичюн незакет, алиджепанлыкъ ёкъ». Аджы Эрбаиннинъ козьлери къызарды... къыя-къыя бакътылар. О эллерини эки якълап килимге тиреди. Аркъасыны къанъкъайтып, аягъынен къонаны тепти. Устюндеки савутлар, емеклер этрафкъа сачылып кетти, къона тентерильди, ерге къапакъланды. Оджа ишлер фена экенлигини сезди. Алель-аджееле еринден къалкъып, софагъа чапты.

— Тут о иманы ёкъны! — деп джекирди Эмирзакъов, эв саибине. — Тез ол!

¹ къасарткъы — махлюкъ.

² такълет — скелет.

Менълибай ашыкъмай оджанынъ пешинден чыкъты. Килитли тыш къапу янында онынъ огюни кестирип, токътатты. Усеин Менълибайны уйтеди, о дивар бетке къакъылып кетти, мусafir къапуны тепмелеп тургъан арада, арттан Аджы Эрбаин кельди, енъи ичинден пычагъыны чыкъарып, оджанынъ багърына саплады. Оджа элини юреги узерине къойып, дешетли сада иле кыычырды... ерге йыкълды. Сылавлы тешеме устюнде къара ренкли, джыллы къан акъып кетти. Эмирзакъов диваргъа таялы алында турды-турды, сонъра козьлерининъ кыйыгъындан Менълибайгъа бакъты. О, кошеде... юзюни диваргъа чевирген, сусмакътa... омузлары силькине бермекте эди. Эрбаин авучы ичинде кысылып кългъан пычакъны софанынъ улькюн кошесине котерип атты, амма бир талай кечкен сонъ, ерде, тешеме устюнде, оджанынъ агъызындан заиф инъильти чыккъланы эшитильди. Инъильти вакъытында сол аягъы кыбырданып алды. Эмирзакъов теляшкъа тюшти. «Бу кълбиле яры джанынен этегинъден тартып, сени йыкътыра биле...» деп тюшюнди озь-озюндже. Ве къркъла тюшти. Этрафына бакъланды, долап устюнде тургъан кълантар ташыны алып, оджанынъ башына урды. Манълai кемиги батып кетти, териси сиярды. Агълызындан кълан кельди.

— Не яптынъыз, Аджы Эрбаин эфенди! — деп кыычырды Менълибай, агъламсырап. — Сиз Усеин муаллимни ольдюрдинъиз!

— Эбет, — деди Эмирзакъов. Ири кевдесинен Менълибайгъа чевирильди. — Ойле яптым. Хаберинъ олмадымы? — О ашханеге кирди. Метидеки сув ичинде кълларыны чайкълады, джебинден явлугълыны чыкъарып, сюртюнди. — Мен кетемен. Иш джатышкъландже койде болмам, — деди Менълибайгъа. — Киши джиберирим, вазьетни манълa бильдирип турарсынъ, — ве джесетке ишаретле деди: — Буны джыйыштыр. Аякъл астында джатмасын. Анълaдынъмы, Менълi? Манълa джерли-джерсиз ырджая берме.

Лякин хамутчы шорбаджынынъ огюнде ырджайып алышкълан. Семиз кълapakълы козьлерини юма берип джылмайды. Бир де кевдесини эгилътмек истеди... амма Эрбаин онълa аркъласыны чевиргенни корип, софанынъ арт кълaпусыны барып ачты. Эвеля тышкълa озю чыкъты, этрафкълa бир бакъланды. Кимсе ёкълыгълына эмин олгълан сонъ, сол кълaшыны ойнатып алды. Аджы Эрбаин чыкъты... эвлер аркъласындан, талдаларыны якълай берип, кетти... тезден козьден гълыйып олды. Менълiбай джесетке токълунмады. Ёлгълa чапып чыкъты. «Акълайлар! Усеин муаллимни отюрдилер!¹ — Эй! Джемаат! Мени эшитесинъизми? Усеин оджаны...»

¹ отюрдилер — ольдюрдилер.

1. «Иблисиниң зияфетине давет» эсеринде къайсы тарихий девир тасвирлене? Сиз бу заман акъкъында насыл малюматларнен танышсыз? Къырымтатар халкъынынъ вазиети насыл эди? Исмаил бей Гаспринскийнинъ фаалиети ве «Терджиман» газетасы акъкъында не билесиз?

2. Ш. Тохтаргъазы Багъчасарайгъа насыл ниетле кельди? Тохтаргъазынынъ аятында насыл къыйынлыклар пейда олгъан эди? «Вели-Баба» хан-азбарында оджа кимни расткетире? Тохтаргъазы ве досту Феми эфенди насыл корюшелер?

3. Муэллиф Багъчасарай шеэрини насыл тасвир эте? Сиз бу эсерни окъуп, Багъчасарай акъкъында насыл малюматлар ве теэсуратлар алдынъыз?

4. Исмаил бей Гаспринский Усеин оджаны насыл къаршылай? Олар арасында олып кечкен субетке сиз насыл къыймет кесесиз? Сиз кимнинъ тарафдары оласыз? Муэллиф И. Гаспринскийни насыл тасвир эте? Окъуйджынынъ тасавурында насыл бир сыманы джанландыра? Гаспринскийнен корюшюв ве къонушув Усеин оджагъа насыл тесир этти? И. Гаспринский Р. Медиевнинъ «Ветан хадими» газетасы акъкъында насыл фикирни ифаде этти?

5. Усеин оджа къорантасынен не себептен Харджибие коюне кочип келе? Усеин оджа бу койде биринджи дефа оджалыкъ япкъанда, насыл вакъиалар олып кечти? О нелерни хатырлай? Харджибие коюнинъ бай такъымы Усеин оджаны насыл къаршылай? Аджы-Эрбаин Эмирзакънынъ эвинде насыл иддетли лакъырды олып кече?

6. Апансыздан Усеин оджанынъ къорантасында насыл къуванчлы адисе ола? «Налеи Къырым» китабынынъ нешир этилюви Тохтаргъазы, Аджире ханым ве достлары, сой-акърабаларына насыл тесир эте ве насыл уютглер догъура? Менълибай ве Аджы-Эрбаин бай арасында бу китап акъкъында насыл лакъырды ола? Олар насыл къараргъа келелер?

7. Менълибай Усеин оджаны насыл бир макъсатнен озь эвине зияфетке чагъыра? Усеин оджа ве Аджы-Эрбаин бай арасында насыл бир зиддиетли чатышма ола? Бу чатышма насыл фаджиалы акъибетнен бите? Аджы-Эрбаин не ичюн Усеин оджанынъ койге кельмесине къаршы чыкъа? О неден къоркъа?

8. «Иблисиниң зияфетине давет» эсеринден парчаларны окъуп, эр бир къысмына серлевалар къойып, план боюнджа мундериджесини икье этинъиз. Эсерни окъув эснасында манасы анълашылмагъан, сиз ичюн янъы олгъан сёзлерни язып алынъыз ве лугъаттан оларнынъ манасыны тапып билинъиз. Эсерде къулланылгъан архаик сёзлерни къайд этинъиз, тасвирленген шахыслар акъкъында озюнъизнинъ къайдларынъыз ве изарынъызны исбатланъыз.

9. «Иблисиниң зияфетине давет» повестиндеки мусбет сымаларны тасвир этинъиз.

Сюрдюнклик девринде кырымтатар эдебиятында роман жанрынын инкишафы

Роман жанры кырымтатар эдебиятында XIX асырнын сонъунда инкишаф этип башлады. Биринджи романларны Исмаил Гаспринский язды. Онынъ «Кунь догъды» ве ичти-май-фельсефий «Молла Аббас» романлары джиан эдебиятында ер алмагъа къудрети олгъан эсерлер. Буюк мутефеккир кырымтатар эдебиятында роман жанрынынъ эсасчысы олды. Шамиль Тохтаргъазы «Саадет адасы» романыны язды. Бир девирде язылгъан кучлю романлар келеджекте жанрыннъ инкишафына темель къойдылар.

Совет девринде Джемиль Сейдаметнинъ «Уфукъкъа догъру» ве Юсуф Болатнынъ «Алим» романынынъ биринджи кысымы нешир этильди. Сюрдюнклик девринде 60-ынджы сенелерден башлап бир сыра колемли ве меракълы романлар пейда олды.

1979 сенеси Юсуф Болатнынъ «Алим» романы толу колемде эки кысымдан ибарет оларакъ нешир этиле. Бу салмакълы, муреккеп тарихий девирни къаврап алгъан эсер кырымтатар эдебиятында озюне мунасиб муим ерни алды.

60-ынджы — 70-инджи сенелери агъыр сиясий вазиятке бакъмадан, кырымтатар эдебиятында семерели девир олды. Тынч аят къуруджылыгъы, койлю ве ишчилернинъ эмек саасындаки енъишлерини акс эткен бир къач меракълы ве колемли эсерлер дердж олунды. Бойле эсерлер сырасында Ю. Болатнынъ «Анифе» (1969) ве Черкез Алининъ «Сабалар къучагъында» (1973) романлары муим ер алдылар.

«Анифе» романында яzydжы кырымтатар халкъынынъ сюрдюнде, памукъ чёллеринде ыргъат киби чалышкъанлары, къадын-къызларнынъ акъайларнен тенъ олып агъыр ишлерде, арыкъ къазувында эзиегленгенлери, чешит ерли мемулар тарафындан ашаланып акъаретленгенлери тасвирлене. Романда реалъ тарихий девир акс олуна, тасвирленген вакъиалар 1944 сенесининъ сонъунда башлана ве эсасен Озбекистаннынъ памукъчылыкъ совхозында олып кече. Эсернинъ баш къараманы яш кырымтатар къадыны Анифе. Бу алидженап, джесюр, чыдамлы, ирадели, мераметли къадыннынъ сымасында яzydжы кырымтатар халкъынынъ фаджиалы такъдирини, халкънынъ джан къртурув, бала-чагъаны кърччалав огърундаки эмек къараманлыгъы, чыдамлыгъы, ирадеси, рухий къавийлигини косьтере. Анифининъ сымасы джыйма сумадыр. Кырымтатар къадынлары агъыр вазиятте, ыргъат киби чалышып, тырышып, балаларынынъ, якъынларынынъ джаныны къртурдылар.

Юсуф Болатнынъ 1962 сенеси нешир этильген «Саф юреклер» романында Сервер Арсланов ве онынъ нишанлысы Айшенинъ такъдирлери тасвирлене. Романнынъ сонъунда оларнынъ къавушып бахытлы аят башлагъанлары косьтериле. Лякин олар экиси де дешетли дженкявер ёл кечелер. Сервер Арсланов дженкнинъ башындан гъалебегедже джебёде булуна, Айше исе партизанлар отрядында фашистлерге къаршы урушларда иштирак эте ве бир чатышмада агъыр яраланып, къолсуз къала. Бойле такъдирлер о девир ичюн типик эди. Дженкни кечкен инсанлар энди эмек джебёсинде енъишлер къазаналар. «Саф юреклер» романынынъ зайыф тарафларыны къайд этмек лязимдир. Языджы къырымтатар халкъынынъ сюрюнлик азапларыны, ачлыкъ, хасталыкълардан къырылувыны, ватан асретлигини, Къырымгъа къайтув огърунда миллий арекетни бир сёзнен биле анъмай. Муэллиф, аятий акъикъятны ред этип, омюрни бир тарафлы акс эте. Бу совет акиметининъ талабы, буйругъы эди. Языджы бу буйрукъны эда этти. 60-ынджы—70-инджи сенелери бойле тарзда язылгъан бир сыра эсерлер пейда олды: Юсуф Болатнынъ «Анифе» ве «Садакъат», Шамиль Алядиннинъ «Рузгярдан саллангъан фенерлер», Черкез Алининъ «Сабалар къучагъында», «Джумертлик», Решид Мураднынъ «Дагълар сонатасы», Сеитумер Эминнинъ «Ираде деръясы» романлары ве дигер эсерлер.

Сюрюнлик девирде
къырымтатар эдебиятында
роман жанрынынъ инкишафы

1962 сенеси Шамиль Алядиннинъ «Эгер севсенъ» романы нешир олунды. Языджы отузынджы сенелери Чырчыкъ къуруджылыгъында чалышкъан вакътында алгъан теэссуратлары эсасында язылгъан эсердир. Романнынъ эсас къараманы къырымтатар йигити Джебдетнинъ сымасында муэллиф озюнинъ омюринден къыскъа, лякин муим бир девирни акс этти.

Черкез Алининъ «Сабалар къучагъында» (1973) романы да чокъ тарафтан дикъкъаткъа лайыкътыр. «Сабалар къучагъында» романында, «Анифе» романындаки киби, сюрюнлик деврининъ яшайышы тасвирлене. Лякин языджы бу девир яшайышыны яраштырып, эйилештирип косьтере. Бунгъа бакъмадан, эсерде баягъы мусбетлик те бар. Романнынъ меркезинде намуслы, адалетли ве ишكير къырымтатар къадыны Макъпуленинъ сымасы. Макъпуле ве Анифенинъ сымаларында чокъ умумийлик козьге ташлана. Макъпуле де бар гонъюльден ишке бериле, буюк урьмет къазана. Онынъ якъын досту Айрие Макъпуле акъкъында бойле дей: «Къайда барса, озюни эмекте косьтере ве севдире». Романда эки сыма да инджеликнен, терен ве чокъ тарафтан ачылгъан. Меракълысы, муэллиф къараманларынынъ шахсий аятыны — бахыт, севги мевзуларыны озюндже, инджелик ве незакетнен ача.

Макъпуле ве Айриенинъ сымалары психологик эсапта ишленген, озь деврининъ муим хусусиетлерини акс эткен сымалардыр.

1969 сенеси Решид Мурад «Дагълар сонатасы» романыны нешир этти. Романнынъ эсас къараманлары геологлар. Эсернинъ баш къараманы геолог Исмет Гемиджи къырым дагъларында партизанлар сафында душмангъа куреше. О джесюр, ирадели ве инсаниетли адам. Энди кене дагъларда, лякин Озбекистан дагъларында ер астындаки файдалы маденлерни араштыра.

Озбекистанда Фархад ГЭС къуруджылыгы акъкъында Сеитумер Эмин «Ираде дерьясы» романында къуруджыларнынъ къарамане эмеги ве агъыр яшайышыны тасвир эте ве чалышкъанларнынъ эксерисини сюрдюн этильген къырымтатарлар тешкиль эте эди. Озбекистанда чешит сааларда гъайретнен чалышкъан къырымтатар халкъынынъ векиллери акъкъында бир къач романлар языла. Бу Черкез-Алининъ «Джумертлик», Рустем Алининъ «Бурулышта» романлары ве дигер эсерлер.

Эмиль Амит «Ишанч» серлевалы романыны Ватан дженкине багъышлап яза. Романда къанлы урушлар тасвирленмей, муэллик дженкининъ акъибетлерини, инсан такъдирлерине фаджиалы тесирини косьтере.

Сюрдюнлик девринде къырымтатар эдебиятында роман жанры къавийлешти ве инкишаф этти, демек мумкюн.

Эльбетте, колемли, муреккеп сюжетли романлар къырымтатар тилинде нешир олгъаны, шубесиз, мусбет эди. Лякин бу эсерлерде халкъымызнынъ аяты, вазиети акъикъий суретте тасвирленмедиле, чюнки совет акимиятининъ макъсады къырымтатар халкъыны ватанындан эбедиен махрум этип, сюрдюнликте къалдырмакъ эди. Тарихы, миллети, тили, тамырларыны темелли унуттырмакъ, бутюн бир халкъны манкурт япмакъ козьде тутула эди. Бойле зорбалыкъ вазиетинде къырымтатар эдебиятынынъ инкишафы зайыфлашты ве халкъ аятындан узакълашты.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебиятында роман жанрынынъ пейда олув тарихы акъкъында малюмат беринъиз.
2. Роман жанрынынъ хусусиетлери къайд этинъиз.
3. Сюрдюнлик девринде язылгъан романларнынъ мевзу, проблематикасыны бельгиленъиз.
4. Къайсы романларда къырымтатар халкъынынъ вазиети, урф-адетлерининъ тасвири муим ер алды?
5. Романларда насыл меракълы миллий сымалар яратылды?
6. Сюрдюнлик девринде язылгъан романларнынъ зайыф тарафларыны къайд этинъиз ве себеплерини изаланъыз.

ЮСУФ БОЛАТ (1909—1986)

Танылгъан къырымтатар язуджыларындан бири Юсуф Болаттыр. О, къырымтатар эдебиятына несирджи, драматург, публицист ве терджиман оларакъ кирди. Онынъ «Чанглар къакъылгъанда» биринджи икяеси 1929 сенеси «Енъи дюнья» газетасында басылды. 1941 сенеси дженк башлангъанда, Юсуф Болат бир сыра икяе, очерк ве пьесаларнынъ муэллифи эди. Дженк арфесинде «Совет эдебияты» меджмуасында онынъ «Алим» романы басылды. Юсуф Болатнынъ яратыджылыгы сюрдюнде де девам этти ве язуджы колемли, муреккеп мундериджели эсерлер яратты.

Юсуф Болат Алушта шеэринде фукъаре къорантада догъды. Кой мектебини битирген сонъ 1924 сенеси Ялта педагогика техникумына кире. 1931 сенеси Къырым девлет педагогика институтнынъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгине кире ве институтны битирген сонъ, аспирантурада тасилини девам эте. Экинджи джиан дженкининъ башында «Къызыл Къырым» газетасынынъ муаррир муавини, сонъра 1942 сенесинден Москвада Умумиттифакъ радиокомитетинде къырымтатар тилинде эшиттирювлернинъ месуль муаррири вазифесинде чалышты.

Сюрдюнлик йыллары Юсуф Болат Озбекистанда, Самарканд виляетининъ Булунгъур район партия комитетинде болук мудирин олды, бир къач вакъыт оджалыкъ да япты. 1958 сенеси Юсуф Болат Ташкентке авуша. Бедий эдебият нешриятында, Озбекистан язуджылары бирлигинде, сонъра «Ленин байрагы» газетасында муаррир муавини оларакъ чалышты.

Юсуф Болат семерели язуджылардандыр. О, чешит жанрларда иджат этти. Дженктен эвель Юсуф Болат эсасен драматург оларакъ белли эди. Онынъ дженктен эвель язылгъан «Той девам эте» комедиясы, «Денъиз далгъасыз олмаз» драмасы ве дигер бир сыра пьесалары Къырымтатар драма театрининъ санасында ойналдылар.

Хусусан, белли фаджиалы эфсане эсасында язылгъан «Арзы къыз» ширий музыкалы драма сейирджилернинъ севгисини къазанды. Аман-аман дженктен эвель бу драманы корьмеген бир кырымтатар къалмагъандыр десек де янълышмамыз. «Арзы къыз» драмасынынъ популяр олмасынынъ биринджи себеби, онынъ фольклор эсасыдыр. Арзы къыз кырымтатар халкъынынъ севимли фольклор образы эди. Экинджиде, белли бестекярлар Яя Шерфединов ве Ильяс Бахшыш тарафындан драмагъа язылгъан музыкадыр. Драма халкъ тилине якъын тильнен, тюзгюн ве окъунарлы шекильде язылгъан эсер.

Дженктен сонъ сюргюнде Юсуф Болат эдебий иджадыны девам этти. 60-ынджы сенелери онынъ «Саф юреклер» (1962) ве «Анифе» (1969) романлары нешир этильди. Он йыл девамьнда «Туфанда къалгъан къой сюрюси» серлевалы икяе ве повестьлер джыйынтыгъы, «Табиатым ойле» серлевалы сатирик ве юмористик икяелер топламы, «Дубаралы той» пьесасы, «Садакъат» романы нешир этильди. Сонъки йыллары языджы «Алим» романы устюнде чалышты. Романнынъ биринджи кысымы дженктен эвель «Совет эдебияты» междмуасында басылгъан эди. 1982 сенеси эки кысымдан ибарет олгъан «Алим» романы нешир этильди. Юсуф Болат чокъ очерк ве макъалелер де язды. Олар «Ленин байрагъы» газетасынынъ саифелеринде ве чешит джыйынтыкъларда басылды.

Дженктен сонъки девирде Юсуф Болат бутюнлей несир саасында иджат эте. Несир жанрлар кырымтатар эдебиятында Исмаил бей Гаспринскийден башлап XX асырнынъ 20-нджи — 30-ынджы сенелери фааль шекильде илериледи. Умер Ипчи, Абляким Ильмий, Джафер Гъафар, Жемиль Сейдамет киби бир сыра языджылар несир саасында фааль иджат этилер ве несирджиликни кырымтатар эдебиятында кучълю бир акъынтыгъа чевирдилер. Хусусан икяе жанры кенъ даркъалды. Белли языджыларнынъ пешинден яш несиль векиллери Мамут Добагъ, Абдулла Дерменджи, Шамиль Алядин, Юсуф Болат ве дигерлери икяе язмагъа тутундылар ве баягъы енъишлерге ириштилер.

Къырымтатар несирджилигининъ 1920-нджи—1930-ынджы сенелериндеки инкишафы юксек севиеге котерильди. Дженктен сонъ исе несирджилик янъы бир шараитте инкишаф этти. Бу саада Шамиль Алядин ве Юсуф Болатнынъ хызметлери буюктир.

Юсуф Болат мизах (юмор) устасыдыр. О, омюрде расткельген менфийликлерни, къолайсызлыкъларны сечип, эсерлеринде кескин мыскъылгъа ала. Онынъ комедиялары ве мизахлы икяе-

лери эм зевкълы, эм шакъалы, эм де терен маналы, инсанларгъа тербиевий тесир эте биледжек эсерлердир.

1969 сенеси Ю. Болатнынъ «Анифе» романы нешир олуна. Романда тасвирленген вакъиалар дженктен сонъки йыллары Озьбекистанда, памукъчылыкъ совхозында олып кече. Бу совхозда чешит миллет векиллеринен берабер сюрگون этильген кырымтатарлар да яшайлар. Романнынъ баш къараманы кырымтатар къадыны Анифе. Онынъ аджыныкълы такъдири вастасынен яzydжы бутюн кырымтатар халкъынынъ фаджиасыны косътере. Анифенинъ сымасы кырымтатар эдебиятында кучлю сымалардан биридир.

Алим — халкъ къараманы

Суаллер ве вазифелер:

1. Юсуф Болат насыл жанрларда эсерлер язды?
2. Яzydжынынъ романларында акс этильген муим адисе, вакъиалар, муреккеп меселелерни къайд этип изаланъыз.
3. Юсуф Болат драматургия саасында насыл хузметлер этти? Онынъ къайсы пьесаларыны окъудынъыз?
4. Юсуф Болатнынъ кырымтатар эдебиятынынъ инкишафына къошкъан иссесине къыймет кесинъиз.

Алим — халкъ къараманы

1982 сенеси Ю. Болатнынъ «Алим» романы нешир этильди. Роман эки китаптан ибарет: биринджи китап — «Алим Азамат огълу», экинджиси — «Алим аткъа минди». Биринджи китабы дженктен эвель язылды ве 1940—1941 сенелери «Совет эдебияты» меджмуасында басылды. Экинджи китабы дженктен сонъ язылды ве 1982 сенеси эки китап къошулып «Алим» серлевасынен нешир олунды. Романнынъ баш къараманы реаль шахыс, кырымтатар халкъына Алим Айдамакъ намынен белли олгъан инсан. Алим халкъ къараманы оларакъ тарихкъа ве фольклоргъа кирди.

Романда XIX асырнынъ экинджи ярысында олып кечкен вакъиалар тасвирлене. Къырым Русие тарафындан басылып алынгъан сонъ кырымтатар халкъынынъ алы сынъырсыз агъыр ола. Рус помещиклери ве мырзалар бутюн топракъларны койлюлернинъ къолундан тутып алалар. Халкъ топракъсыз, акъ-укъукъсыз къала ве ыргъат олмагъа меджбур ола. Бойле зор вакъытта Алим агъыр вазиятте къалгъан кырымтатарларына ярдым этмеге тырыша.

Романда Алимнинъ къараманий ве фаджиалы аяты, та балалыкътан башлап омюрининъ сонъуна къадар башындан кечирген

чешит адиселер акъкъында тасвирлене. Романнынъ мундериджесини учъ кысымгъа больмек мумкюн:

I. Алимнинъ балалыкъ ве осъмюрлик чагъы. Бабасынынъ эвинде бахытлы яшайышы. Сонъра бу къорантанынъ башына кельген бахытсызлыкълар. Меръем аптесининъ олюми, Мемиш мырзанынъ кылынувлары, Азамат акъайнынъ вефаты. Алим ве анасы Кериме аптенинъ койден къувулувы.

II. Алим Бобовичнинъ эвинде. Алим ве Саранынъ севгиси. Саранынъ Алимге ве онынъ анасына косътерген севги ве урметти. Алим ве Саранынъ къачувы. Саранынъ хасталыгъы.

III. Алимнинъ аятында айдамакълыкъ деври. Алимнинъ пешинден излевлер. Алимнинъ якъаланувы ве джезаланувы — учъ бинъ таякъ урув ве эбедий сюрюн этилюв.

Алим балалыкътан озъ акъранлары арасында джесюрлигинен айырыла эди. Эвлерини тутып алмагъа кельген Мемиш мырза, девдай Къарали ве рус мемуруларына къаршы бир озю чыкъа, оларнынъ устуне аждерха киби атыла. Эвде анасы, бабасы, аптеси ве достларынен исе муляйим, незакетли къонуша, оларны аджый ве даим ярдымгъа азыр ола.

Бобовичнинъ эвинде де Алим эйи хызмет эте. Шорбаджысы ве онынъ кызы Сара олюм хавфына огърагъанда, оларны олюмден къуртара. Сара бойле темиз-пак, ачыкъ-гонъюлли, джесюр йигитке севда ола. Лякин бу севги оларнынъ экисине де бахытсызлыкъ кетире. Чюнки олар эки къарама-къаршы табакъаданлар. Сара — зенгин кызы. Алим исе фукъаре койлю. Сара Алимге садыкъ къала. Алим исе Къырым дагъларында, къобаларында гизленип, эзильген, ашалангъан, хор халкъына озюндже хызметте булуна, элинден кельген къадар ярдым эте. Онынъ джесюрлигине, алидженаплыгъына душманлары да шашалар. Достлары, койдешлери ве севимли Сарасы гъурурланалар. Романда Алимнинъ джесюрлигини, батырлыгъыны косътерген чокъ адиселер бар. Алим акъикъый эфсаневий бир къараман оларакъ тасвирлене.

«Алим» романы кырымтатар эдебиятында айрыджа муим ер алды. Бу тарихий роман фольклор эсасында язылгъан, халкъымызынынъ яшайышыны акъикъый суретте тасвир эткен эсердир.

Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында Алим Азамат огълу акъкъында пек чокъ эсерлер яратылгъан. Йыр ве риваетлерде халкъ Алимни бир эфсаневий къараман оларакъ тасвир эткен. Онынъ алидженаплыгъы, инсаниетлиги, мераметлиги, джумертлиги ве мисильсиз джесюрлиги акъкъында икяелер дестан олып бутюн Къырым халкъына даркъалгъан. Алимнинъ шахсети кырымтатар халкъынынъ анъында, хатырасында акъикъый

сафдиллик, халкъына садыкълыкъ, азатлыкъ арзусы, эйиликке умют, ишанчнынгъ тимсали оларакъ сакъланып къалды. Алим — халкъ къараманы, халкънынъ виджданы ве гъуруры.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Алим» романы тарихий эсер олгъаныны исбат этингиз?
2. Алим Азамат огълу акъкъындаки фольклор эсерлерини хатырлангъыз? Алимнинъ сымасы фольклор эсерлеринде насыл косътериле?
3. Юсуф Болат романда тасвирленген тарихий девирнинъ насыл аятий левхаларыны ярата? Сиз тасвирленген девир акъкъында насыл малюматлар билесиз? Шу девир акъкъында не тюшонесиз?
4. Алимнинъ къараманлыкъларыны тасвир этингиз.

Юсуф Болат.
«Алим»

АЛИМ

Роман

(къыскъартылып алынды)

Биринджи китаптан

Узакътан къой сюрюси киби джыйылып тургъан кой корюнди. Алим сыкъ чегерликлер арасына сокъуларакъ, сарп байырлар устюнден, сувсуз дерелер ичинден кестирип, койге догъру ёл алды.

О ёрулгъан-талгъан эди. Онынъ темиз манълайындан, самайларындан арды кесильмеден тер чыбырмакъта эди. Аркъасындаки токъума кольмеги сыртына япышып, кунеш сыджагъындан тенини тарлап-къашытып турмакъта эди. Юнлю чарыкълары да дельме-делик олып, шоссе ёлундан орманлыккъа сокъулгъандан сонъ, энди тынышта бир табанларына тегенек кирип, ёлуны больмекте эди.

Ниает, кой юкъарысындаки Сувлу дереге келип ети. Урбасыны, чарыкъларыны чыкъарып, тозуны къакъты. Салкъын сувнен юзюни, аркъасыны ювды. Бедендже тазерген, энгиллешкен киби олды.

Онынъ ёлджулыгъы башлагъан куньден берли ана-бабасы ич бир вакъыт акъылындан чыкъмаса да, бойле бир арекетке оларнынъ насыл янашаджакълары акъкъында аслы да тюшонмеген эди. Шимди, энди койге киреяткъанда, ёл теэсуратынынъ догъургъан бутюн ойларына бу тюшондже де къошулды. Алимге, шубесиз, не анасы ве не де бабасы къол котермезлер, лякин оларнынъ агъзындан опыке сёзю эшитмек биле, башкъасындан кореджеги энъ амансыз джезадан агъыр корюне эди.

Алим, къоранталарына айтмадан ёлгъа чыккыкыны ичюн окюнди, лякин айткыкыны алда оны бойле узакъ ёлгъа озь башына ташлайджакыларына да умюти аз эди.

Лякин азбаргъа келип киргенинен, онынъ бутюн кедерлери бошуна олып чыккыты: онынъ севимли анасы, асретини чеккен эвлядыны корьгенинен, багъырына басып, буюк бир асретликнен онынъ манълайындан, янакыларындан, козьлеринден опе башлады. Сонъ оны софадаки кийиз миндер устюне отуртты. Акъшамдан аселег эвляды ичюн къалдыргъан чибереклерни кыыздырды, огюне бир тепси де къаймакъ къойды. Озю де огълунынъ янында отурып, юзюне бакъып-бакъып тоямады. Огълу ашап-ичкенден сонъра, Кериме татай:

— Алим, сен къайда эдинъ? — деп сорады.

— Февзилерни озгъардым, анай, Феодосиягъа бардым, — сонъ къошты, — джибермесинъиз деп къорккытым...

Кериме татай:

— Айды, эвлядым, сырасы тюшсе, айтып кет, тюшюндирме, — деди де, текрар огълунынъ манълайындан опыти.

Алим аштан сонъ аман ёргъунлыгъыны унутып, озюнде кене тендюристлик дуйды. Аяккыгъа турып, аптесини арзылагъаныны бильдирди ве аман азбар къапудан фырланып чыккыты.

Кериме татай Алимнинъ артындан багъырып алды:

— Бакъ, огълум, Мемиш агъанынъ козюне илишме!

Алим, аптеси Мерьемнен пек дост эди. Лякин мына бундан бир беш ай эвельси Мемиш агъанынъ эвине къара хызметке¹ алынгъан сонъ, онынънен ялынъыз гизлиден корюшмек мумкюн ола эди. Мемиш агъа дегиль Алимнинъ, атта анасынынъ келип кетмесини биле бийсинмей эди. Мерьемни исе эвге ялынъыз джума кунълери джибере эди.

Бабасы кызыны эль къолуна бермемек ичюн чокъ чекишти, лякин не япсын, байнынъ сёзю ферманнен² дегенлер, Мемиш агъа Мерьемни зорнен тутып алды. Ничюн? Койде истекнен кетеджек ёкъ эдими? Бунынъ себепини Алим де, бабасы да анълап оламай эдилер. Ялынъыз бир анасы гизлиден ахлар чекип, кызы анъылдымы, козьлеринден яш тамчылай эди.

Алим азбар къапугъа кельгенинен, шу ерде къора астына пысып, чардакыта аптесининъ пейда олмасыны беклеп турды. Лякин арасы баягъы бир вакъыт кечсе де, Мерьем корюнмедди. Алим къора артына гизленип, ахыр бетке юрьди, азбарда кимсе

¹ къара хызмет — агъыр иш.

² ферман — къанун; эмир.

олмагъанына къанийлик асыл эткенден сонъ, аман къорадан атлап, азбар кенарындан ашхане хызметини корьген бир козьлю дам эвчикке догърулды.

Мерьем ашханеде, оджакъ башында, башыны эгип, бир озю отурмакъта эди. Алим дуйдурмадан ичери сокъулып, аптеси артына тиз чёкти. Аптесининъ абайсызлыгъындан файдаланып, къолларынен апансыздан онынъ козьлерини орти, Мемиш агъаны такълит этерек, къалын бир сеснен:

— Не мугъайдынъ, Мерьем шерфе? — деди ве аман къолларыны ачты... Мерьем йылдырым тезлигинен отургъан еринден атылып турды, ярдымгъа чагъырыр киби, къолларыны ачты, телашлы бир сеснен багъырып джиберди:

— А!..

Сонъ бирден кери чевирильди. Алим аптесини шай къоркъузгъанына джопаракъ, шакъылдап куледжек олды, лякин онынъ бенъзини корьгенинен, кулькюси дудагъларында къатып къалды, къоллары чаресизликнен йиберильдилер. Онынъ алдындаки бундан беш-алты кунъ эвельси корьген аптеси дегиль эди... Ёкъ, козь тюплери сияргъан, сют киби акъ юзюндеки ченъгелери чыкъып къалгъан, манълайы чыгъырыкълангъан, козю яшлы, бу кызьзда онынъ аптесининъ ялынъыз къан сыджакълыгъы бар эди.

Алим озь козьлерине инанмай:

— Мерьем, аптем, аптечигим, — деп къолларыны онынъ омузларына ташлады.

Мерьем зорнен озюне келип:

— Мен сени сайыдан да Мемиш агъа белледим, — деди, сонъ ерге чёкип, башыны тизлери арасына алды, сыкъ-сыкъ ич чекип¹ агълады. Алим богъазына келип толушкъан къозьяшларына тыйылып:

— Не олды, айт, айт аптечигим! — деди.

Мерьем башыны котермей, бутюн кевдесинен къалтырап агъламакъта эди.

Алим динълендикче, юреги ташып иримекте эди. Эгер бир къач саниелер даа шай кечсе, кокюсинде къозгъалгъан аджджы яраларына даяналмай, бельки о да окюрип, яш тёкип агълар эди.

— Айт, аптечигим, санъа ким токъунды?

Мерьем бирден башыны котерип, ялварыджы козьлерини Алимге тикти, сонъ недендир утангъан киби, онынъ аякъларына тюшип, козьяшынен ялвармагъа башлады:

— Къардашым, бабайгъа айт, мени мындан алсынлар, даянамайым... Къоркъам... Тюневин гедже Мемиш агъа...

¹ ич чекип — терен нефес алып, кокюс кечирип.

Алим таш кесилип, багъырып алды:

— Не-е?!

Мерьем артыкъ ич бир шей айталмады, такъаттан тюшер киби, энди ялынъыз къалтырап — инъильдеп, отургъан еринде къалды.

Кимлердир, ичери келип кирдилер. Насылдыр бир даушлар котериле башлады. Алим, дерсинъ, яшын чыкъкъан, къатып къалды ве огюндеки джанлы джесетке къарады, сонъ кимлернидир къакъып йиберди, окъ олып, къапудан тышкъа фырланып, кой ичинден, дереден кечип, къырлардан тырмашып, тогъайлыкъкъа чыкъты, чапты... ич бир якъкъа къарамай, ич бир шей тюшюнмей эп чапты, чапты...

Онынъ къулагъында шимди ялынъыз агълав седалары янъгъырамакъта эди.

Иште, авлакъта кенъ-къулан тюземлик ичинде тамгъалар корюнди. Алим чаптыкъча тамгъалар да эп буюп, ирилешип айры башларына сечиле башладылар. Алим авлакътан багъыраджакъ олды, лякин къурып къалгъан богъазы сесленмеди.

Алим далгъалардай къабаргъан кокюсинен зорукъып нефес алса да, адымларыны эп тезлештирип, уйле сыджагъындан сонъ даа янъы айына башлагъан сыгъыр сюрюси ичинден кечип, сыгъырларны урькютип, бабасына догъру чапты.

Азамат акъай алчакъ бир тегенек чалысы астына ясланып, окъ киби кельмекте огълуна бакъып къуванып турмакъта эди. Алим яваш юрьмеге бильмей эди. Ола тургъан, яшын яшнап кок гудюрдеген вакъытларда онынъ энъ севген иши ярышлашыр киби, йылдырым ургъан тарафларгъа чапмакъ эди.

Алим бабасына якълашкъанынен, недир, бир шейлер айтаджакъ олды: дудакълары ойнаса да, агъызындан ич бир сес чыкъмады.

Азамат акъай бея¹ дуйгъусы сизди. Чалы салкъынында тургъан къуманыны алып, сюмегини² аман Алимнинъ агъызына кетирди. Алим тыйыла берип бир къач ютум сув ичти. Азамат акъай сабырсызлыкънен:

— Сёйле, огълум, не олды? — деди.

Алимнинъ кокюси кене толкъунлар киби къабарып энмекте, юзюнден сув киби тер чыбырмакъта эди.

О къурып къалгъан богъазындан оксюрикдай чыкъкъан къарыкъ сесинен:

¹ бея — бахытсызлыкъ.

² сюмеги — дюдоги.

— Мемиш агъа аптеме саташкъан, — деди де, бабасынынъ кокюсине янтайып, къалтырамагъа ве къалтырадыкъча кокюсиден къарыкъ гъырылтылар эшитильмеге башлады: Алим, истесе биле, ич бир вакъыт агълап оламай эди.

Азамат акъай неге огърагъаныны бильмеди: демек, онынъ бу чёл чечеклери киби темиз къызы былашыкъ аякъларнен тапталдымы?!

О Алимнинъ омузындан тутып, кенара итеди, чалылар арасындаки гурь отлар ичине ташлангъан чокъмарыны алды, ич бир шейге бакъмадан, ири адымларнен койге догъру юрди.

Алим бабасында къозгъалгъан ачувгъа къуванып, аман пешине етип, къолуна япышты:

— Бабай, о эвинде ёкъ эди, — деди.

Догъру, Азамат акъай саба танъ маалинде сыгъырларны койден орюшке чыкъаргъанда, Мемиш агъанен дере башында расткелишкен эдилер. Мемиш агъа эр вакъыттаки джекиривинен оны токътатып, бугунъ акъшам орюшке чыкъаджагъыны, йылан чакъкъан сыгъыры ерине онынъ озь сыгъырыны алып къайтаджагъыны айткъан эди.

Бу къаза энди баягъы бир вакъытлар эвельси олып кечсе де, озюдай бир мусульмангъа къаршы бойле арекетте булунмамасы ичюн Мемиш агъанынъ устюне бутюн джемаат тюшсе де¹, о озь дегенинден къайтмагъан эди.

Азамат акъай бугунъ акъшам онынънен сонъ оларакъ эсап-лашмакъ къарарына кельди. О, тургъан еринде токъталып-турып, огълуна къарады. Онынъ юзь чизгилери де, тыпкъы аптесиндеки киби ири ве ачыкъ эдилер: сия къайтан къаш, ири къара козь, тегиз бурун. Оларнынъ эр экисининъ сол янакъларында чечек хасталыгъынынъ нишаны — тамгъалар бар эди. Лякин Алимнинъ манълайы бираз кениш ве ачыкъ, сачлары да аптесининъки киби къою къонур дегиль де, къатрандай сия ве буйрум-буйрум эдилер.

Азамат акъай къалтырагъан къолларынен Алимнинъ башыны сыйпап:

— Яхшы, огълум, оны биз мында къаршылармыз, — деди.

Ана, эниш юкъбарысындан ат башы корюнгенинен, онынъ кольгеси Алимнинъ тап аякъларына келип етти. Джийрен ат устюндеки Мемиш агъа, онынъ янындаки Къарали тюзлюкке чыкъып, сюрюге къаршы келе башладылар.

Азамат акъай беклеп турмады, о да оларгъа къаршы юрюш этти. Араларында беш-он адым месафе къалгъанда, Мемиш агъа ат устюнде джекирип:

¹ устюне тюшсе де — къаршы чыкъса да.

— Сыгырыны кыайда, косьтер, Къарали эвге айдайджакъ! — деди.

Азамат акъай индемеди, атнын югенине япышты, ай киби айдын козьлерини Мемиш агъагъа тикип, къолундаки чокъмарны сыкъты.

— Пезевенк, меним къызыма не эйлединъ? — деп башы устюнде чокъмарыны салмакълап, Мемиш агъанын омузына ерлештирди, экинджи кере чокъмарыны котерип, башына яндырайым дегенде, чокъмар бирден авада асылып къалды — онын къолларына Къарали япышты. Шу ань ичинде Мемиш агъанын къуршун башлы тобулгъысы¹ авада сызгырып, атеш киби онын юзюни якъып, къан ёлагъынен бояды. Тобулгъы бир къач керелер даа авада сызгырып, Азамат акъайнын юзюне тюшти. Бирден онын козьлерине гедже къаранлыгъы энди.

— Козюм! — деп, юзюне япышты...

Алим ерге йыкылып баладай агълагъан бабасына ве ат устюнде арнаутдай² къатып, хошнутлыкънен чырай сыткъан Мемиш агъагъа къарады. Ири, кумюшдай бир тамла козьашы юзюни сызып, ялынаягъына тюшти. О, недендир къоркъкъан киби, бир къач адымлар кери чекильди, сонъра бирден окъ киби огге окъталып, топ киби ерден секирип, да дегенде, ат устюнде пейда олды. Тишлерини бар къуветинен Мемиш агъанын къалын елкесине батырып, тырнакъларынен де юзюни къангъа боямагъа башлады. Мемиш агъа багъырып-джекирип къуртулмагъа тырышса да, олмады, урыккен ат еринден кочип чёлъ ичине джортып³ кетти. Ат чокъ вакъытларгъадже къутургъандай чёлъ ичинде чапкъалап юрди.

Ниает, Мемиш агъа Алимни бир якъ йыкып, аттан ашагъы атаджакъ олды. Лякин ат эндектен атлайджакъта секиргенинен, акиси де ерге юварланып тюштилер.

Алим сонъки кере Мемиш агъанын къолуны тишлеп, ондан къуртулгъанынен, догъру бабасына чапты. Мемиш агъа онын артындан сёгюнип, окюрип, отлар ичинде юварланып къалды...

* * *

Алим, нефеси тыйылып къапуларына якъынлашкъанда, азбар ичинде къайнашкъан койлюерни корип, шашып къалды: не олгъан экен? Ёкъсам бабасы ярамадымы?

¹ тобулгъы — пек къавий агъачтан таякъ .

² арнаут — албанлы.

³ джортып — тез чапып.

Алим аджелеликнен ичери сокъулды, къадынларнен сарылып алынган анасынынъ яшлы козьлерини корип, даа зияде къозгъалды.

— Анай, не олды? Бабам къайда?

— Къувалар, огълум, къыш куню койден къувалар, — деп Кериме татай окюрип-агълап айтты, — къайдаларгъа барыр да, не ерлерге къонармыз...

Алим бабасыны корип меселенинъ аслыны англамакъ ниетинен софагъа чыкъты. Азамат акъай койлюернен бирликте сет устуне чёккен, гъамлы-гъамлы отура эди. О, энди чокътан тешек хастасы вазиетинде олса да, аякътан, кесильмейим деп, зар-зорнен юре эди. Бугунь саба хайырсыз хабер келип еткенинен, текмиль чаресизленип къалды.

Азамат акъай Алимнинъ сесини эшитип:

— Огълум, оълум... — деди ве артыкъ ич бир шей айталмады.

— Тур, бабай, сизге ятмакъ керек, о ягъыны мен озюм бакъарым, — деди.

Азамат акъай еринден индемей турып, эвельде Мерьем яткъан одагъа кирди.

Алим миндер, ястыкъ къойып, бабасыны тешекке ерлештирди. Бабасынен огърашмакъта олган арада, азбарда чувулты котерилди. Азамат акъай къалтыравукъ сесинен:

— Кельдилер, кельдилер, — деп еринден турмакъ истеди.

— Керекмей, керекмей, бабачыгъым, мен озюм бакъарым.

Алим текрар софагъа чыкъкъанда ашагъы ёлдан азбаргъа догъру кельмекте олган Къарали, Мемиш агъа ве исправник корюльдилер.

Мемиш агъа, Къарали ве исправник азбаргъа киргенлеринен бу сонъкиси къолундаки сары джылтлы¹ дефтерининъ йиплерини чезип:

— Эв саиби Сеит-Абдуреим огълу Азамат къайда? — деп сорады. Экинджи эгиз огге чыкъып:

— Тешектедир, хаста ята, — деди.

— Ым!.. Саба аякъта эди де! Айса къадыны чыкъсын.

— О да хаста ята.

— Огълу къайда?

Алим:

— Мен мындаман, — деп исправникнинъ огюне чыкъты, башыны котерип исправникнинъ козьлерине тикилип бакъты. Исправник озь башына пышылдап алды: «Бу да адам олган!»

¹ джылтлы — къаплы.

Исправник койлюлернинъ мыскъыллы юзюндеки тебессюмни корип, ачувнен алевленсе де, бойле бир баланен давалашып озюни масхара этмек истемеди. Койлюлерге эшитилир бир давушнен:

— Айды, Къарали, оларнынъ акъкъындан озюнъ кель, — деди.

Къарали софагъа кирди. Къопкъа, леген, текне — къолуна не расткельсе, азбаргъа фырлатты.

Къоркъушкъан къадынлар чувултынен эв ичинден азбаргъа тѣкюльдилер. Шу арада босагъада Азамат акъай пейда олды, бутюн вуджудынен къалтырап:

— Джемаат! Джемаат! Неге сусып къалдынъыз я! — деди шашкъынлыкънен ве такъаттан кесилип къапугъа таянды. Бир къач койлю онынъ къолтукълары астындан тутып, эвге кирсетилер.

Алим, пек къызыкъкъан дакъкъаларында ола тургъаны киби, шимди де бир къач сание козьлерини Къаралиге тикип, таш къатып къалды. Сонъра, бирден Къаралининъ сыртына сычрады, тырнакъларыны къыкъырдагъына батырды. Лякин Къарали къолайыны кетирип, Алимни башы устюне котерди ве энгиль эшья киби азбаргъа атты. Аякъ устюне тюшкен Алим къайта баштан Къаралининъ аякъларына сарылды. Къарали пек яман афакъанланса да, йыландай сарылып къалгъан Алимден къуртулмакънынъ чареси ёкъ эди. Мемиш агъа ве исправник бир баланы башарамагъан Къаралиге къызышып, софагъа кирди ве эр тарафтан Алимни тарткъычламагъа башладылар...

Экинджи эгиз:

— Джемаат! Не бакъып къалдынъыз, етмедими бу хорлукъ, — деп Къаралиге къаршы атылды, бир урмада оны аякътан кести. Сонъ Мемиш агъанынъ якъасыны къапкъач этти. Лякин эсини джыйгъан Къарали онъа ярдымгъа етип, экинджи эгизнинъ бойнуны къолтугъы арасына алды ве сыкъты. Буны корип артыкъ койлюлер де тегин къалмадылар. Олар бирер-экишер софагъа толусты ве дѣгюшкенлерни къуртаргъандан олып, Мемиш агъа ве Къаралини азбаргъа итеп йибердилер. Исправник исе озюне къаршы уджюмге азырленген койлюлерни къоркъутмакъ ниетинен аман пыштавыны чыкъарды.

— Тез ол, софадан чыкъынъыз, ёкъсам бирер-бирер эпинъизни къуршунгъа тизерим, — деп джекирди.

Койлюлерден бир къачы кери чекилип гизленселер де, софадан ич бири чыкъмады.

Мемиш агъа къызарып-бозарып:

— Бунт! Бунт! — деп багъырды. Экинджи эгизни косътерип, — исправник дженаплары, башта мына буны алынъыз, к'ошагъы кетти, бу да кетсинъ, джемаатны баштан чык'аргъан иште бу адамдыр, — деди.

— Тез ол-л, эвлеринъизге дагъылынъыз! Исправник кене пыштавыны котерди, лякин койлюлер тургъан еринде к'алдылар.

Джекирювнен иш чык'майджагъыны корьген исправник, дегюшке эр дакъкъа азыр тургъан койлюлер к'аршысында озюни чаресиз дуйып, к'олайсыз бир вазиетте к'алды. К'арали исе зынджырдан к'уртулгъан бир джанавардай койлюлерге тикилип-тикилип к'арай, г'айры баштан ишке киришмек ичюн эмир беклей эди. Исправникнинъ сувугъаныны корьген Мемиш агъа:

— Исправник дженаплары, не бакъып к'алдынъыз, махкеменинъ к'арарыны сиз к'орчаламай ким к'орчалайджакъ? Бунт, бунт котерелер, аскер чагъыртмакъ керек, — деди.

Алим, индемей тургъан койлюлер арасындан сокъулып азбаргъа чык'ты. Джебинден бир авуч юнъ чык'арып, Мемиш агъанынъ юзюне урды.

— Ал! — деди. — Бизим эвден артыкъ аладжакъ шейинъ ёк'тыр. Бу юнълер сенинъ сак'алынънынъ ярысыдыр. Койлюлер сени котеклегенде к'опарып алгъан эдим. Айды, джеёне бак'айым, — деп Мемиш агъанынъ к'урсагъындан итеди.

Алим бу ишни о к'адаар эминликнен япты ки, койлюлер текрар аретке келип чувулдашсалар да, Мемиш агъа ильк саниелери агъыз ачып шашып к'алды. Сонъ, бир шейлер хатырлар киби:

— А-а! — деп багъырды, к'уршун башлы тобулгъысыны котерип, Алимнинъ омузына тюшюрди:

— Айса мына санъа, мына санъа...

Алим агърыгъа даяналмай, к'ар устюне йык'ылды. Койлюлер арасындан кимдир:

— Джемаат! Баланы дегелер де! — деп багъыргъанынен, койлюлер сюрюнен Мемиш агъа ве К'аралининъ башына ябырылдылар, оларны к'ар ичине юварлатып тепелемеге, урмагъа башладылар.

— Аскер чагъыртасынъмы? Мына санъа аскер! Мына санъа аскер!

— Ой!.. Ой!..

Исправник пыштавыны азыр тутып, артына догъру адымлады.

— Урунъыз, ур!..

— Еберсин пезевенк¹.

— Джемаат! Тутунгыз бу кератаны², азбар къорадан атайыкъ.

Койлюлер Мемиш агъанынъ къалын кевдесине япыштылар. О къол ве аягынен силькинип, башыны къакъып чапаланса да, файда бермеди. Оны агъыр бир къаядай ерден котерип, азбар къорадан тышкъа ташладылар. Койлюлернинъ къолундан сыптырылып къачкъан Къарали, аман онынъ янына етип къар ичинден турсатты, къолтугына кирди.

— Кетейик, кетейик, Мемиш агъа. Олар чокълар, Алла косътермесин, даа кимсин нелер япарлар.

— Ким, олармы? — Мемиш агъа койлюлерге чевирильди:

— Къулагъынъызгъа сыргъа етип такъынъыз, чыпкакъ баджакъ джинасирлер, бу сизге бедавагъа отурмаз. Аягымы яласанъыз биле, аджымам. Бакъ оларгъа, бунт япалар, падишанынъ законыны аякъ астына алалар. Токътанъыз, бунт не экени мен сизге даа косътеририм.

Омузлары къангъа былангъан Алим орьме къорагъа якълашып:

— Айды, джѐне, джѐне, котек ашагъанынъ олмадымы, — деди.

Мемиш агъа тарс токъталып, Алимге тикильди. Алим бир шейлер даа айтмагъа азырланып агъыз ачкъан арада, экинджи эгиз онынъ къолуна япышып;

— Керекмей, — деди. — Копекке токъунсанъ о даа зияде урер. Къой, кетсин ёлуна.

Мемиш агъа недир мырылдай берип, Къаралинен бирликте сокъакъ башында оларны беклемекте олгъан исправникнинъ пешинден кеттилер.

* * *

Азамат акъайнынъ къорантасы — Алим ве Кериме татай бир къач афталар даа койде къалдылар. Оларны эр кунъ койлюлерден бирде-бири къонакъ эте, ашата-ичире эди. Алим, бабасы ольгенден сонъ, бам-башкъа бир адам олгъан эди: чалыкълыгъы, джесюрлиги, эркинлиги, ираде-къувети — эписи юрегини бийлеп³, къальби кин отуна чевирильген ве патламагъа азыр турар киби, оны эп азаплай, чекиштире, чешит ниетлерге кетире эди. О, бир къач кунълер индемей, лакъырды этмей юрьди. Сонъ, Февзининъ бахшышы олгъан пычакъны къайрап, Мемиш агъанынъ ятакъ одасына далмагъа азырланды. Гедже бою онынъ къаралтысы этрафында доланып, ичери сокъулмакъ ичюн аман арады. Лякин кой-

¹ пезевенк — хиянет.

² керата — ярамаз.

³ бийлеп — сарып; къаплап.

люлерден отю патлагъан Мемиш агъа, озь джанындан ве къаралтысына зиян кельмесинден къоркъып, шеэрден бир-къач забитни¹ чагъыртты, Къаралинен бирликте оларны къаралты къаравуллыгына къойды.

Мемиш агъа озь джаныны сакъласа да, чельдеки мулькини къорчалап оламады. Эр гедже бир де-бир ерде пичен, тобан черенлери алевленип, сабасына ялынъыз бир куллери чёкип къала эди.

Янгъынлар эп сыкълашты. Пичен ве тобанлардан сонъ кой четинде къойлары къышлагъан къош якъылды.

Мемиш агъа сайыдан² раатсызлана башлады. Шеэрден исправникни чагъыртты. Сораштырып-тешкерип бакъсалар да, ич бир кимсенинъ изине тюшемедилер.

Ниает, озю яшагъан къаралтыгъа да атеш берильди...

Бу ал танъ мааллеринде олгъан эди. Саба ачылмасыны эки козьнен беклеген забитлер ве Къарали энди юкъугъа далгъан эдилер.

Башта, айван араны ве онынъ ичиндеки пиченлер туташты. Къаралты адамлары юкъудан уянып, аранны сёндюрмекнен огърашкъан арада, эвнинъ астындаки ахырнынъ уфакъ пенджеречиклеринден тютюн корюле башлады.

Къарали эки къопкъа сувнен ахыргъа сокъулса да, къопкъаларыны ташлап, козьлери яшланып, аман кери чыкъты.

— Яна! Яна! — деп багъырды. — Ашлыкълар, май метилери яна! Абдырап уянгъан Мемиш агъа тюп урбаларынен чардакъкъа чыкъты: бутюн азбар тютюн ичинде эди.

О къолларыны агъызына кетирип, кучю еткендже кой бетке къарап багъырды:

— Эй, джемаат!.. Ярдымгъа келинъиз! Ярдымгъа келинъиз!..

Онынъ адамлары аранны йыкъмагъа тутундылар. Лякин тёпесинден тиль узаткъан алев ялынлары энди эвнинъ сачакъларыны ялап, сачакъ башларыны къорлатмакъта эдилер.

Азбаргъа чапып, Мемиш агъа Къаралининъ якъасына япышып:

— Айван огълу, айван, козьлеринъ къайда эди, — деп, шамарыны онынъ ап-акъ олгъан юзюне ялпаштырды. — Тез ол, онбашыгъа айт, джемаатны чагъырсын!

Койлюлер энди онбашысыз да топлангъан эдилер. Лякин олардан ич бири азбаргъа кирмеди.

Мемиш агъа ачув ве укъом этиджи бир сеснен:

— Не бакъып къалдынъыз, джуръ, ярдым этинъиз, — деди.

¹ забит — офицер.

² сайыдан — керчектен.

Къаралты адамлары кыюудан кыопкыанен сув чекип, азбар ичинде чапкъаладылар.

Не япаджагыны бильмеген, ахылдап-охулдап юрьген Мемиш агъа азбар къора этрафында топлангъан койлюлерге якълашып:

— Ярдым эткенлере учер рубле кумюш пара! — деп багырды. Сонъ ич олмадым, кыйметли шейлерни кыуртармакъ ичюн, чардакъкъа чапып чыкты.

Парагъа кызыккъан койлюлерден бир кыачы азбаргъа ынтылдылар. Лякин оларны экинджи эгиз токътатты.

— Керекмей, кый янсын, эп бир элял мал дегильдир, — деди.

Эвнинъ тѣпесиндеки алев эп кенишледи. Сачакълар уджундан кираметлер, кусевлер тѣкюльди. Ахырнынъ пенджеречиклеринден тютюн дегиль де, артыкъ далгъа-далгъа алев чыкты.

Мемиш агъа Челеби козыаш тѣкип:

— Джемаат! Джемаат! Ярдым этинъиз, янам да... — деп ялварды.

Бу арада кыаршы дам устюнден онбашынынъ сеси эшитильди. Бу ольген адамны олюмден кыуртармакъ ашкъына имдат чагырув киби бир шей эди.

Деллялнынъ¹ сесини эшиткен койлюлер яман-яман кулюмси-реп алдылар.

Бираздан ель котерильди. Эвнинъ тѣпесинден ве астындан далгъалангъан алев, эскен ельден кыует алып, бутюн эвни чырмап алды...

Алим экинджи эгизнинъ софасында турып, козь алмадан янгынгъа кыарап турды. Онынъ козьлери шу алев ялынлары киби парылдады.

Мемиш агъанынъ эви янып куль обасы киби ерге чѣккен сонъ, Алим меджалсызланып яткъан анасынынъ миндери башына отурып:

— Анай, — деди. — Геджелери эвде олмайып, сени раатсыз этмемнинъ себеби бар эди. Меръемнинъ, бабамнынъ, чекишкен койлюлернинъ акъкъыны кыайтармакъ истедим. Иште, шимди онъа акъыл кыйдыкъ...

Кериме татай элесленип:

— Огълум, онынъ эвини сен якътынъмы? — деди кыоркъунен йылтырагъан козьлери яшланды.

— Эбет, анам, тобанларыны да, пиченлерини де, эвини де мен якътым. Сен кыоркъма, анам, дуймазлар, ич кимсе коръмеди.

¹ деллял — бакъырып джемааткъа хабер берген адам.

— Эвлядым, эвлятчыгъым, ничюн шай яптынъ? Я барып да дуйсалар, сонъ алымыз не олур? О, мына шимди, даа бирисини яптырыр, сени исе...

— Зарар ёкъ, анам, куню келир оны да якъарым, озюни де гебертирим.

Озь эвлядынынъ сёзлеринден абдырагъан Кериме татай:

— Ёкъ, керекмей, керекмей, эвлядым, — деди. — Аптенъ, бабанъ ольди, сенсиз де къалсам къабирге тири барып кирерим...

— Агълама, анам, керекмей, мен сени ич бир вакъыт алынъыз къалдырмам.

Олар баягъы бир вакъытлар даа лакъырды этип отурдылар. Алим ыргъат юрип чалышаджагъыны, язда исе эв къураджагъыны айтып, анасынынъ гонълюни алды¹.

— Эль эвинде йыл он эки ай насыл яшарсынъ, оларнынъ озьлерине де агъыр келедир, — деди.

— Ах, эвлятчыгъым, бу дар дюньяда сен меним бирден-бир къуванчымсынъ...

Кериме татай мезарлыккъа барып, севимли къызынынъ, акъайынынъ къабирлерини корьмекни арзлады.

Алим анасынынъ къолтугъындан тутып, берабер ёлгъа чыкътылар.

Мемиш агъа янгъыннынъ себебини койлюлернинъ гъарезлигинден² корьди. Бу себептен, аз да олса, ачувыны ятыштырмакъ ичюн, интикъам алмагъа адам арай эди.

Онынъ козюне мезарлыкътан анасынен къайтмакъта олгъан Алим илишти. Юмрукъларыны сыкъып, оларнынъ огюне чыкъты.

— Сиз даа мындасызмы? — деп джекирди. — Тез олунъ чулунъызны-пуртынъызны топла да, аман шу саат койден деф олунъыз. Анълайсынъмы, арам пич, бу къарт обурны ал да, аман шимди койден кетинъиз. Омюр билля сени бир даа козьлерим кормесин. Бакъ, эгер расткелирсинъ...

Алим Мемиш агъанынъ къанлы козьлерине бакъты. Бу козьлерден, дерсинъ, тамчы-тамчы къан тамламакъта эди.

Алим теренден курсюнип алды.

— Яхшы, — деди. — Эп бир мында яшайыш ёкъ. Биз артыкъ бу койде къалмамыз. Мына шимди ёлгъа чыкъармыз.

Мемиш агъа тобулгъысыны котерип:

— Айса, мына буны да ёллукъ ал, — деди ве Алимнинъ устюне салмакълады.

¹ гонълюни алды — умют берди.

² гъарезлик — душманлыкъ.

Лякин Алим буюк бир чевикликнен кенар чекилип, пычагъыны тартып чыкъарды.

— Бакъ, урайым деме, къанынъны акъызырым. Санъа текрар айтам, биз мына шимди ёлгъа чыкъармыз. Лякин биль ки, бу сонъки корюшюв дегильдир. Иншалла, биз сенинънен даа да корюширмиз...

Экинджи китаптан

Алим ве онынъ анасы Кериме апте Копюрли койден Къарасувбазар шеэринине эмджеси Сеит-Мамут агъанынъ эвине келерлер. Алим оларнынъ азбарында эв къурып анасынен отура. Къарасувбазар шеэрининъ чешит табаналарында чалышып омюр кечире.

Бу ернинъ зенгин базиргяны караим Бобович Алимни корип бегене ве оны фйтон айдавджысы этип ыргъатлыкъкъа эвине ала. Бобовичнинъ бирден бир къызы Сара ве Алим бир-бирлерине севда олалар. Лякин бу севги оларгъа бахыт ерине азап, чекишюв, асретлик ве айырылув кетире.

Куреш мейданы бири-бирине сыйыкъып отургъан беш-он къатлам адамнен сарылы эди. Ибраим бай Бабахайнынъ къорантасыны оларгъа бакъып-шашып кългъан адамлар арасындан кечирип, куреш мейданынынъ алдына тизильген ве устылерине балабан зонт чекильген йымшакъ скемлелерге алып барды.

— Буюр, отурынъыз, дженап азретлери. Балалар ве генчлер башта курештилер, энди буюк куреш башланды. Мемиш агъа Челеби энъ метинли эки пельванны ерге серди. Учюнджисини де йыкъса, куреш байрагъы ве бугъа онъа бериледжек.

Ибраим бай чалгъыджыларгъа ишарет этерек, элини котерди. Давулджы чокъмарыны башы устюнде айландырып, давулнынъ ялпакъ бетине оны учь кере тюшюрди. Бу, тенеффюс битти, куреш девам эте, демек эди. Атлас, йипек, къадифе кесеклеринен, чешит сой пошу, чембер, шербенти ве дигер къыйметли малларнен безетильген байракънынъ огюнде тобан чувалыдай чёккелеп отургъан къыркъ-къыркъ беш яшларындаки Мемиш агъа Челеби буюк бир енгилликнен еринден турып, омузларыны, багъана кълалынлыгъындаки аякъларыны ойнатып бакъты, Бабахайгъа итирамнен баш эгди. Онынъ артындаки байлар такъымы кълларыны керип, эль шапылдаттылар, къуванч ве шадлыкънен багъырыштылар:

- Машалла санъа, пельванлар пельваны!
- Сонъкисини де ерге шыпырт, дев огълу!

— Мал-мулькюмни ортагъа къойып, къавиль этем, куреш байрагъы Мемишинъки оладжакъ!..

Беш давул, он беш даре, бир къач дане кемане ве кеманче, тулуп-зурна бир кереден куреш авасыны алып кочерек, орталыкъны сес-шаматагъа богъдылар.

Кокрегини чешит халкъларнынъ куреш медаллери яраштыргъан, лякин шимди къартлыгъы себебинден бу зенааттан вазгечкен дев бойлу куреш агъасы Абдулгъазы акъай мейданнынъ ортасына чыкъты.

— Джемаат! Баба-деделеримизден адет олып къалгъан курешни девам эттиремиз, — деди о. — Курешнинъ сонъунда бир пельван къалды: Мемиш Челеби огълу! Машалла онъа! Эки курешчини ерге серди. Энди учюнджисини беклей. Къана, онынънен тутушмагъа козь батыргъан адам бармы? «Бир» дедим... «Эки» дейим... Сонъундан жан агъырысы олмасын, «учъ» десем, байракъ да, терекке багълы анавы къашкъа баш бугъа да Мемишинъки оладжакъ. — Куреш агъасы элиндеки балабан зильни бир къач кере чынъылдатып алгъан сонъ, къайтадан текрарлады: — Бир... эки... Козь кестирген олмаса керек, энди «учъ» дееджем, — деп, эки элини де юкъары котерди.

Мемиш агъа озюни энди гъалип сайып, ири адымларнен мейданны долана ве козьлерини киббарлыкънен джемааткъа кездире эди.

Куреш джемааты пашкъынлыкъ сукюнетинде эди. «Десене, Мемиш Челеби енъер? Ёкъ, мытлакъа джарлылардан бири енъ-меси керек».

Арадан саниелер кечти. Эркеснинъ козю Абдулгъазы акъайнынъ эллеринде. Бу эллер ашагъы эндирилип, агъызы «учъ» дедими.

Сабырсызлангъан бай-мырзалар суялеси гъайры баштан эллерини шапылдатып, даа «пельван» ады берильмеген Мемишни алгъышладылар. Лякин эльчырпмалары эп къуветлешкен бир вакъытта, Бабахайнынъ артындан челик киби янъгъыравукъ бир давуш къопты:

— Шу залымнен мен бель тутушмагъа азырым!

Юзлернен, бинълернен чифт козь Алимге тикленди. Бир анълик сукюнеттен сонъ мейданны арды узюльмеген алгъыш гъаля-гъулясы къаплады. Лякин Алим Мемиш агъанынъ янына кельгенинен, эльчырпма шаматасы бирден кесилип, кене пашкъынлыкъ сукюнетти укюм сюрди: аджеба, деликъанлы бу яш йигитнинъ такъаты багъаналардай къалын къоллу, дегирмен тиремелеридай бек аякълы Мемишнинъ кучюне етерми? Бу азнавур адам онынъ

бель ве кьол сукелерини шарт-шурт сындырып, джесетини халкь ортасына фырлатып атмазмы? Языкь йигитке, генчлигине барып, нафиле форсalandы...

Кьолларыны истер-истемез янбашларына алгъан Абдулгъазы акъай тааджиппен Алимге бакъып, халкькьа эшитиледжек джиддий бир давушнен ондан сорады:

— Козь батырасынъмы?

— Батырам! — деди Алим козьлерини нефретнен ракъибине тикип.

— Кимлерден оласынъ?

— Копюрли койден... Мерум Азамат акъайнынъ огълу.

— Къач яшындасынъ?

— Алты арыкъта он докъузны толдураджем.

— Я барып да бир мученъ кырылса, сакъатлансанъ, сенинъ ичюн ким джевап береджек?

— Озюм!

— Даа яшсынъ, къардашым.

— Эртеджерек догъгъан олсам, Мемиш Челебининъ башыны энди чокътан эзер эдим.

Абдулгъазы акъайнынъ чырайы сытылды.

— Къызматабан олма, къардашым. Ачув деген шей инсанни кучьтен кесе. Ким кимнинъ къабыргъасыны ерге тийсетеджегини курешнинъ кетишаты косьтерир. Къана, куреш къаиделерине риаат этеджегинъ ичюн ракъибинънен кьол тутуш!

— Абдулгъазы агъа, онынъ былашыкъ элини тутып, озюмкини арамламакъ истемейим. Мен онынънен кьол дегиль, бель тутушаджам. Къушакъ багъланъыз! Къаиделерге табий оладжагъыма ант-емин этем.

Алимнинъ сабырсызлыгъыны козь кыыйыгъындан мыскъылнен сейир эткен Мемиш агъа бийсинмемезликнен мыйыкъ астындан кулумсиреп, окели давушынен джекирип айтты:

— Къушакъны тездже багъла, бу арамзаденинъ эджели кельди, о бир дюньясына ашыкъа!

Сара сытмасы туткъан адамдай кьалтырамакъта эди. Мемиш агъанынъ Алимге мыскъыл нефретнен бакъмасы онынъ юрегиндеки теляш атешини алевлендирди.

— Бабайчыгъым, Алимни къуртар! Ыргъатымдыр, курешмесине разы дегилим, де.

— Сус! Бу ер йигитлер мейданыдыр. Мында эр кес озюнинъ кучюне коре акъраныны сечип ала. Алим энъ кучьлюсинен тутушаджакъ олды. Япкъаны кьопайчоралыкъ олса, джезасыны озю чексин.

Абдулгъазы акъай Алимнинъ белине чектирип багълагъан къушакънынъ къавийлигини тарткъычлап бакъгъан сонъ, Мемиш агъанынъ эвельден багълангъан къушагъыны да тешкерди.

— Джемаат, башлаймыз! — деди о. — Куреш мейданында Копюрли койнинъ шорбаджысы Мемиш агъа Челеби огълу ве базиргян Бабахайнынъ ыргъаты Алим Азамат огълу! Чалгъыджылар, «Куреш авасы»!

Баш давулджы чокъмарыны давулгъа эндирмекте олгъан арада, Мемиш агъа эки элинен Алимнинъ белинден къапышлап тутты, шу анде оны башы устуне котерип, бир къач кере айландыргъан сонъ, четке фырлатып атты...

Бекленильмеген бу арекеттен делеялетте къалгъан бинълернен адам озьлюгинден ахылдап-охулдап абдырагъан арада, имтиязлылар сырасы къутурмышчасына эль шапылдаттылар, «аферин!», «машалла!» деп багъырыштылар. Энди оларнынъ шадлыгъы йипдай узюлип, кене «къарабаджакълар» алып кочытилер:

— Эшкъ олсун, йигитке!

— Инсан дегиль, арслан, къаплан экен!..

Авагъа фырлатылгъан Алим пардош мышыкълар джанбазлыгъынен тим-тикине аякъ устуне тюшти ве энъкъастан чомпарлас аткъан адамнынъ джошкъунлыгъынен, эллерини кене ракъибининъ къушагъына кечирди. Онынъ эсамесини бир кереден кесмек мерамынен баягъы кучюни масраф эткен Мемиш агъа зорнен нефес алып-бермекте эди. Алимнинъ къушагъыны авучларында къатлап, оны баягъы вакъыт мейдан ортасында тарткъычлап юрди. Алим энди талгъандыр къуветтен кесильгендир деген бир вакъытта, оны кене омузлары устуне алды, ельтирмен къанатыдай айландыра-айландыра, баш ашагъы чевирип ташлады. Алим кене аякълары устуне тюшти...

Бу кересинде тек авам халкъ шадланды. Мемиш агъанынъ такъатына тааджиПЛенселер де, къолларыны Алимге шапылдаттылар. Имтиязлылар индемей къалдылар.

Чалгъыджылар исе эллериндеки алетлерини бар къуветлеринен багъыртып ве дюмбюрдетип, джошкъунлыкънен чалмакъта эдилер. Алим адымларыны чалгъы аэнклерине уйдурып, агъыр-сабыр курешчининъ янына кельди. Махкеме вакъиасындан сонъ онынъ теклешип къалгъан сакъалына мезекнен кулюмсиреп бакъты. Мемиш агъа кулькюнинъ себебини анълагъанындан, ачувлы патлакъ козьлери чукъурларындан чыкъаджакъ дереджеде къабардылар. Энди онынъ озю сабырсызлыкънен Алимнинъ къушагъына япышып, оны беш-алты кере арткъа-огге къакъыштырды.

Юсуф Болат.
«Алим»

«Сакъалны да, якъылгъан эвни де, богъдай кебенлерини де хатырлайым, — деди о тек Алимге эшитиледжек фышылдынен. — Энди панджама озюнъ келип тюштинъ, бабанънынъки киби эджелинъ элимден экен».

Мемиш агъа онынъ къабыргъаларыны бар кучюнен кысып, беденини кендине чекти, сакъал сугенинен омузларыны эзгилеп, абындырмакъ, къолайыны кетирип, чалтаякъкъа алмакъ ичюн мейдан бойлап чеккеледи. Лякин къойгъан чалтаякълары буз устюнден тайгъандай къуртулып, ачувыны даа зияде къозгъады. Нефес алып-берген сайын кокуси джан чекишкен джанаварнынъ кокрегидай корюк киби къабарып энди.

Алим де болдурды. Омузларындаки ве бель кемиклериндеки агъры аякъларына тюшип, оны такъаттан кести. Лякин кимнен курешкенини даима эсинде тутып, интикъам алув ниети мучелерине тазе кучъ-къувет ашлады.

Чеккелешюв да баягъы вакъыт девам этти. Онынъ акъибетини тельмирювнен беклеген халкъ мезар тынчлыгъы ичинде эди. Ич бир кимсе кыбырданмады, сес-солукъ чыкъармады. Чырайы ап-акъ кесильген Сара, таш путлар киби, аякъ устюнде къадалып къалды.

Бирден Алимнинъ аркетлери джанланды, токътала берип нефес алмагъа тырышкъан Мемиш агъаны энди озю силькип, пешинден чеккеледи, оны мейдан ортасында доландырды.

Алимнен берабер сейирджилер де джанландылар. Халкъ арасында лакъырды, гъаля-гъуля башлады. Кимдир, багъырып алды: — Давран, Алим, иблис геберятыр!

Курешчилернинъ этрафында айланып юрьген Абдулгъазы акъай сес чыкъкъан тарафкъа чевирилип, къолуны котерди, джиддий бир чырайнен ишарет пармагъыны саллады.

Мемиш агъа бутюн агъырлыгъыны Алимнинъ омузларына ташлады. Къоллары аз бучукъ йиберильгендай олдылар. Лякин ерге тирельген аякълары эвелькиси киби бек олып, майышмай ве къайырылмай эдилер.

Пельванларнынъ ёргъунлыгъы яваш-яваш чалгъыджыларгъа кечти. Бель тутушувнынъ кыызгъын девринде журналары, давуллары тешиледжек дереджеде яйгъара къопарсалар да, энди безгин-безгин чалдылар.

— Джемаат! — деп багъырды куреш агъасы. — Курешчилерге раатлыкъ берейик. Тенеффюс куреш къаиделеринде козьде тутулгъан бир шейдир.

— Ёкъ, керекмей! — деди Алим ракъибини мейдан ортасына итеклеп. — Къачма, даа курушеджекмиз!

— Керекмей, — деди зорундан пышнагъан ве терге пишкен Мемиш агъа. — Куреш девам этеджек!

Алим ракъибини мейданнынъ меркезине тартып кетиргенинен, сол аягъынен чалтаякъ къойгъандай олды. Мемиш агъа оны зорнен кери къайтарды. Яш курушчи йылдырым тезлигинен сол аягъыны ерге пекитип, сагъыны онынъ балдырына сарды. Мемиш агъа аз бучукъ аркъасына янтайса да, йыкъылмады, деръал пекинмеге, догърулмагъа тырышты. Чалгъы седалары гъайры баштан гурылендикче, Алим чалтаягъыны зынджыр киби пекитип, башыны ракъибининъ сакъал кемигине таяп, оны аркъа бетке итеди. Ракъиб чалтаякътан къуртуладжакъ олып, гъайрыдан белини котермеге тырышса да, аман буламады, даа зияде аркъасына янтайды.

Кене банаки сес янъгъырады:

— Давран, давран Алим, мына-мына...

Чалгъы такъымы алекет къопарды. Бутюн джемаат аякъкъа турды. Олар ель эскенде тельгенген ашлыкълардай арекетке кельдилер.

— Давран, тез ол, фурсатны къачырма!

Бу арада эр кеснинъ тельмирювнен беклеген адисеси апансыздан олып чыкъты — Мемиш агъа услюпсиз боюнен «домп» этип, тозлу топракъкъа авдарылып тюшти.

— Пайынъны алдынъмы? — деди Алим леш киби серилип яткъан Мемиш Челебиге нефретнен козь ташлап.

Лякин бу сёзни тек Мемиш агъа эшитти. Къуванчыннан делиреязгъан джемаат шадлыкъ яйгъараларынен озъаралары къучакълаша, къол тутуша, байрамлардакидай хайырлаша, Алимге аферинлер, машаллалар айта эдилер.

Къуванч тантанасы къалабалыгъында куруш мейданына башта Къарали чапып чыкъты, озюнинъ упма-узун боюнен Мемишнинъ омузларына эгилеп, шорбаджысынынъ ерден турмасына ярдым этти. Сонъ шу ерде Абдулгъазы ве сия мыйыкълы Усеин пейда олдылар. Куруш агъасы халкъкъа хитап этип, багъыра-чагъыра айтты:

— Джемаат! Куруш байрамында кучълюси енъди, онынъ ракъибини ерге серильди. Демек, бахшышны — куруш байрагъыны ве бугъаны бу яш йигит къазанды! Чалгъыджылар, курушчилер ичюн «Къол тутушув» авасыны чалынъыз!

Чалгъыджылар йигитликни, батырлыкъны анъдыргъан салмакълы бир макъамны алып кочътилер. Аюв бичим Мемиш агъа

еринден кочип, Алимге догъру кеткенде, бирден сагъ элини салмакълап, шамарыны онынъ янагъына япыштырды. Алим сескенип алды ве шу анъ таш киби къаттыргъан юмругъыны ракъибининъ башына онъайтлап котерди.

— Олмаз, къардашым! — деди Абдулгъазы акъай Алимнинъ билегине япышып. — Бу мельун адам халкъымызнынъ асырларнен яшап кельген мукъаддес адетини бозды. Онъа лянетлер олсун! Сен исе, мына бу байракъны элинге ал да, кель, берабер, ойнайыкъ. Чалгъыджылар, «Къарасувбазар къайтармасыны» чалынъыз!

Суаллер ве вазифелер:

1. «Алим» романында тасвирленген адисе, вакъиалар къайсы девирде олып кече? Сиз бу девир акъкъында не билесиз? Алим Азамат огълу ким эди? Халкъ Алим акъкъында насыл эсерлер яратты? Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында Алим насыл бир шахыс оларакъ тасвирлене? Не ичюн халкъ оны севе ве къорчалай эди?

2. 7-нджи сыныф дерслигине кирсетилген «Достлукъ нишаны» серлевалы «Алим» романындан парчанынъ мундериджесини хатырланъыз. Абдулгъазы акъайнынъ къорантасы Къырымдан не ичюн ве къайда кочип кете? Алим досту Февзинен насыл сагълыкълаша? Кериме апте бир къач кунъ эвде булунмагъан огълу Алимни, насыл къаршылай? Анасы огълуна насыл тенби бере? Сиз ана-бала арасындаки мунасебетлерге насыл кыймет кесесиз?

3. Азамат акъайнынъ къоранта азалары бири-бирине насыл мунасебетте булуналар? Алим ве онынъ аптеси Меръемнинъ достлугъы акъкъында икяе этинъиз.

4. Бу бахытлы къорантагъа ким уджюм эте? Мемиш мырза Азамат акъайнынъ къорантасына насыл бахытсызлыкъ кетире? Алим ве онынъ бабасы Мемиш акъайны насыл джезалайлар? Азамат акъай насыл къазагъа огърай? Алим бу ерде озюни насыл тарафтан косътерди?

5. Азамат акъайнынъ къорантасы насыл вазиятке къалды? Алим Мемиш акъайдан ахтыманыны насыл алды? Бу фаджиалы вакъиалар койлюлерге насыл тесир эттилер? Алим ве онынъ анасы Кериме апте, Азамат акъай ольген сонъ, не ичюн Копюрли койден кетмеге меджбур олдылар? Азамат акъай ве онынъ къорантасынынъ аджыныкълы такъдири акъкъында икяе этинъиз.

6. Алим насыл яшамагъа меджбур ола? Алим озюнинъ огъуне насыл бир муим макъсат къоя? Адий халкъкъа Алим насыл къараманлыкъларынен таныла? Алим Азамат огълу кырымтатар халкъынынъ тарихына насыл бир шахыс оларакъ кирди?

7. Не ичюн «Алим» романыны тарихий роман деп саямыз?

8. Халкъ агъыз яратыджылыгъында Алим сымасынынъ тасвирини хатырланъыз.

Къырымтатар әдебиятында янъы несиль языджыларынынъ яратыджылыгъы

Къырымтатар әдебиятында
янъы несиль языджыларынынъ
яратыджылыгъы

1970-инджи сенелерининъ сонъларында къырымтатар әдебиятында янъы адлар пейда ола. Яш несильнинъ истидатлы векиллери биринджи адымларыны аталар. Къыскъа вакъыт ичинде оларнынъ эсерлери окъуйдыжыларгъа таныла. «Ленин байрагъы» газетасынынъ саифелеринде чокътан-чокъ шиирлер, очерк, икяелер басыла, яш муэллифлернинъ шиирлер, икяе, очерк ве повестьлер джыйынтыкълары нешир этиле. Бойле янъы несиль векиллеринден: Черкез-Али, Закир Къуртнезир, Иса Абдураман, Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Айдер Осман, Урие Эдемова, Сафтер Нагаев, Билял Мамбет, Риза Фазыл, Эскендер Фазыл, Рустем Али, Шерьян Алиев, Шакир Селим ве дигерлери әдебий әснаста къавий ер алдылар. Бир сыра джыйынтыкълар, меракълы икяе, повесть, романлар 1970—1980-инджи сенелери нешир этильди. Оларнынъ сырасында Айдер Османнынъ сюрдюник фаджиясынынъ мешакъатлы акъибетлерини косътерген «Таныш козьлер» ве «Саба ола, хайыр ола» повестьлери айбырдыжа диккъяткъа ляйыкълар. Муэллиф къырымтатарларнынъ башына кельген хышымны акъикъий ве юксек бедийлик севиiede, тесирли, кескин, ачыкъ-айдын шекильде ифаде этмеге наиль олды. Бу эсерлер, шубесиз, әдебиятымызда муим ер алдылар.

1980-инджи сенелери къырымтатар әдебияты фааль илерилей. 10—15 йыл ичинде бир сыра назм ве несир эсерлер джыйынтыкълары нешир этиле. Шириет саасында бу девирде Закир Къуртнезир, Эскендер Фазыл, Билял Мамбет, Иса Абдураман, Шакир Селим ве дигер шаирлернинъ учер-дёртер джыйынтыкълары басылып чыкъты. Несирджиликте янъы несиль векиллери тарафындан муим эсерлер яратылды. Рустем Али, Айдер Осман, Эмиль Амит, Урие Эдемова, Эрвин Умеров, Таир Халилов икяе ве повестьлер топламларыны нешир эттилер. Аблязиз Велиев ве Сафтер Нагаев меракълы весикъалы икяе ве повестьлер яздылар.

1988 сенеси Сабрие Сеутованынъ «Алем мас-мавы» адлы биринджи китабы нешир олунды. Китапкъа кирсетильген «Умют нагъмелери», «Япракълар тѣкюльгенде» повестьлери ве бир къач икяелер яш муэллифнинъ кучълю әдебий истидат саиби олгъанынынъ исбаты әдилер. «Йылдыз» меджмуасында онынъ янъы эсерлери басылып турды. Эсерлердеки эеджан, инджелик ве незакет ачыкъгонъюллик окъуйдыжыларны джоштура, терен тюшюн-

джерлерге далдыра. Шубесиз, Сабрие Сеутова эдебиятымызнынъ умют-ишанчы эди. Афсуски, истидатлы яш язиджы бу дюньяны вакъытсыз терк этти.

Сюргюнлик деври къырымтатар
эдебияты (1944 — 1990)

1980-инджи сенелерининъ сонъунда къырымтатар эдебиятынынъ кетишатында муим бурулуш пейда олды — сюрюнлик мевзусы эдебиятымызда ачылып башланды. Сюрюнлик фаджиясыны ачыкъ косътерген... Эрвин Умеровнынъ «Къара поездлар» ве «Янъгъызлыкъ» икяелери къол-къолдан юрьген эсерлер олды.

Бу девирде эдебиятшынаслыкъ саасында да козьге корюнген ишлер япылды, «Ленин байрагъы» газетасында белли язиджыларымыз акъкъында макъалелер даим басылып турды.

Эдебиятшынаслыкъ ве эдебий тенкъит джерьянына биринджи салмакълы иссени эдебиятымызнынъ тѳреси, задекяны Эшреф Шемьи-заде къошты. Эйи анъанелерни девам этерек Эшреф Шемьи-заде къырымтатар эдебиятынынъ тарихы боюнджа ве земаневий эдебият инкишафы акъкъында бир сыра макъалелер язды. Олар «Омюр ве яратыджылыкъ», «Халкъ хызметинде» киби эки китап олып нешир этильдилер. Кене шу девирде Шамиль Алядиннинъ «Юксек хызмет», Айдер Османнынъ «Осюв басамакълары», Сафтер Нагаевнинъ «Яшлыкъкъа хас дуйгъунен», «Йылнамелердеки излер» ве дигер топламлар эдебиятшынаслыкъ ве эдебий тенкъит саасындаки ѳнелишке эсас олдылар. Къырымтатар классик эдебиятыны ильмий эсапта теткъикъ этюв иши девам этти. 1988 сенеси Исмаил Керимовнынъ, Умер Ипчининъ яратыджылыкъына багъышлангъан эдебий библиографик очерки «Теренлик» серлевасынен нешир этильди.

1970-инджи — 1980-инджи сенелери нешир этильген китаплар, макъалелер къырымтатар эдебиятшынаслыгъынынъ ѳнелишине эсас олдылар. Шимдики вакъытта бу саада джиддий теткъикъатлар алып барыла.

ЧЕРКЕЗ АЛИ (1925—2005)

Черкез Али (Аметов) Къырымда Багъатыр коюнде койлю къорантасында догъды. Балалыкътан кой ишлерине алышты. О, кой мектебинде окъуды. Лякин 1941 сенеси Экинджи джиан дженки башлангъан сонъ окъувыны токътатып, чешит ишлерде чалышып, анасына къоранта бакъмагъа ярдым этти.

Сюрдюнлик йыллары Урал дагъларында дагъ кесиджи, Къазахстанда шофёр оларакъ чалышты. Сонъра о, Ташкентке авуша. Бу вакъыт Черкез Али «Ленин байрагъы» газетасында эдебият ве санат болюгининъ мудире оларакъ чалышты. Сонъра Черкез Али Ташкентте эдебият ве санат нешпрятында къырымтатар болюгининъ мудире ве «Йылдыз» меджмуасында баш муаррир муавини олып чалышты.

Черкез Али, даа кой мектебинде окъугъанда, эдебияткъа авеслене ве шиир язып башлай. Лякин дженк ве сюрдюнлик фаджиасы истидатлы яшнынъ омюр ёлуны бус-бутюн башкъа тарафкъа бура. Чокъ йыллар кечкен сонъ Озбекистанда 1960-ынджы сенелери Черкез Алининъ иджадий ёлу башлай.

Онынъ шиирлери «Ленин байрагъы» газетасында даима басыла. Бири-бири артындан бир сыра шиирлер джыйынтыкълары нешир этиле: «Улукълар» (1969), «Арзуларым» (1971), «Ер нефеси» (1979), «Козь нурларым» (1985), «Уян, Чатырдагъ, уян» (1999). Черкез Али эм шаир, эм несирджи. Онынъ эки романы «Сабалар къучагъында» (1973), «Джумертлик» (1983), бир сыра повесть, икяелер ве очерклери нешир олунды. О, семерели къырымтатар языджыларындан биридри.

Черкез Али эм шиириет, эм несир саасында фааль ве мувафакъиетнен иджат этип кельген языджыдыр. Онынъ шиириетинде инсаннынъ самимийлиги, федаийлиги, джесюрлиги ачыла. Шаир

бахытлы аят огърунда курешкен, гъайретнен чалышкъан инсанларны шерефлей. Онынъ шиирлери, гъает ифадели, тесирли оларакъ, окъуйджынынъ гонълюнде эйилик дуйгъуларыны, эйиликке ынтылуwnы догъура.

Несир саасында да Черкез Али семерели иджат этти. Онынъ повесть ве романларында кениш аятий левхалар, эксерий алда озю корип кечирген адисе-вакъиалар тасвирлене. Лякин муэлиф оларны умумийлештире, аят акъикъаты дереджесине котере ве терен маналы хулясалар чыкъара. Несир эсерлерининъ къараманлары бизим замандашларымыз. Оларны язиджы чешит муреккеп аятий сынавлардан кечире, оларнынъ, шахсиет оларакъ пишкинлешюw ве шекилленюw эснасыны косътере.

Черкез Али муреккеп сюжет устасыдыр. О озюнинъ эсерлерине кечмиштен алынган адисе, ривает, эфсанелерни табиий суретте кирсете ве эсернинъ мундериджеси, гъаесини зенгинлештире. Черкез Алининъ тили гъает жанлы, саде ве ифаделидир.

Кырымгъа къайтып кельген сонъ, язиджы «Афат» поэмасыны нешир этти. Бу эсерде Черкез Али кырымтатар халкъынынъ башына тюшкен мушкюль сюргюнлик фаджиасыны тасвирлей ве халкънынъ аджыныкълы алыны косътере. «Афат» язиджынынъ кучлю ве кыйметли эсеридир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Черкез Алининъ осьмюрлик ве яшлыкъ чагъы насыл фаджиалы девирге расткельди? Онынъ келеджегине насыл тесир этти?
2. Черкез Али эдебий фаалиетини къайсы йыллары башлады? Онынъ насыл шиирлер джыйынтыкълары нешир этильди?
3. Язиджы несирджилик саасында насыл эсерлер яратты?
4. Черкез Али сонъки йыллары сюргюнлик акъкъында насыл эсер яратты? Бу эсер насыл джеэттен муим ве кыйметлидир?
5. Язиджынынъ шиирлери ве несир эсерлеринден айрыджа сизге якъын олган, сизге терен тесир эткенлерини къайд этингъиз ве озь фикрингъизни исбатлангъыз.

Черкез Алининъ «Афат» шиирий повести

Авдет деврининъ башында кырымтатар халкъынынъ сюргюнлик фаджиасы акъкъында чешит жанрларда бедий эсерлер ве весикъалы малюматлар матбуатта дердж этильди ве айры китапларда нешир олды. Бу неширлер сырасында Черкез Алининъ «Афат» шиирий повести де бар.

Бу эсер бугуньки куньде бизим ичюн не тарафтан меракълы-дыр? Шимди къырымтатар халкъынынъ тарихий фаджиасы ачыкъ мевзу — чокъ малюматлар беян олды. Лякин акъикъят ве адалет сонъуна къадар тикленмеди.

Черкез Алининъ «Афат» повестинде сюрдюнюлик фаджиасы документаль эсапта, джанлы суретте тасвирлене. Языджи тюзгюн ширий сатырларнен, ифаделе васталарнен фаджиалы аятий левханы ярата. Фатма апте ве онынъ огълу Къуртаметнинъ фаджиалы такъдирлери бутюн халкънынъ фаджиасыны акс эте. Повестте эписи вакъиалар арды-сыра тертибинде тафсилатлы тасвирлене.

Черкез Али.
«Афат»

АФАТ

*Ширий повесть
(къыскаартылып алынды)*

Келинъ хатырлайыкъ бир анъ,
Кечмишлерни биз озъ ара.
Ичимде бар сёнмез исьян,
Тосат-тосат пек къозгъала.

О дешетли саба бутюн
Халкъ уянды юкъусындан.
Оджакълардан чыкъмай тютюн,
Дюнъя сусты къоркъусындан.

Къолунъ тутып Къуртаметнинъ
Чыкъты босагъадан ана.
Танъда къопкъан къыяметнинъ
Бармай олар ич фаркъына.

Ана бильмей, бала бильмей,
Такъдири не оладжагъын.
Халкъ тепренди, ер-кок инълей,
Бильмей ким сагъ къаладжагъын.

Огде ана, артта бала,
Къолунда бар богъчачыгъы.
Богъчасында нохут, бакъла,
Ве учъ кунълюк акъчачыгъы.

— Токътанъ, — деди бирден ана,
— Азбарыма бир къарайым.
Копегимиз багълы къала,
Зынджырындан къуртарайым.

Къуртаметнинъ бабасы ёкъ,
Оксюз осыти къаралтыда.
Анасынынъ ишанчы тек,
Огълу энди он алтыда.

Койнинъ эр бир мааллесинде
Машиналар сыра-сыра.
Эр бир къырым аилесинде
Автоматлы солдат тура.

Кочъти олар эрте танъда,
Дагъны, ташны алды бир гъам.
Он беш асырлыкъ Ватанда,
Къалмады бир джан огълу джан.

Аранларда къалгъан сютлю
Сыгъырларнынъ монъревинден,
Копеклернинъ дертли-дертли,
Улугъаны, инълевинден.

Багъчаларда сийреклешти
Бульбуллернинъ шенъ садасы,
Юреклерни дельди-тешти
Айванларнынъ эльвидасы¹.

Кочъти миллет мекаянындан,
Сагълыкълашып, ведалашып,
Айырылды Ватанындан,
Яшы-къарты джан талашып.

Оксюз къалды козь бебекдай
Эйбетленген багъча-багълар.
Созсанъ къолунъ етеджекдай
Хош корюнген юксек дагълар.

Оксюз къалды солгъун бакъып
Япракълангъан тютюнликлер.
Энди алтын сыргъа такъып,
Башакъ аткъан экинликлер.

Энди кимлер бу топракъны
Гуль багъчагъа чевиреджек?
Адалетсиз кеткен халкънынъ
Юртунда ким зевкъ сюреджек?

Мал ташыгъан вагонларнынъ
Не башы бар, не сонъу бар.
Къырым олып догъгъанларнынъ
Ады, ёлу тек «саткъынлар».

Къундакътаки балалар да,
Бу ад иле чагъырыла.
Юзь яшында бабалар да,
Бу «Урьметле» къайгъырыла.

Эшелоннынъ къыркъ биринджи
Вагонында ана, бала...
Кимде олса сыргъа, инджи
Денъиштирип емек ала...

Къуртаметнинъ анасында
Не инджи бар, не де сыргъа.
Эки афта арасында
Куню къалды тек хайыргъа.

Башындаки шербентиси,
Кетти арпа питесине,
Къумрал къалпакъ —
баба тюсю,
Муштерининъ сифтесине²...

Поезд кете, поезд кете,
Поездларда миллет кете...
Чыдамагъан юреклернинъ
Аркъасындан эджель ете.

Къыркъ биринджи вагонда да
Козюн юмды бир къартанай.
Джыймакъ керек,
лякин къайда?
Поезд кете, эп токътамай.

Онъунда чель, солунда чель,
Кете поезд ярып чельни.
Кече сонъсуз бу демирёл,
Юрегинден басып Ильни.

Вагонларда шай кете халкъ,
Он секиз май, махшер куню.
Даян, халкъым,
олур мытлакъ
Бу хорлукънынъ
бир дюгюни...

Поезд токъталгъанда бир анъ,
Тёкюльдилер ерге халкълар.
Кочъмесе о бир тосаттан,
Дженазени джыяджакълар.

¹ эльвида — сагълыкълашув.

² сифте — биринджи.

«Ёлгъа чыккъъан —
ёлда къалмаз»,
Дей тургъанлар эвель-эзель.
Дертке дерман ич тапылмаз,
Эгер ёлда етсе эджель.

Бу къартанай янъгъыз эди,
Алып эвинден чыккъъанда.
Озю де пек алсыз эди,
Итеп вагонгъа тыккъъанда.

Бир эшелон халкъ топланып,
Мевта янына кельдилер.
Тез-тез оны къолгъа алып,
Мында комейик, дедилер.

Шу арада паровознынъ
Янъгъырады кийик сеси.
Къайдан алсын Сарабузнынъ
Къартанайчыкъ бир кошесин.

О меянда къалды догъмуш
Ана, баба, акърабасы.
Юмды козюно олып бир къуш,
Ёкъ янында тевабасы.

Чыккъып къалды будкачыкътан
Къымпый козлю эки къазах.
Риджа этти халкъ ачыкътан:
— Мевта сизни!.. Ёл пек узакъ.

О якъ, бу якъ къарамайып,
Олар анъладылар бизни.
Ич бир шейчик сорамайып,
Теслим эттик къартиймизни.

Эки къазах комди оны
Юксек джапнынъ ортасына.
«Бу къабирдир
къырымлынынъ»
Деп яздылар тахтасына!..

¹ къурумлатып — къарартып.

Поезд кете, кунеш саркъты,
Ешилъ чёльнинъ аркъасында.
Бир нокътачыкъ даа артты,
СССРнинъ картасында...

Алды халкъны бир сукюнет,
Ёкътыр кулькю,
ёкътыр бир сёз.
«Къартанайчыкъ булды
дженнет»,
Дейлер кокюс чекип эр кес.

Джап башында тамыр аткъан
Саксаулнен къалды къартий.
Къумлыкъларда ельден
къаткъан
Саксаулнен къалды къартий.

Бу саксаул бизлер ичюн
Олды бу ерлерде нишан.
Къырымлылар топлар кучюн,
Ёкъламагъа келир, ишан.

Бутюн халкънынъ, эки къазах,
Алгъышын алды: «Акъ бир,
Омюр-билля бойле тузакъ
Косътермисин сизге такъдир».

Поезд кете къурумлатып¹,
Чёльнинъ темиз авасыны.
Ёкътыр дертке-дерман, къатып,
Чезеджек халкъ давасыны.

Неден бойле азиз халкъым,
Огърадынъ сен беляларгъа?
Баланъ-чагъанъ олды саткъын,
Ким даяныр бу алларгъа?

Сенинъ кенди тарихынъ бар,
Он асырлыкъ десем аздыр.
Сен къазандынъ чокъ итибар,
Алем сенден пек разыдыр.

Черкес Али.
«Афат»

Мусафирчен бир халкъ эдинъ,
Шуретинъни сен акъладынь.
Озюнь ишлеп, озюнь эдинъ,
Эмегинъле джан сакъладынь.

Адынъа тоз къондырмадынъ,
Нидже батыр эвлят бердинъ.
Душманлары
онъдырмадынъ,
Достларыньа къучакъ
кердинъ.

Къайсы миллет огълу бильмей,
Баба-деде топрагъынъны?
Бири макътай, бири кунълей,
Корьген сайын отрагъынъны.

Къапу ачтынъ эр кеске сен,
Миллет, урув айырмадынъ.
Инсанларны корьдинъ сен тенъ,
Тёрюнъден ер аямадынъ.

Зор кунълернинъ къарасында,
Догърулыкътан чет юрмединъ.
Тюркий халкълар арасында
Огде кеткенлерден эдинъ.

Гаспринский, Медиевинъ,
Чобан-заделеринъ къайда?
Еди юрткъа еткен элинъ,
Берген ваделеринъ къайда?

Гъайыбынънынъ баш
себеби
Къырым деген аданъ эди.
Айыбынънынъ баш себеби,
Татар деген адынъ эди.

Мына шимди къыркъ биринджи
Вагондаки докъсан киши,
Далгъан ойларгъа озюндже,
Тек Худайгъа къалгъан иши.

Поезд кете къаранлыкъта,
Вагонларны къакъыштырып.
Бонъайгъанлар сусып ята,
Бирер ерчик такъыштырып.

Саба, акъшам окъуй дуа,
Бир кошеде Фатма апте.
Огълу исе чибин къува,
Ибадетли бу саатте.

Фатма апте тек огълунен
Гъурурланып яшай бу анъ.
Халкъ да разы Къуртаметтен
Аямай о халкъычюн джан.

Поезд токъталгъанда бирден,
Тек Къуртамет тюшип кете.
Паёк ала керек ерден,
Халкъны сувнен темин эте.

Кете олар гъамгъа далып,
Кете бири-бирини эплеп.
Кете олар гъафлет олып,
— Эмир кельсе къайтырмыз,
— деп.

Козъ огюнден ич де кетмей
Чайырларнынъ бурюльгени.
Ич акъылгъа ятмагъан¹
шей —
Бутюн халкънынъ
сюрюльгени.

— Къысмет олса, къысмет
олса...
Дей бересиз, къайтмакъ
къайда?

Шукюр этинъ, джан сагъ
къалса,
Ёкъ кимседен бизге файда!

¹ акъылгъа ятмагъан — *мын-
да*: видждансызлыкъ.

Мында он кунь кеткенемиз,
Бирин джойдыкъ, бирин
таптыкъ.

Чокъ сагъ олсун Къуртаметмиз,
Не кетирсе оны къаптыкъ.

Бойле кетер эди олар,
Гъам-кедерни юта-юта.
Келе-кече станциялар,
Дертлер-тюшюнджелер арта.

«Душманымны бойле алгъа
Раббим къалдырмасын»,
— дейлер.

«Азырмыз эр итималгъа,
Бельки Алла ярдым эйлер».

Эшелонлар джонетиле
Тюрю-тюрю тарафларгъа.
Атта Урал, Асия биле
Тарлыкъ этти бу халкъларгъа.

Ким бизлерни душман этти,
Халкъны халкъкъа къаршы
къойып?

Миллет юклю эшелонлар
Саратовкъа келип етти.
Алмакъ ичюн аш-талонлар,
Къуртамет де чапып кетти.

Эмир алып алий Баштан
Эшелонлар тюрюлю якъкъа,
Саратовтан, Балашовтан,
Такъсимлене Шималь,
Шаркъкъа.

Паёк небетинде беклеп,
Къуртамет де чокъ эгленди.
«Вагонымнынъ халкъына», — деп,
Яхшы юкюни юкленди.

Юртымиздан ким тепретти,
Акъылыны текмиль джойып?

Бир кимседен имдат
ёкътыр,
Кете миллет, инглеи
ер-кок.
«Падишамыз бельки
акътыр», —
Демек истегенлер де чокъ.

Эльбет онъа халкъ инанды,
Я инанмай не япарсынъ?
Нидже акъсыз джанлар янды,
«Агъыз ачсанъ, дерт тапарсынъ».

Мына шимди вагонларда
Учы юз бинълик миллет кете.
Русиенинъ ёлларында
Буны халкълар сейир эте.

Кимге сейир, кимге козьаш,
Кимге лянет, кимге алгъыш.
Бу алларгъа Сталин Баш,
Тутар оны бир кунь къаргъыш.

* * *

Ёлгъа бердилер оларгъа
Мысырбогъдай комечлери.
Келип етсе вагонларгъа,
Къуванаджакъ койдешлери.

Эмир кельди, поезд кочъти,
Къуртамет ёкъ, не япмалы?
Арадан чокъ вакъыт кечти,
Къайдан къыдырып тапмалы?

Елькесинде чувалынен
Къалды Къуртамет шашмалап.
Къайда барсын бу алынен,
Кимден бильсин джыллы бир лаф?

Черкес Али.
«Афат»

Бойле этип ёлда къалгъан,
Аизардан ингълер эди.
Бир-бирини тапалмагъан
Бирлеп дегиль, бингълер эди.

Станцияда халкъ
къайнаша,
Махшер куню къопкъан
дерсингъ.
Вазиег эп къыйынлаша,
Санки дюнья баткъан
дерсингъ.

Эшелонлар анда-мында
Расткелише ара-сыра.
Фатма апте ёл боюнда
Эвлядыны араштыра.

Къыркъ биринджи вагон
халкъы
Къалды артыкъ Къуртаметсиз.
Фатма аптеге де дахи,
Такъдир олды мераметсиз.

Айырылды бала-ана,
Дерман кетти эльден, бельден.
Юреклерде алев яна,
Сёнмейджек о, атта сельден.

Поезд кете чёлни ярып,
Къара рельслер узеринде.
Кеткен сайын сёне ярыкъ,
Инсанларнынъ
козьлеринде.

Къуртаметни автоматлы
Эки солдат алды къолгъа.
Станциянынъ коменданты
Оны аман салды ёлгъа.

Къыркъ биринджи вагон
сусты,
Мында сакин сёнди аят.
Дерсингъ олар къоркъып
пысты,
Нелер ойлай бу джемаат?

«Коюмизден, халкъымыздан
Ве ниаег Къуртаметтен,
Миллет олып акъкъымыздан,
Айырылдыкъ урф-адегтен».

Бойле тюшонджелер алды
Халкъны баштан... Кимсе
кульмей,
Эр кес гъамгъа, дёртке далды,
Къайда кеткенини бильмей.

«Дертни берген, дерман
берир,
Фатма апте, сабыр этингъ.
Апансыздан огълунгъ келир,
Джемаатнен аман кетингъ».

Бойле сёзлер тынчландыра,
Фатма аптени де бираз.
О да инсан, ара-сыра,
Гонъюлинде ачыла яз.

«Иншалла, — дей Фатма
апте, —
Алла бизге ярдым этер.
Бирлик олсакъ фелякетте,
Эр кес макъсадына етер».

* * *

Бу эшелон бир сааттан
Сонгъра кочты озь еринден.
Джошты Къуртамет
фырсаттан,
Алев чыкъты козьлеринден.

¹ ачыла яз — къувана.

— Эй, джемаат! Бу насыл шей,
Сейленъ манъа, анам къайда?!
Мен анамны тапмасам, — дей, —
Яшамакътан бармы файда?

Бугунъ эшелондан къалдым,
Поездимиз кочип кеткен.
Мына, коринъ, паёк алдым,
Оны сизге къысмет эткен.

Алынъ, ашанъ, олсун сизни,
Мен анамны тапсам эгер,
Алгъышларым эпинъизни,
Тек алгъайдым ондан хабер,

Деп Къуртамет комечлерни
Бирер-бирер болип берди.
Юрт багърындан кочъкенлерни
Джан-юректен севиндирди.

Бу вагонда Къуртаметнинъ
Не койдеши, не сою бар.
Танъда къопкъан къыяметнинъ
Тесиринен кете олар.

Эшелонлар онълу, соллу,
Семафорлар ешилъ якъа.
Къырымлылар ёллар толу,
Кетмектелер Шималь,
Шаркъкъа.

Кимерде бир ян-янаша
Эшелонлар келип токътай.
Шу анъ адамлар къайнаша,
Эр ким джоюгъыны ёкълай.

— Эй, джемаат! Арангызда
Багъчасарайлылар бармы?!
Бармы кимсе Сарабуздан,
Булар эписи Къырымлармы?

Токътар экен поезд, аман,
Чапа-чапкъалай Къуртамет.
Сонъки вагонлардан шу анъ,
Хабер алып келе эльбет.

Бойле этип станциялар,
Станциялар артта къала.
Къуртаметни сонъсуз
ёллар
Даянылмаз дертке сала.

Насыл этип къуртулмалы
Башкъа тюшкен бу эшкъалдан?
Насыл этип сагъ къалмалы
Джан къыйрагъан мушкюль
алдан?

О кендини ич ойламай,
Беден сагълам, ишлер-тапар.
Я анасы? Бир къартанай,
Янъгъызылыкъта о не япар?

Шайтип чыкъты узакъ ёлгъа
Анасыны къыдырып.
Эгер тюшмей къалса къолгъа,
Къыдырыр тиз сыдырып.

Не олса да, якъындаки
Стациягъа етишти.
Паровознынъ артындаки
Мердвенчикке ерлешти.

Ара тапып яваш-яваш,
О ерини алмашты.
Къайнатты чай, пиширди аш,
Вагонджынен анълашты.

Къуртаметнинъ узакъ ёлу
Къыскъа олды кочъкен сонъ.
Якъаланды онълу-соллу,
Оренбургны кечкен сонъ.

Черкез Али,
«Афрат»

Ах, йигитим, ах, огъланым,
Сен не яптынъ озюнъе?
Ананъ ичюн, ах, тувгъаным,
Шей корюнмей козюнъе.

Бильсе эдинъ,
кечильмез сед
Чекильгени ёлунъа,
Чыкъмаз эдинъ, сен афу эт,
Джанынъ алып къолунъа.

Ананъ кетти бу дюньядан,
Сен ананъны арайсынъ.
Кельген, кечкен ёлджулардан,
Тарифлей ве сорайсынъ.

1

Пек янъылдынъ, яш йигитим,
Санъа артыкъ башкъа ёл.
Ёлдаш олсун бу огютим,
Такъдирынъе разы ол.

Тюшти къолгъа... Индемеди...
Не сорасалар сусты о.

Сёгселер де, сёз демеди,
Тилини шай къысты о.

— Къайда кетесинъ, ит огълу,
Къана сенинъ билетинъ?!
Сёйле сёзюнъни сен догъру,
Кимдир сенинъ миллетинъ?!

Шай дегенде чыкъты тили:
— Ал кетинъиз, ятарым!
Джинаетим ёкътыр, билинъ,
Мен къырымлым,
къайтарым!..

Чокъ расткельдик йыллар иле
Нидже акъсыз алларгъа.
Кетти бизим йигит бойле,
Узакъ, мушкюль ёлларгъа.

Мына огърадыкъ биз неге,
Ана орманда къалды.
Огълу исе он сенеge
«Усольлаг» къа¹ ёл алды.

УЯН, ЧАТЫРДАГЪ, УЯН!

Къоркъма, миллетим, шашма, абдырама,
Къарышса да дюньямыз, эм адамлар.
Сонъу хайырдыр, къасеветке далма,
Эр бир дертнинъ озюндже дерманы бар!

Заман кельди, къырылдынъ, айырылдынъ,
Ана юрттан, эвляттан ве багъынъдан.
Бинъ эзилип, бинъ кере къайырылдынъ,
Узакъ тюштинъ догъмуш Чатырдагъынъдан.

Эбет, эбет, бизим Чатырдагъымыз,
Ватанымнынъ къавий арман диреги.
Бизлер онъа санки йипсиз багълымыз,
Миллетимнинъ дерсинъ чатал юреги.

¹ «Усольлаг» — махбюслер лагери.

Бу эбедий сагълам арман дирекке,
Омюр билля биз садыкъ къаладжакъмыз.
Саврулсакъ да бизлер узакъ-эрекке,
Къайтып кене онъа сарыладжакъмыз!

Чюнки о бизим сюрдюн къырымларнынъ
Чектигине эбедий бир шааттыр.
Халкъны юрттан къувгъан бу мельунларнынъ
Бетине «шап» тюкюрджек бир заттыр.

Башымызгъа кельген нидже беляны,
Достум олсанъ Чатырдагъдан бар сора,
О сёйлемез санъа ич де яланны,
Онда къырымларнынъ юреги ура.

Чатырдагъ коръди танъда эр бир койден,
Къырымларнынъ манърап сюрюльгенини.
Чатырдагъ коръди бинълернен эджельден
Сонъра халкънынъ къайта тирильгенини.

Чатырдагъ кене хатырлатмакъ истей
Кенди улу Чобан-заделерини...
Коръмей нефретимден патлайджагъым, дей
Шейт кеткен баба-деделеримни.

Чатырдагъ деди: меним азиз халкъым,
Чатырдагъсыз бир ерде яшап олмаз.
Къайтыр манъа, менимле булур акъкъын,
Акъсыз аизарлар кимседе къалмаз!

Къырым меним асыл ватанымдыр деп,
Эджельсиз кеткенлернинъ эсабы ёкъ!
Къырымджа лаф эткенни гизли эплеп,
Дюньясындан отъкеннинъ эсабы ёкъ!

Эбет, бизимдир бу гузель тувгъан иль,
Уян, Чатырдагъ, уян энди, олды...
Къырым деген асыл миллетинъни биль,
Укъукъсыз яшавдан чырайы солды.

Бу хорлукълар бир кунъ енъиледжектир,
Къалкъарлар аякъкъа бизим къырымлар!

Черкес Али.
«Афагъ», «Уян, Чатырдагъ,
уян!»

Душманнынъ башы да эгиледжектир,
Чюнки онынъ тюкенмез айыбы бар!

Темелимиз бизим Къырым илинде,
Сарсылмаз Чатырдагъгъа ошайджакъ!
Халкъ къонушыр экен къырым тилинде,
Чатырдагъ киби эбедий яшайджакъ!

Суаллер ве вазифелер:

1. «Афат» ширий повестинде насыл тарихий вакъиа акъкъында тасвирлене? Не ичюн повестининъ серлевасы «Афат»? Бу сёзнен шаир вакъианынъ насыл олгъаныны къайд эте?
2. 1944 сенеси майыс 18 куню кырымтатар халкъыны тувгъан юртундан, Къырымдан, насыл сюрдюн этилер? Повестте бу фаджиалы вакъиа насыл тасвирлене? Къырымтатар халкъы насыл алгъа къала?
3. Халкъ ёлда, вагонлар ичинде насыл кыйнала? Халкънынъ мушкюль алыны тасвир эткен сатырларны тапып къайд этинъиз.
4. Сюрдюнлик ёлунда халкъ насыл фаджиаларгъа огърай?
5. Къуртаметни халкъ не ичюн севе ве алгъышлай эди? Къуртамет насыл белягъа огърай?
6. Фатма апте ве онынъ огълу Къуртаметнинъ фаджиалы такъдири акъкъында икяе этинъиз. Сиз къартана, къартбаба ве тувгъанларынъизнынъ сюрдюнлик девриндеки чеккен хорлукълары акъкъында не билесиз?
7. Къырымтатар халкъынынъ Ватанындан сюрдюн этилюви акъкъында насыл весикъалар, малюматлар, макъале, китапларнен танышсыз? Бу фаджиалы вакъиагъа джианда насыл кыймет кесильди? «Сюрдюнлик» мевзусунда инша язынъыз.
8. Черкез Алининъ «Уян, Чатырдагъ, уян!» шиирини Ш. Бекторенинъ «Эй, Чатырдагъ!» шииринен къыяс этинъиз. Шиирлерде ифаделенген фикирлерде насыл умумийлик ве насыл фаркъ бар? Не ичюн шаирлер Чатырдагъгъа мураджаат этелер? «Уян, Чатырдагъ, уян!» серлеванынъ манасыны насыл анълайсыз?

ЭРВИН УМЕРОВ (1938 — 2007)

Эрвин Умеров Къырымда Октябрь районындаки Ени-Сала коюнде оджалар къорантасында догъды. Къырымтатар халкъы 1944 сенеси ватанындан сюрдюн этильген сонъ Умеровларнынъ къорантасы Озьбекистанда Алты арыкъ районында яшай. Орта мектепни битирген сонъ Эрвин колхозда чалышып башлай, сонъра нефть заводында чиленгир олып чалыша.

Талелелик чагъында Эрвин эдебияткъа авеслене ве 15 яшында олгъанда «Къанлы интикъам» адлы биринджи икяесини яза. Бу икяе «Адам озь ерини тапты» серлевасынен рус тилинде «Омюримизнинъ кунълери» («Дни нашей жизни») джыйынтыгъында басылды. Истидатлы яшкъа икяени неширге азырламагъа белли яздджы Шамиль Алядин ярдым этти.

1959 сенеси Къырымтатар эдебияты кенъешининъ тевсиесинен Эрвин Умеров Москвадаки Максим Горький адына эдебият институтына кирди. Оны битирген сонъ «Ленин байрагъы» газетасында чалышты. Сонъра Москвагъа кетти ве анда «Детская литература» нешриятында терджимеджи оларакъ чалышты.

Эрвин Умеровнынъ ана тилинде язгъан биринджи эсерлери «Ленин байрагъы» газетасында ве «Йылдыз» меджмуасында басылды. Биринджи китабы исе 1970 сенеси «Эрдаим кунеш олсун» серлевасынен дердж олунды. Онынъ бир сыра икяе ве повестлер джыйынтыгълары нешир этильди: «Эки атеш арасында» (1975), «Экинджи келин» (1978), «Йылдызларгъа догъру» (1983), «Умют» (1988) ве дигерлери.

Эрвин Умеров озюнинъ эсерлеринде окъуйдыжыларны эеджанландыргъан, раатсызлагъан, меракъландыргъан земаневий меселелерни акс этмеге чокъча эмиет бере. Онынъ эсерлеринде ахлякый мевзулар меркезий ерни алалар. Аятта, инсан мунасебетлериндеки мераметлик, инсанийлик, алидженаплыкъ киби

мусбет хасиетлерге къаршы оларакъ, яzydжы омюрде расткельген нефисхорлыкъ, мулъкчилик, резиллик, ашалыкъ, алчакълыкъ ве дигер менфийликлерни тенъештирюв тарзында ачып косьтере. Онынъ къараманлары шахсий менфааты ве граждандылыкъ чапразы арасында аятий сынаван эрте-кеч кечирилелер. Къараманларынынъ къайсы бири сынав эснасында пишкинлеше, ахлякый мевамыны ве мусбет хасиетлерини сакълай, пеките. Къайсы бири исе сынав нетиджесинде озюнинъ ахлякый дегерлерини гъайып эте, атта джинаетчи ола биле. Яzydжы ахлякъ мевзусыны бойле кескин шекильде, меракълы ве кучьло сымалар вастасынен ача.

1989 сенеси «Йылдыз» междмуасынынъ экинжи санында Эрвин Умеровнынъ кырымтатар халкъынынъ сюргюнлигини акс эткен учь икяеси басылды — «Янъгъызлыкъ», «Къара поездлар» ве «Рухсет». Бу учь икяе бири биринен эсас мевзунен багълыдыр. Биринджи «Янъгъызлыкъ» икяесинде кырымтатарларнынъ сюргюн этилювинден сонъ эки кунъ тасвирлене. Бу фаджиагъа бом-бош койде янъгъыз къалгъан копек биле чыдап оламай, оле. Экинджи «Къара поездлар» икяесинде халкънынъ къара вагонлар ичинде ёл боу чеккен азаплары, фаджиалы олюмлер тасвирлене. Учюнджи «Рухсет» икяесинде комендантлыкъ режимининъ зулумы ве халкънынъ амансыз вазияти косьтериле.

Эрвин Умеров терджимеджи оларакъ да гъайретнен чалышты. О, бир сыра белли озьбек яzydжыларынынъ эсерлерини кырымтатар тилине терджиме этти. Сонъки йыллары «Йылдыз» междмуасында онынъ икяелери, пьесалары басылды.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эрвин Умеровнынъ эдебий яратыджылыгъы къайсы вакъытта башланды? Насыл алий окъув юртунда тасиль алды?
2. XX асыр 70-инджи—80-инджи сенелери яzydжынынъ насыл эсерлери нешир этильди?
3. Эрвин Умеров эсерлеринде насыл муим ве джиддий мевзу, меселелерни акс этти?

Эрвин Умеровнынъ «Янъгъызлыкъ» икяесинде къулланылгъан тасвир усулы

Эрвин Умеров 1989 сенеси сюргюнлик мевзусында учь икяе язды: «Янъгъызлыкъ», «Къара поездлар» ве «Рухсет». Бу эсерлер рус тилинде язылды ве окъуйыджыларда джиддий меракъ

догъурды. Эсерлернинъ рус тилинде язылувында муэллифнинъ хусусий макъсады бар эди. 80-инджи сенелери къырымтатар халкынынъ ватангъа къайтув огърундаки куруши пек бир кескин севиеге котерилген эди. Акимет исе халккъа къаршы чыккып, къырымтатарларны сюрюнликте эбедий къалдырув макъсадындан вазгечмеді.

Эрвин Умеров озюнинъ икяелеринде къырымтатарларнынъ фаджиасыны бутюн джемаатчылыккъа, чешит миллет векиллерине бойле аджыныккылы ве тесирли шекильде ачып косътерди.

Экинджи, языджи «Янъгъызлыкъ» икяесинде мераккылы ифаде усулыны усталыккынен къулланды. Бу икяеде догърудан-догъру сюрюн этилюв фаджиасы косътерильмей.

Къырымтатар коюнде янъгъыз къалгъан копек Сабырлы, корьгенлерине чыда оламай, чекишип, янып, сюрюнликнинъ экинджи куню оле.

Бойле усул джиан эдебиятында, чокътан къулланыла эди. Хусусан намдар къыргъыз языджиысы Чингиз Айтматов озюнинъ эсерлеринде айван сымаларыны усталыккынен яратты. Бу усул вастасынен эсерлернинъ гъаевий ве фельсефий мундериджесини теренлештирди. Акъикъатен инсан табиятнынъ айырымлаз кысымыдыр, инсанларнынъ япкъан аркетлери, эйми я да менфийми, табияткъа, айванларгъа тесир эте. Бизлер айванларнен бир меянда яшаймыз.

«Янъгъызлыкъ» икяесинде Сабырлынынъ аркетлери, аджыныккылы алы, амансыз вазиети фаджианынъ мешакъатлы акъибетини ифаде эте. Чешит миллет окъуйджылары бу эсерге юксек кыймет кестилер.

Суаллер ве вазифелер:

1. 80-инджи сенелерининъ сонъунда Эрвин Умеров къырымтатар халкынынъ сюрюнлик фаджиасыны акс эткен учь икяе язды: «Янъгъызлыкъ», «Къара поездлар», «Рухсет». Языджи бу эсерлерде насыл бедий усуллар къулланды? Башкъа эдебиятларда бойле усулларны къулланув нумюнелерини тапып, кыяс этинъиз.

2. «Янъгъызлыкъ» икяесинде къулланылгъан усулгъа сиз насыл кыймет кесесиз? Орта сыныфларда сиз окъугъан эсерлерден къайсы биринде языджи бойле усулны къуллангъан?

3. Джиан эдебиятында языджылар бу усулдан файдаландылармы?

Эрвин Умеровнынъ
«Янъгъызлыкъ» икяесинде
къулланылгъан тасвир усулы.

ЯНЫГЪЫЗЛЫКЪ

Икяе

(кысыкжартылып алынды)

Дагъ ичинден чыккыкъан сонъ, Сабырлы буюк сакът-лыкънен адымлаяракъ, корюнемей кольге киби джылыша-джылыша, койнинъ энъ четиндеки эвнинъ янына кельди. О баягъы вакъыткъадже этрафта доланды, кьокъланды. Ашаладжакъ киби бир шейлернинъ кьокъусу дуолмай. Койде кимсе ёкъ.

О, скойрелип ахыр янына кельди. Сукюнет. Агъызындан акъмакъта олгъан силекийлернинъ бир кысымыны ютты, богъазы агърыды. Тавукъ кумеси янына келип токътады. Кумес бом-бош эди.

Сабырлы эвнинъ ичине кирмеге джесаретленмеди, ичериде оны насыл бир тузакъ беклей — Алла бильсин. О, бойле шейлерден акъылланды.

Ачлыкътан чекишмекте олгъан копек къаерге бараджагъыны бильмейип, эвлернинъ артларыны доланды. Бу кимсесизлик, бу худжур сукюнет оны кьоркъуза. Орталыкъ къаранлыкълашып башлады.

Копек адамларны бир заман сонъунадже анълап оламай эди. Шимди исе даа пек анъламай. Бу насыл ола? Бутюн койнинъ эалиси бир кереден котериле, сес-солукъсыз ешилъ машиналаргъа мине ве къаякъларгъадыр чыккып кете? Оларгъа не олды, чылдырдылармы? Эбет, олар топланып бири-бирлерине мусафирликке, тойларгъа-джыйынларгъа бармагъа севелер, амма бутюн койни бом-бош ташлап чыккып кеткенлерини анълап оламай. Бойлеси олмагъан эди, онынъ ичюн де Сабырлы буны анълап оламай.

Сонъки йылларда адамлар копекни пек сийрек къувандыра эдилер, шимди, олар бир тамам кеткен сонъ, яныгъызлыкъ дуйгъусы даянылмайджакъ азапларгъа чевирильди.

Адамлар озъ истеклеринен тувгъан ерлерини терк этмегенлерини, озъ истеклеринен эвлерини, мал-мульклерини, баба-деделерининъ мезарларыны быракъмагъанларыны, тек Сабырлы кучелеклигинден бильген кой бошап къалмагъаныны, къомшу кой де, ондан о якътакиси де, учюнджиси де, бешинджиси де, онунджысы да, юзюнджиси де, та денъизге барып чыккыкъандже, ярым аданынъ бутюн ерлери бом-бош олып къалгъаныны, анда яшагъан бутюн эалини озъ истеклеринден тыш оларакъ айдап алып кеткен-

лерини, эбет, асретлик ичинде къавурылаяткъан копек бильмей ве билип оламай эди.

Тек бойле къалабалыкълы вакъытта ер юзюне суйрелип чыкъкъан сакъаллылар, биревлернинъ мал-мульки де, яныгы ве намусы да керек олмагъан бир авуч адам къалды. Тааджип ки, котерильген туфаннынъ фена кучълери оларгъа токъунмады, янларындан кечип кетти. Шимди олар да агъызыны кенъ ачып; сессиз кыгычырыкъле: «Нелер олаята? Хасталар ве сакъатларнынъ, балалар ве къартларнынъ, бутюн бир халкънынъ не къабааты бар?! Бойле бир фаджиянынъ зуур этмеси мумкюнми, Алла сакъласын...» — деп багыраяткъан фаджиалы сукюнетни динълеяткъан олсалар керек.

Эрвин Умеров.
«Ангъызылкъ»

Ешилъ машиналар ичине отуртылып, белли олмагъан тарафларгъа алынып кетильген адамлар буны бильмей эдилер, оларны шу ешилъ машиналаргъа отуртып алып кеткен адамлар да, бу фаджиа юзь беряйткъан вакъытта койни къоралап тургъанлар да буны бильмей эдилер... Кимсе бир шей бильмей эди. Сен оларны багышла, Сабырлы...

Сабырлыны насылдыр яхшы емекнинъ кокъусы токъатты. О, этрафны къокълады, о ян-бу ян бакъынды ве саба озю тавукъ ашагъан ерни таныды. О, ашыкъкъанда унутып къалдыргъан тавукъ панджаларыны тезликнен ялмап ютты, маддесини кытыкълагъан къанатларны, пуфларны бирер-бирер тешкерип чыкъты. Сачылып яткъан къанатларны чайнагъан эди, юреги быланды, оксюрок тутты. Оксюре-оксюре, вуджудында буюк ёргъунлыкъ, юрегинде — буюк янгъызылыкъ ис этерек, онъа кимерде-бир аш берильген ерге — Дагъджынынъ эвине кетти. Бом-бош азбар ичинде долангъан сонъ, о бир кереден янаяткъан отъмек къокъусыны ис этти ве даянылмайджакъ бир сыкъынты оны Анифе къартананынъ азбарына алып кельди...

Сабырлы отъмек янаяткъаныны сезди ве онынъ аджджы къокъусы онынъ озюнден де зияде чекмекте эди. Эвнинъ къапусы артынадже ачыкъ. Джесаретсизлигини енъип, Сабырлы босагъадан ичери атлады. Онынъ джелъкесиндеки юню тикленди, эр ити-малгъа къаршы тишлерини акъшайтты — бу ал бекленильмеген уджюмни бир кереден къайтармагъа, я да душманны къоркъузмагъа ярдым эте.

Янаяткъан отъмек къокъусыны ачкозьлюкнен ютаракъ, Сабырлы яваш-яваш адымлады. О ичериде атешнинъ шытырдап янгъаныны эшите, эгер мынавы отъмек къокъусы олмагъан олса,

о артына чевирилип кетер эди, амма бу кьокъу оны эп огге юрьмеге межджур эте.

Сургонлик деври кьыргытатар
эдебияты (1944—1990)

Сабырлы буюк соба янында токътады, собанынъ ачыкъ агъызындан даянылмайджакъ отъмек кьокъусы ве юрекни быландырыджы къара тютюн келе. Сабырлы яваштан шыншыкълады ве соба янында токътады. О собанынъ ичине кирип, отъмек алып оламайджагъыны биле. Артына чекилип, къапу янына кельди ве собанынъ агъызындан насыл этип атеш чыкъкъанына ве шу ерде булунгъан чырпылар ичинде гъайып олып кеткенине бакъып турды. Чалы обасы телюкелен шытырдап башлады. Эвнинъ ичи тютюнге толды, онынъ бир къысымы къапудан акъып чыкъып кетмекте. Артыкъ бу ерде къалмакъ телюкели эди. Сабырлы яваш-яваш бурулып, кене азбаргъа чыкъты. Бу эвнинъ ичинде ангълашылмагъан бир телюке догъды, деп тюшонди копек ве янъылмады. Сокъакъкъа чыкъкъан сонъ, эвнинъ пенджерелери арасындан ве онынъ ачыкъ къапусындан, ичинде кыгъылчымлары олгъан кюю къара тютюн чыкъмакъта эди.

Кой узерине къаранлыкъ энмекте.

Сабырлы ог аякъларына таянып, аркъа аякълары устюне отурды ве сабырнен бекледи. Сонъра, бир кереден оны асретлик басты — башыны юкъарыгъа котерип, онынъ юрегиндеки янгъызылыкъ дуйгъусыны даа да арттырайткъан сувукъ ве солукъсыз йылдызларгъа бакъып, индже яныкълы сеснен улуды. Сеси зайыфланып, хырылдап чыкъты, Сабырлы тезден ёрулды.

Анифе къартанайнынъ эвиндеки вазиет баягъы денъишкен, кыгъылчымларнынъ ерине тютюннен берабер ялын да чыкъа, гедже къаранлыгъындаки къара тютюн ичиндеки атеш шиддетли ельде ельпиреген къырмызы басмагъа ошай. Ялын хырсызлыкънен эвнинъ сачакъларыны ялап ала. Янайткъан отъмек кьокъусы гъайып олгъан.

Сабырлы салланып тура. Онынъ этрафында чешит кольгелер доланалар. Бир кереден Сабырлынынъ бутюн вуджуды кергинлешти — аджеба, о не къадар вакъыт озюни унутты экен? Бу вакъыт ичинде оны ура биле эдилер, вуджудыны сенекнен дельме-делик эте яхутта къуршунлап кете биле эдилер!

О, шиддетнен этрафына бакъынды.

Ялыннынъ узун тиллери къапудан чапкъылып чыкъа, эп юксекке, дамгъа ынтыла, анда пенджерелерден атылып чыкъкъан озю киби къырмызы тиллернен бирлеше, туташа ве атеш пускюриджи екяне къудретли мешъальге чевириле...

Сабырлы шытырдап, гудюрдеп янаяткъан эвге якъынджа барды. О бойле къоджаман атешни омюринде биринджи кере корьмекте. Онынъ къарт сюеклери чокътан бойле кызын-магъан эдилер...

Сабырлы бу иптидаий, къудретле гудюрдеген мухтешем, парлакъ айны заманда тантаналы ве гурь атешке сукъла-нып, мефтюн олып бакъып къалды, атта бу дакъкъада онынъ ашкъазаныны кемирип тургъан ачлыкъ биле кери чекильди. Янъгъызылыкъ дуйгъусы да къаякъларгъадыр гъайып олды. Мегер джанлы махлюкнынъ къаршысында атеш яна экен, демек о янъгъыз дегиль...

Сабырлы «атешке даа якъынджа барды, оны анълашыл-магъан худжур дуйгъулар сарып алды. Онынъ вуджудында тен-дюристлик де, къувет де, ве атта ойнакълыкъ, джанлылыкъ пейда олды. Эгер о кульмеге бильген олса, шимди шакъылдап кулер эди, о кендини саба, койнинъ бошап къалгъан бир чокъ эвлерин-ден Сакъаллы адам хырсызлап алып кетейткъан шифоньернинъ кузгюсинде корьгенде ис эткен вазиети кене къайтып кельген киби дуйды.

Эвнинъ дамы гурсюльдинен йыкъылгъан ве онъа пишириджи ава шиддети келип урулгъанда биле Сабырлы къоркъмады. Бу вакъытта атылып кеткен къорларнынъ базилары онынъ янына келип тюштилер. Копек, иште, акъыл ве мантыкъ даиресинде иш коререк, четке чекильди.

Эвнинъ дамы йыкъылгъан сонъ, атеш бир анъ сѣнди, сонъра, маниалардан азат оларакъ, даа пек гурьленди.

Адетте, сокъакъта юзь берген аলেখусус адиселернинъ сейир-джилери япкъаны киби, Сабырлы эшкъ ве сабырсызлыкънен этрафына бакъынды — аджеба, мени корьгенлеримни башкъалар да коре экенлерми? Теэсуратларынен болушмеге ашыкъты.

Копекнинъ назарына насылдыр кыбырдамай тургъан шей илишти, чокътан таныш ве меракъсыз бир шей киби назары онда чокъ токътамады. Бир саниеден сонъ кене о шейге бакъты. Онынъ къаршысында, йигирми метр къадар авлакъта кыбырдамайып бир адам турмакъта. Мадам ки, якъын ерде адам тура, демек, ондан узакъ олмакъ керек. Сабырлы мукъайтлыкънен яваш-яваш джылышып, чам агъачы астындаки исарнынъ джагъасына барып пусты, озю гизленген ерден адамгъа, бельки де озюнинъ душма-нына бакъты: янаяткъан эвден кельген сыджакъны копек къо-лайлыкънен терк этмек ниетинде дегиль.

Адамнынъ тышкъы корюнишинде гъайры табиий бир шей ёкъ, аякъларында чызма, устюнде шинель, бир элинде къолтукъта-

Эрвин Умеров.
«Янъгъызылыкъ»

якъ, онъа таянып тура. Бу адам таш киби къатып тургъаны ичюн де копекте шубе догъурды. Адам къыбырдамадан ве козьлерини къыпмадан атешке бакъып турмакъта. Атешнинъ къырмызы шавлелери таш адамнынъ юзюнде ойнай, бу вакъытта о джанлыгъа бенъзей эди. Таш адамларнен исе копек эвельден таныш эди.

О бир таш адам мектеп огюндеки мейданлыкъта юкселип тура, устюнде тыпкъы шойле шинель, тек къолтукътаягъы ёкъ, сагъ элини къойнуна сокъып тура, дерсинъ, бойледже, тюшип кетеджек юрегини тутып тура. Оны бир заманларда койге парча-парча этип кетирген эдилер — башта арабагъа къойып башыны алып кельдилер, сонъра машинанен аяклары келип чыкъты, энъ сонъунда исе кевдесини кетирдилер. Кетирильген шейлернинъ эписи мектеп азбарынынъ кошесинде обаланып яткъан вакъытта Сабырлы оларны къокълап бакъмакъ, не экенини тайин этмек истеди. Эбет, анълашылгъан шей, копек къокълангъан еринде озъ бельгисини къалдыра тургъан.

Сабырлы «бельги» къалдырып тургъан вакъытта оны сабысы Айдер коръди. Чылдыргъан киби фырланып, буюк бир ташны алып, Сабырлынынъ къурсагъына яндырды. Копек даа бетеринден къоркъып, аман аягъыны йиберди ве къачып кетти. Бу вакъыткъадже сабысы оны ич урмагъан ве сёгмеген эди. Демек, шимди о, пек фена ве багъышланылмайджакъ бир иш япты.

О вакъытлардан сонъ, хусусан, таш адам ерине тикленген, мектеп бинасындан да, койнинъ энъ юксек эвинден де зияде юксельген, озъ ишиле мешгъуль адамларнынъ сыртына уяныкълыкънен, кескин козь ве нуфузлы назарнен бакъып тургъан сонъ, Сабырлы эндише ве мукъайтлыкънен оны айланып кече эди.

Демек, шимди де мукъайт олмакъ зарар этмез.

Таныш олмагъан адамнынъ юзюнде эп атеш шавлелери ойнай, о кене де къыбырдамайып тура, нефес де алмагъан киби. Тыпкъы-тыпкъына таш адамнынъ озю...

Лякин Сабырлы янъыла эди. Бугунъ саба Сакъаллы сакъатлагъан о атнынъ козьлеринден сессиз акъкъан козьяш киби бу адамнынъ да козьлеринден акъкъан козьяшлары янакъларыны сылаткъан эди. Сабырлы къаранлыкъта буны эслемеди.

Бу адам таштан дегиль эди. Таштан япылгъан адамлар агъламагъа бильмейлер...

Эбет, копек къартайды, адамнынъ агълаяткъаныны дуймады ки, демек, къартайды. Бунунъ шашыладжакъ ери ёкъ...

Ачлыкъ корюнмез йылан киби бутюн тени бою джайрап кетти. Вуджуды сувукътан титреп башлады. Амма янып битетякъан

атешке якъын бармакъ телюкели экенини о яхшы биле. Сабырлы де адамгъа, де сёнеяткъан атешке бакъып турды.

Бутюн бу вакъыт девамында адам къыбырмады.

Бойле баклевден бизге копек уфулдап кокус кечирди. Бу вакъытта адамнынъ бутюн кевдеси бир кереден къыбырданды, салланды, чантачыгъыны элине алды — онынъ ичинде шакъылдагъан демир сеслер эшитилди. Адам къолтугъына таянып, бир аягъыны суйрей-суйрей янашадаки эвге догъурылды. О эвнинъ азбарындан ач айванларнынъ сеслери эшитиле эди. Сабырлы адамнынъ артындан кетти.

Бу адамнынъ озю копекни меракъландырмай. Лякин о озюнинъ аля даа индже дуйгъусынен адамнынъ чантачыгъындан келеяткъан отъмек къокъусыны сезді. Бу къокъу копекнинъ ичи-багъырыны къувурды, силекийлерини акъызды.

Адам ахыргъа догъурылды. Сабырлы къапу янына баргъанда токътады, дивар джагъасындан пусты. Эгер бакленильмеген уджюм олса, арт тарафтан оны дивар къорчалайджакъ. Адам ичериден чыкъты, чувалчыгъыны босагъа янында къалдырды, озю топаллай-топаллай шу ердеки пичен скирди янына барды.

Сабырлы аман чувалчыкъны къокълап бакъты, тап башы айланды, оны явашчыкътан тишлеринен тырнап бакъты — басма къавий эди. Аякъ сеслерини эшитип, деръал четке чекильди. Адам бир топ пиченни бош элинен кокрегине басып туткъан алда кене топаллап ахыр ичине кирди.

Сабырлы кене чувалчыкъкъа таба суйрельди, онъа барып етейим дегенде, кене артына сычрады. Адам къайтып кельмекте эди. Бир ерде тегин турмагъан адам, де о якъкъа, де бу якъкъа юре бергени не экен!

Адам бир шей алмакъ истер киби ерге эгильгенинен Сабырлы сокъакъкъа чапып чыкъты. Эбет, о ерден не аладжакъ — белли шей — таш алып, онъа фырлатаджакъ.

Адам чувалчыкъны суйреерек, Сабырлыгъа догъру юрюш этти. Юрюшинден корюне ки, онынъ акъылында феналыкъ ёкъ, копекни сечмеген биле олса керек.

Адам Сабырлынынъ янындан сес-солукъсыз кечип кетти. Копек онъа, чувалчыгъында отъмек олып да оны ашамакъ истемеген хужур адамгъа такъылды.

Адам экинджи эвнинъ ахырына, сонъра учюнджи эвнинъ ахырына кирип чыкъты. Анда о пичен ташып отурмады. Иште, кирди ве къайтып чыкъты.

Дёртюнджи эвден чыккъгъан сонъ, азбарны доланды, эв ичине де кирип чыкъты. Мемнюиетсизликнен сомурданаракъ, топал-

Эрвин Умеров.
«Илгъызылыкъ»

лай-топаллай кене биринджи эвге кельди. Чувалчыгыны алмады. Сабырлы исе чувалчыкынынъ къаерге къойылгъаныны эслемей къалды. Эвге, я да ахыргъа кирмеге сакъынды, барып да бу тузакъ олса, сонъ не япар?

Копекнинъ азапланувы даянылмаз дереджеге кельди. О, яваштан улуды. Сувукъ ве къара кокке, къаранлыкъ ве кимсесиз сокъакъларгъа, бом-бош эвлерге бакъып ойле бир улуджагъы кельди ки, бойле истек эвеллери онда бир заман олмагъан эди.

Бир элинен пиченни къучакълап туткъан адамнынъ ёл бою къолтукътатагыны такъылдатаып келеяткъаныны корьген Сабырлы кене четке къачып кетти. Азбаргъа киреджекте адам исаргъа таянып турды, Сабырлы юньлерини къабартып, эр шейге азыр олып тургъан тарафкъа тикилип бакъты. Сонъра сесини чыкъарып, копекни чагъырды:

— Кель! Кель бу якъкъа!

Сабырлы еринден къыбырдамады. Адам кетти. Копек тургъан еринде чонкъайып отурды. Бекледи. Тезден аякъ сеслери эшитильди ве адамны корьмезден эвель, Сабырлы отъмекнинъ кескин къокъусыны сезди.

— Ма, къоркъма! — деди адам юксек давушнен. Сабырлы онынъ чагъыргъаны ичюн дегиль, ичини тырнаяткъан ачылыккъа даяналмадан инъильтиге бенъзеген сес чыкъарып шыншыкълады.

Бу вакъытта онынъ тарафына недир фырлатылды. Сабырлы адетиндже четке атылды, амма о шей келип тюшкен сонъ, таш дегиль де отъмек экенине тамамиле эмин алда онъа догъру сычрады.

Отъмек йымшакъ эди, ондан текяран махорка къокъусы келе, парчалары исе тишлери арасында хош къысырдай. Сабырлы бир кесек отъмекни агъызындан тюшюрмеген алда ялмап-ютты. Онынъ башы айланмакъта эди.

— Кельсе, бу якъкъа, кель дейим санъа... — деп ахырын давушнен чагъырды адам. Ве Сабырлы, эппи вакъыттан берли, кендине ташлангъан отъмекни биле таш зан эткен копек, сес кельген тарафкъа яваш-яваш кетти.

— Кель, къоркъма, — деди адам ве озю ерге отурды.

Бутюн яныкъларны, дешетлерни унутаракъ, онъа берильген бир кесек отъмекке тешекюр бильдирмек ичюн дегиль, бу адамда, онынъ сесинде Сабырлынынъ озю ис эткен кедер аэнкини сезгени ичюн асретли ве мазун сеснинъ даветине берилип, чагъыргъан адамнынъ янына барды. О адам да, бельки, бирден ят олып къалгъан бу кок астындаки асретликтен ве эзиджи тынчлыкътан, янгъызылыкътан къачынмакъ, арынмакъ истейдир...

Адам онынъ башыны сыйпады, араретли, мераметли инсан эли Сабырлыны башыны салындырмагъа ве козьлерини юммага межджур этти. Лякин копекнинъ япыкъ козьлери арасындан, деми бу адамда олгъаны киби бири-бири артындан козьяшлары акъып чыкъмакъта эди.

— Ач олдынъмы, къартым? Санъа не олды... — деп сомурданды адам. Сабырлы кокюс кечирди: о, озюне не олгъаныны анълатып олса эди, эгер о, лакъырды этип олса эди!..

Адам еринден турды ве копекни озь артындан чагъыракъ, яваштан сызгъырды. Олар азбаргъа кирдилер. Адам чувалчыгъында олгъан отьмекнинъ эписини — ярым буханканы — чыкъарды ве бир къач кесекке болип, копекнинъ огюне къойды. Копек отьмекни ашыкъмайып, тыныш алып ашады. Кендини токъ ис этти, къызынды.

Эй сени къартлыкъ... Бир кесек отьмек ве бир агъыз эйи сёз...

* * *

Бойледже, олар койнинъ бутюн азбарларына кирип-чыкътылар, агъыр арбий йылларда мында сакъланып къалгъан айванларнынъ эписине ем бердилер. Сонъра мектеп янына кельдилер. Адам ёл четиндеки арыкъ янында яткъан насылдыр копчекли шейни ынъкъылдай-ынъкъылдай котерди. Саба койнинъ бутюн эалиси бу шейнинъ янында тура эди. Олар бу шейни янашадаки эв ичине алып кирип къойдылар. Бундан сонъ, корюниши буюк, амма о къадар агъыр олмагъан дигер шейни де котерип алып кетти ве эв ичине ерлештирдилер.

— Эр шейни сокъакънынъ ортасында ташлап кеткенлер... — деп сомурданды адам. — Дерсинъ, энди аят биткен... Тикиш машинасы истейсинъми, сылапчы истейсинъми, мына, эр шей мында ята!.. Дерсинъ, эндиден сонъ урба да киймеджеклер, бала да догъурмайджакълар...

Сабырлы адамнынъ фикирлерине къошулгъан киби енгиль адымларнен онынъ янында чапкъалап бара. Къара кок морарды. Йылдызлар гъайып олып башладылар. Салкъын ве сакъав саба ачылды.

Адам койни терк этмекте эди. О, шиддетли арекетлернен къолтукътаягъыны ве сагълам аягъыны котерип баса. Яралы аягъы исе ёлда билинир-билинемиз из къалдыраракъ, сюйреле. Дерсинъ, бу инсан аягъынынъ изи дегиль, насылдыр сырлы язы...

Адам къамбырлангъан алда кениш адымларнен артына бакъмайып кете; Сабырлы не ичюндир онынъ артындан етишмеге дже-

саретленмеди, йигирми адым къадар артта кетти. Бойледже, олар пек чокъ вакъыт ёл юридилер.

Оларнынъ арасындаки месафе кеттикче узакълашты, эп узакълашты.

Ниает, Сабырлы пек артта къалды. Адам огдеки тѣпенинъ артында гъайып олмагъандже Сабырлы онъа бакъып турды, сонъра ёлдан четке чыкъты, бираз юрьген сонъ, гурь отларнен къаплангъан межа ичине кирип ятты. Башыны аякълары устуне къойып, созулгъан алда баягъы вакъыткъадже айдын кокке бакъып ятты. Сабырлынынъ ачыкъ козюне чыбын къонды, о энди чыбынны къувып оламай эди...

Къырымтатарлар ватанындан къувулгъан сонъ, бир кунъ кечти ве экинджи кунъ башланды...

Сюргюнлик деври къырымтатар эдебияты (1944—1990)

Суаллер ве вазифелер:

1. Икяеде насыл фаджиалы вакъиа тасвирлене?
2. Языджы къуллаангъан усулгъа сиз насыл къыймет кесесиз? Муэлриф не ичюн бойле усулны къуллаана? Айван сымасы вастасынен инсан аятыны тасвир этюв къайсы языджыларнынъ эсерлеринде расткеле?
3. Сабырлынынъ арекетлерини ве тюшонджелерини тасвир эткен къайсы къысымлар сизге терен тесир этти?
4. Къырымтатар халкъыны 1944 сенеси майыс 18 куню ватанындан сюргюн этилюви акъкъында къартана, къартбабангъызнынъ, сой-акърабангъызнынъ хатырлавларыны язып алынгъыз. Топлагъан малюматларынъызгъа эасланып сыныфынъызда Хатире кунюне багъышлап тедбир кечирингъиз.

КЪАРА ПОЕЗДЛАР

Икяе

(къыскъартылып алынды)

Бала къычырып, тыйылып, талап этип агълай. Сонъки кучюнен имдат сорап, талагъы къатып агълай. Дерсинъ, къапавлы къапу аралыкъларындан ичери атылып кирген йылдырым парчларынен ёлакъланып тургъан къоджаман пульман вагоны ичиндеки зифт къаранлыкъта онынъ назик эльчиклерини къайыралар. Баланынъ агълавы аваны пычкъынен кескен киби, титреерек, вуджутларда акс-сада бере, гуя даянылмаз агъры аэнклери онынъ агъзындан чыкъып, авада учып юрелер...

— Тыкъат шунынъ богъазыны! — деп къычырдылар къаранлыкъ ичинден.

Баланынъ сеси седа кетти, дерсинъ, оны чекиштирмекте олгъан адам бир кереден ашыкъты ве онынъ бутюн соеклерини шатыр-шутыр сындыра башлады. Копчеклер исе «шай-шай, шай, эбет, шай!» — диерек, тенекеден оръюли агъач диварлар ичиндеки тынчыкъ аванен ве фена къокъулы къаранлыкънен, терлеген ве алсызлангъан адамларнен, хаста баланынъ къычырувынен, ананынъ къоркъулы ве къайгъылы фысылдысынен толу бошлукъны саллай берип ким бильсин къаякъларгъа ашыкъмакъта.

— Тынчлан, кичкенем... Тынчлан, джаным... Къаеринъ агъыра?.. ашамакъ истейсинъми?.. Мен шимди, мына шимди... — деп фысылдай ана титреген давушнен.

Бу эснада кене ачувлы къычырыкълар эшитиле:

— Тыкъат шунынъ богъазыны дейлер сангъа!

Копчеклер исе — «шай-шай, шай, эбет, шай!» — демир излерни эп уютлейлер, вагон саллана, къуруп къалгъан тахталар гъыджырдайлар. Вагон тышында насылдыр демир экинджи бир демирге токътамайып урула, дерсинъ, морзе элифбесинен эп бир шейлер айта.

Бала нефес алмадан кеттикче къатты къычыра. Онынъ сеси салланып тургъан репродукторнынъ сеси киби де узакълаша, де якъынлаша, корюле ки, ана энъ сонъки имкяндан файдаланмакъта — я оны саллай, я да агъызыны тыкъата.

— Эгер сесини тындырмасанъ, чоджугъынънынъ башыны узип атарым!

Бу сесте нефрет, шиддет ве къоркъузув бар. Лякин копчеклернинъ тасырдысы, тахталарнынъ гъыджырдысы, баланынъ агълавы, дивар тышында токътамадан бири-бирине уруларакъ, морзе элифбесинен этрафкъа «сос» имдаты сигналлары ёллап тургъан демир парчасынынъ сес ичинде бу сес аджыныкълы олып эшитилди.

— Тыкъат шуны...

— Сен озюнь тыкъан, — дей кимдир джесаретсизликнен. — Коръмейсинъми, бала... хаста.

Дерсинъ, бу шаматадан уянгъан киби кимдир ынъранды, экинджиси оксюрди, учюнджиси ачувнен сёгюне, дёртюнджиси нелердир сёйлене, такъмакълай — эркек, къадын, къарт, яш сеслернинъ къошулувындан бир гурюльти асыл олды.

— Ёкъ! — деп къычыра делидже давушнен адам. — Мен артыкъ даянып оламайым! Даянып оламайым!

Кимдир тёпеден сычрап тюше, вагоннынъ саллантысы алтында саллана берип, наралар арасындаки ёлакъта чапкъалап башлай.

— Артык даянып оламайым, мен делиририм!

Адамнынъ озю корюнемей. Амма сесининъ джылышувундан англашыла ки, о джылыша берип, кѳапу янына кельди.

— Ачынъыз! Ачынъыз! — О юмрукъларынен демир парчаларынен мыкълангъан кѳалын тахталарны дѳгип башлай.

— Ачынъ! Ава беринъ!

О, чызмаларынен тепмелей. Онынъ шаматасына акс-сада берген киби шу ерде тургъан кѳопкѳа дангъырдап башлай.

— Мынавы текмилъ джайгъан!

— Тындырынъ шуны!

— Эм керчектен де нефес алмагъа шей ѳкѳ, ачсынлар!

— Бекле, башынънен ур, ачарлар санъа!

Адамлар янларында доланып юрьген олюм кольгесини сезип, бу кольгенинъ янъылып анджакъ онъа токѳтайджагъындан кѳоркѳып юкѳламай яткъан олсалар керек, копчеклер устуне ерлештирилъген тенекели агъач дивар ичеридеки кѳара бошлукъ бирден джанланды, шаматалады...

Кимерде вагон тахталарынынъ арасындан ѳлакъ-ѳлакъ ярыкълар корюне, титреп ала ве чаресизликнен кениш ачылгъан козьлерни, азаплы юзьлерни айдынлаткѳанынен ѳкѳ олып кетелер, дерсинъ, япышкѳакъ, фена кѳокѳулы кѳаранлыкъ ичине батып кѳалгъан яныкѳлы сеслерни даа да кучьлендирелер. — Ачынъыз, олеятамыз! Ачынъыз, ачынъыз...

Кѳапу янындаки сес бир кереден кѳарылды, шыншыкѳлады. Окюрип агълады.

Тенекели агъач диварлар ичине кѳапатылгъан кѳара бошлукъ кийикче, девамлы чапувдан сонъ, эп явашлай ве ниает, токѳтай. Дерсинъ, эшелоннынъ сарсынтыларындан уянгъан киби, кѳапуда чызмаларнынъ урулывындан патлавлар асыл ола.

— Ачынъыз! Ачынъыз!

Кѳапу янында кимлердир итеклеше. Яш енъген олса керек, кене кѳапуны тасырдата. Даа якъында яшап кечирген дешеттен, айыптан ве агърыдан онынъ сеси даа да шиддетли эшитиле. Кѳапунынъ кѳалын тахталарыны о, эллеринен, аякъларынен дѳге:

— Ачынъыз! — Бу сес сонъсыз ялварув ве кѳаргъыш киби эшитиле. «Ачынъыз!» — тежаран ава беринъиз. «Ачынъыз!» — кѳайдаларгѳадыр учып кетейткѳан бу кѳаранлыкъ кѳуюнынъ ичине де йылдызлы гедженинъ бир кесечиги бакъсын. «Ачынъыз!» — озюмнинъ кѳолларымны, адамларнынъ юзьлерини корейим, мен де башкѳалары киби инсан экенимни ис ѳтейим. «Ачынъыз!» — мына бу балачыкъ олип оламай, онынъ джаны эр ягъы тенеке ве демир-

лернен пекитильген бу кѳапаныкѳ олюм яциги ичинден чыкѳып оламай!

— А-чынѳ-ыз!

Чапып келеяткѳан адамларнынѳ аякѳ давушлары. Сакѳчы копеклернинѳ урувлери. Бири-бирлерине кѳычыргѳан кѳа-рыкѳ ве кѳалын давушлар:

— Бизим тарафта эр шей ёлунда!

— Бизде де!

— Мында не ола? — Парлакѳ ярыкѳ кѳапу ачылмасыны талап эткен адамны айдынлата, онынѳ гѳарип юзюне, акѳ тышкен козюне бинѳлернен ине олып санчыла. Кѳаракуль кѳалпакѳлы кѳарт алсызлыкѳнен нарагѳа таянды.

— Сонѳ, мында не ола? — деп кѳычырды ашадан давуш. Вагон кѳапусы янында учѳ адам тура. Бириси элиндеки фенернен вагон ичини айдынлата, эли янында исе эки аскер автоматларыны азыр туткѳан алда ичери бакѳа.

— Сизлерден сорайым...

— Бала ольмекте... — дей бир козюне акѳ тышкен тавшандудакѳлы адам, титреген давушнен. О русча зар-зорнен лаф эте. — Ава етишмей. Нефес алмагѳа чаре ёкѳ!

Адам артына бакѳып ала. Джеб фенерининѳ нуру адам бакѳкѳан тарафкѳа догѳрула, нараларда отургѳан ве яткѳан адамларнынѳ юзьлеринде тая, элинде бала туткѳан кѳадында токѳтай. Кѳадын козьлерни кѳамаштырыджы ярыкѳны дуймай. Онынѳ кѳара, йылтыравукѳ сачлары дагѳыныкѳ, ачыкѳ тёгерек омузлары, бем-беяз кокуслери устюнде далгѳаланып туралар, о кокуслерининѳ де бирисини, де дигерини чаресиз алда башыны салындырып яткѳан баланынѳ агѳызына тыкѳаджакѳ олып тырыша. Кѳадыннынѳ юзюнде дешет ифадеси кѳатып кѳалгѳанына бакѳмадан о, дюльбер эди. Эппи вакѳыт эр кес сусты.

— Капитан аркѳадаш... — деди акѳырын давушнен аскерлернинѳ бири.

— Не «капитан», не «капитан»!.. — фенернинѳ ярыгѳы сёне, сонѳ кене яна, кѳадыннынѳ тёгерек омузларыны мукѳайтлыкѳнен айдынлата, ялай. Кѳадын ушюген киби титрей, онынѳ узун пармакѳлары баланы эйидже сармакѳ ичюн о якѳкѳа-бу якѳкѳа чапкѳалайлар.

— Кѳопкѳаларны да тёкмек керек. Пек сасыйлар, — деп сёзюни девам эте тавшандудакѳ адам. — Гедже-кунѳдюз вагондан чыкѳмадыкѳ.

— Тёкип етиштирсинѳ. — Ярыкѳ капитаннынѳ аякѳлары астына чапып тыше ве андаки уфакѳ ташларны айдынлата... — Тезден балабан станция олур...

Эрвин Умеров.
«Кѳара посыллар»

Къапу ачыкъ къалды — капитан огге кетти. Онъа мураджаат эткен аскер къушагъыны тюзете ве яваштан куле.

— Амма, бакъынъыз, булды-мулдысыз олсун... — командири ве аркъадашы артындан чапып кете. Вагон ичи баягъы ярыкъ, йылдызлы кокнинъ бир ёлагъы онынъ ичине бакъып тура. Къопкъаларнынъ сасыгъы биле гъайып ола. Андамында мемнюн сеслер эшитиле...

Къарт сес-солукъсыз нара янындан кетти ве тёпеге мине башлады. Онынъ огълу гъалибане тавурнен этрафына бакъынды. Онынъ дикъкъатлы, ачкозь назары эппи вакъыт балалы къадынъга догърултылды...

Бала сусып къалды. Джеваире балачыгъынынъ зайыфлагъан ве яваш-яваш къатып башлагъан тенчигини эп юрегине баса, оны къучакълагъан сайын юрегининъ урушыны ачыкъча эшиткен киби ола. Бу — ёргъун къанны айдаштыраракъ, онынъ озь юрегининъ урувы эди; баланынъ юреги исе энди токътагъан эди.

Джеваирени худжур сакинлик сарды — учь кунь девам эткен юкъусызлыкътан сонъ энди о раатлана биле. Энди юкъламакъ мумкюн, бу дакъикъаларны онъа Алла багъышлады: огълу татлы юкъуда, демек, энди тюзелип башлады...

Озюнинъ сонъсуз айненнисини айтаракъ, вагон насыл яхшы салланмакъта «Юкъла энди, юкъла энди, юкъла энди...» Ве о, бунъа къаршы турып оламай. Бойле аэнк алтында о, юкъугъа эп терен дала ве бу тынчыкъ ве сасыкъ вагоннынъ ичинден чыкъып кете, парлакъ нурларгъа гъаркъ олгъан ёлнынъ четинде тура. Бу ёл пек кениш, арабанынъ артындан кучючик тоз булутчыкъ чапкъалап кете, узакъта, мавы уфукъта дагълар юкселип туралар, солда, козь еткен къадар ерде, чёлъ ясланып ята. Мавы кокнинъ теренликлеринде чочамий торгъай чивильдей. Авада баарьки чёлъ чечеклерининъ къокъусы... Энди аз къалды, олар тезден келеджеклер... Бу «тильсиз»лер къувулгъан сонъ, иншалла, энди эр шей яхшы олур...

Суаллер ве вазифелер:

1. Икяеде насыл фаджиалы вакъиа тасвирлене?
2. Вагон ичиндеки вазиятни муэллиф насыл тасвирлей? Инсанлар къара вагон ичинде насыл алгъа кельгенлер? Вазиятнинъ агъырлыгъыны, амансызлыгъыны яызджы насыл сёзлернен ифаделей?
3. Баласы ольген сонъ Джеваирени насыл дуйгъулар сарып ала? Джеваире насыл алда? Джеваире тюшюнде нелерни коре? Насыл левхалар джанлана? Джеваире тюшюнде корьген левхаларнынъ манасыны сиз насыл аңлайсыз?
4. Эсернинъ эсас гъаесини къайд этингиз.

ИБРАИМ ПАШИ (1918—2008)

Ибраим Паши Алушта районынынъ Тувакъ коюнде койлю къорантасында догъды. Башлангъыч кой мектебинден сонъ Алуштада къырымтатар орта мектебини битирди.

1939 сенеси Акъмесджит педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгине кирди, лякин Ватан дженки башлагъаны себегинден институтны битирип оламады. Къырым койлеринде оджалыкъ япты. Институтта окъув йыллары бедий эсерлер язып башлай. Ибраим Паши несир саасында иджат эте.

Сюргюнлик йыллары къуруджылыкъ ишлеринде чалышты. 1965 сенеси Ибраим Паши «Ленин байрагъы» газетасына ишке давет этиле. Газетада о, эдебий хадим, сонъра болук мудири вазифелеринде 1984 сенесинедже чалышты.

Ибраим Пашининъ биринджи китабы 1970-инджи сенеси нешир этильди. Бундан сонъки девирде онынъ яратыджылыкъы олдукъча семерели олды. «Йылдыз» меджмуасында ве айры китап оларакъ чокъ икяе, повесть ве очерклер нешир этильди: «Юрек эмиринен», «Йылдызлы геджелер», «Бир афта», «Алтын боялар», «Узюльген зынджыр» романы ве дигер эсерлери. Ибраим Пашининъ эксерий эсерлеринде кой аяты тасвирлене. Языджы адий койлюлернинъ сымаларыны ярата, оларнынъ виджданлы, намуслы, инсаниетли инсанлар олгъаныны косътере.

Джемиеттеки чешит проблемалар, ахлякъ меселелери, севги ве айлевий мунасебетлер эсерлерининъ эсас мевзулары. Ибраим Пашининъ яратыджылыкъында аятий къуванч, инсангъа урьмет, этрафтаки барлыкъкъа, табиаткъа меракъ ве севги ифаделене. Языджы озь эсерлеринде джанлы аятий левхалар, зийнетли табиат манзараларыны ярата. Инсан дуйгъу, фикирлерини инджеликнен ве психологик теренликнен ача. Ибраим Паши къырымтатар эде-

бий тильни темелли бильген языджы. О, тиль васталарыны усталыкънен къуллаана.

Ибраим Паши халкъ ичинде яшагъан, тербие алгъан, халкъ аятыны терен бильген ве теткъикъ эткен языджыдыр.

Къырымгъа къайткъан сонъ Ибраим Паши эдебий яратыджылыгъыны фааль девам этти. Сонъки йыллары Къырымда онынъ колемли ве меракълы эсерлери: «Джанлы нишан» романы, «Къараманлар», «Бабамнен субет» ве дигер икяелери нешир олунды.

Сюргюнлик деври къырымтатар эдебияты (1944—1990)

Суаллер ве вазифелер:

1. Ибраим Пашининъ аятий ве иджадий ёлуны тасвир этинъиз. Сиз насыл тюшюнесиз, не себептен истидатлы студентнинъ яратыджылыкъ фаалиети кеч башлады?

2. Ибраим Пашининъ эсерлеринде насыл муим мевзу, меселелер акс этильди?

3. Не ичюн Ибраим Пашининъ эсерлери халкъчанлыкъ рухунен ашлангъан демек мумкюн? Эсерлерининъ къайсы хусусиетлери бу фикирни исбат эте?

Ибраим Пашининъ «Бабамнен субет» икяесининъ гъаевий мундериджеси

Икяенинъ къараманы муреккеп ве агъыр омюр кечирген эсли-башлы адам, янъгъыз кългъанда, мерхум бабасынен, хаялында оны козь огюне кетирип, субетлеше. Бу бедий усулдан языджылар чокъ файдаланалар. Огълу бабасына олып кечкен вакъиалар акъкъында икяе эте. Сиясий баскъы, репрессиялар девринде чокъ зиялы койдешлерининъ гъайып этильгенлерини айта. Энь мешакъатлы фаджиа — халкъымызнынъ сюрюн этилюви ве сюрюнликте акъаретленюви, азаплар чекюви. Огълу бабасына бугунъки куннинъ вазieti, агъырлыгъы акъкъында икяе эте.

Икяеде муэллик девамлы тарихий девирни къаплап алгъан аятий левханы ярата. Девлетте юзь берген ве инсанларнынъ такъ-дирине терен тесир эткен фаджиалы адисе, вакъиаларны косътере, гъайып этильген койдешлернинъ адларыны буюк аджынувнен анъа. Икяенинъ къараманы халкъымызнынъ келеджегини къайгъырып, чокъ зарур меселелер узеринде тюшюне ве окъуйдыжыларны да тюшюнджеге далдыра.

БАБАМНЕН СУБЕТ

Икяе

Янъгъызлыкъ инсанда бир такъым шубели, базан худжур ойлар къозгъай. Ондан къуртулмакъ мумкюн олмай, даима акъылына келип тура, инсанны белли дереджеде раатсызлай, атта тёнъюльдире.

Бугунъ эвде пайнозом къалдым. Апайым эки торунымызны алып, анасына мусафирликке кеткен. Эки-учъ кунлюк ашны азырлап, буздолапкъа къойгъан.

Шимди мен эвде къаравул оларакъ къалгъаным. Пенджере янында отурып, тышкъа, уфакъ багъчачыгъымызгъа бакъам. Къонмакъта олгъан кунешнинъ сонъки шавлелери къою епиль япракъларда ойнай, сонъра, яваштан козьден гъайып олып кетелер. Бираздан аслы да корюнмейлер. Къаранлыкънынъ къою пердеси тереклер, отлар арасында гизлене.

Янъгъызлыкътан тарсыкъам. Тюшонджелер мени къыйнай, эзиедлейлер. Олар эм татлы, эм де дамсызлар, факъат къуртулмакъ къолай дегиль. Вакъыт исе дуолмадан, гъает агъыр кече.

Бадам акъылыма тюшти. Альбомны алып, фотосуретлерге козь ташлайым. Олар тюрюлю йылларда, чешит ерлерде чыкъарылгъан. Мына, бадам озъ талебелери арасында. Гъурурлы, отъкюр бакъышлы. Эр бир фотосуретнинъ озъ тарихы, такъдири бар. Суретлерге бакъам ве бадамны корьген къадар олам. Аслында бадамны бир дакъкъа биле акъылымдан чыкъармайым. Бу, шубесиз, ич де мумкюн дегиль.

Копек авлады. Мен кельген адамнынъ Къубедин экенини деръал анъладым. Эм янъылмадым. Къубедин тиджаретнен огъраша. Ашайт маллар тюкяны бар. Анда къуш сютюнден башкъа эр шей сатыла. Тек паранъ олсун.

Достум эки йыл эвельси бош участка алып, анда мейва тереклери отурткъан. Шимди шу багъчада чалышаджакъ багъчеванны кыдыра. Кунюне учъ кумюш телейджек ола. Кечкен сефер мен онъа бу иште ярдым этеджек олып ишандыргъан эдим. Шимди о къаршымда отура. Менден эйи сёз беклей. Мени исе багъчевангъа телейджек акъча меракъландырды.

— Учъ кумюш азлыкъ этмезми? — деп сорадым.

— Ишханелерде биле бойле иш ичюн юз кумюштен зияде телеймейлер, — деди.

Мен Къубединге багъчеваннынъ къайда отургъаныны, адыны ве сойадыны айтып анълаттым. О, ойле къуванды ки, бир филь-

Ибраим Пашининъ «Бадамнен субет» икяесининъ гъаевий муьдериджеси. «Бадамнен субет»

джан къаве ичмеге дахи беклемеди. «Анда ичерим», — деди де, кетмеге ашыкъты. Мен оны озгъардым.

Достум ёлкъапудан чыкъар-чыкъмаз, мени кене бабамнен багълы тюшонджелер сарып алдылар. Бабам элли докъуз яшында экенде кечинди. Сагъ олгъан олса, шимди юз он еди яшында оладжакъ эди. Диван узерине ясланып отурам ве хатырлайым. Кяде бир альбомны къарыштырам. Фотосуретлерден козьлеримни алмайым. Онынъ аятынен багълы энъ уфакъ, эмиетсиз вакъиаларны биле унутмамагъа тырышам. О, козьлеримнинъ огюнде, санарсынъ, тири оларакъ джанлана, гуя ич бир шей денъишмеген. Узунджа бойлу, кенъ джавурлы, къавий билекли, арекетчен ве нарын. Тегиз буруны тюбюндеки къара мыйгычыгъы онынъ эсмери юзюне даа да ярашыкълы къыяфет бере. Ойчан къонъур козьлери даима алевленип яналар. Башында къумрал къалпагъы. «Акъмесджитте бир караимге тиктирген эдим», — деген эди.

Бабам, оджа олгъан киши эдепли, тербиели, эр кестен яхшы кийинмек, нумюне косътермек керек, деп сая эди. Бунъа бутюн вакъыт риает этип яшады.

О, Мустафа дедемнинъ изинден кетмеди, чобан олмады. Окъувгъа сарылды. Дедем кимерде бабамнен субет эткенде: «Сен чобан олмайджакъсынъ, Вели, окъуйджакъсынъ. Мен джайль къалдым, сен къалма, окъу! Окъумай джайль къалсанъ, кендинъе башкъа душман къыдырма!» — деп тенбиелеген. Бабам алий окъув юртунынъ тарих болюгини битирди. Омюрининъ сонъуна къадар Къырымнынъ ялы бою койлеринде оджалыкъ япты.

Мен бабамнынъ дедем акъкъында икяелерини буюк меракънен динълей эдим. О икяелер аилемизнинъ тарихына аит эдилер.

Эбет, окъумакъ дедемнинъ васиети. Бабам да, мен де онынъ васиетини ерине кетирдик. Акси такъдирде бу, онынъ хатырасыны лекелемектен олур эди. Кунълернинъ биринде бабам мени четке чагъырып:

— Мына, Мамеди Акимнинъ огълу Тейфыкъ. Шеэрдеки бутюн тюкянларнынъ башы. Матбуат кооперациясынынъ реиси. Девлет машинасынен кезе. Фукъаре койлю баласы ичюн бундан да яхшы зенаат ола билirmi! — деди. — Бир эли ягъда, бир эли балда.

Мен онынъ икметли бакъышындан утанып къызардым. Шимди бабамнынъ сёзлерини урьмет иле текрарлайым. Эгер о сагъ олгъан олса, торуны Ризанен, яни меним огълумнен гъурурлана билir эди. «Торунынъыз, баба, — дер эдим онъа, — къоджаман ишханенинъ баш муэндиси. Э-е, насыл муреккеп машиналарны дёндире о. Сиз коръсенъиз де!»

Анджакъ Ризагъа бойле мутебер ишни тапмакъ къолай олмады. Ах, насыл къыйын маниаларны кечти о. Ишханеге бир йыл къатнады. Ишке алмай эдилер. Ишанч ёкъ эди.

Сиз Ризаны тойгъанджек корип къуванмадынъыз, баба. Эбет, ялан дегиль, къуванмадынъыз. Бельки томалакъ, токъ бетли, чалыкъ, къара козюлю огъланчыкъны унутмагъандырсынъыз. Оны къучагъынъызгъа алып, ойната ве «Гайбушка» тюркюсини йырлап эглендире эдинъиз. «Гайбушка» дедемнинъ севген тюркюси экен.

Койдешлер мангъа Риза сенден зияде, бир ютум сув киби бабангъа ошай, деп айталар. Бельки де шайдыр, баба. Бунгъа мен озюм де инанам. Риза ялынъыз тыш корюниште дегиль, табияты да, юрюши де тыпкъы сиз. Акъсызлыкъ, мераметсизлик, ялтакълыкъ, къабарджылыкъ онынъ энъ буюк душманы сайыла. Лякин утанчакъ, пек утанчакъ. Гъалиба, анама тарткъан.

Сиз кечинген йылнынъ кузюнде, баба, коюмизден он секиз адамны алып къападылар. Эписи «халкъ душманы», «миллетчи» экенлер. Аягъындан чарыкъ чыкъмагъан, йымшакъ тешек не экенини бильмеген Ибрам Къуртумер огълу да «халкъ душманы» тамгъасынен къабаатлангъан. Достунъыз, риязят оджасы Мемет Измирлини де къапатаджакъ эдилер. Тешек хастасы олгъанындан токъунмадылар. Амма эвини гедже-кундюз къаравлай эдилер. Азиз оджа онынъ ал-эвалыны барып сорагъаны ичюн оны оджалыкътан чыкъардылар. Заваллы ойле де тюзельмей кечинди. Билесингъизми, баба, кой джемааты гъарипни джыймагъа бармады, къоркъты. Сой-акърабасы джыйды. Сагъ олсанъыз, шубесиз, сизни де «миллетчи» деп къапатыр эдилер. Мен буны ашагъан отъмегим киби билем. Мына, бойле мушкюль девир эди о, баба. Кетсин де, кельмесин!

Дженк... Сонгъра сюрдюнлик. Махшер кунълери эди. Сюрдюнликнинъ башымызгъа кетирмеген белясы, зиейти къалмады. Бизлерни къарт-къурт, бала-чагъа демей, зорбалыкънен ят улкелерге сюрдюн эттилер. Амиде тизем, Куку Ахмеди агъанынъ уйкен къызы Арзы абла, Топал Асаннынъ келини Васфие ёлда вефат эттилер. Оларны комдилерми, ёкъмы, кимсе бильмей. Бизлерни вагондан чыкъармагъан эдилер. Ах, Аллам, анда нелер-нелер коръмедик. Ольгенлерни джыймагъа адам, мевталарны сармагъа кефинлик басма тапылмай эди. Анам, Мевлюде аблам анда, узакъ бир къышлакъта кечиндилер. Къарамет Аппазнынъ, Къалмыкъ Умернинъ, Усеинканынъ къоранталары бутюнлей олип кеттилер. Алланынъ рахметинде олсунлар!

Сиз, баба, бизни афу этинъиз. Къабирингъизни сакълап олмадыкъ. Къазакълар Къырымгъа аякъларымызны бастырмай

Ибраим Паши.
«Бабамен субет»

эдилер. Отуз беш йыл коюмизни зиярет этип оламадым. Сонъра...
Эбет, куньлернинъ биринде Ризанен койге бардыкъ. Оны танымакъ мумкюн дегиль эди. Койнинъ ярысыны, мезарлыкъны бозгъанлар. Анда санаторий ве пансионатлар къургъанлар. Тарихий биналардан бир шей къалмагъан.

Биз койге баргъан куню санаторийде раатлангъанлардан бири кендисини бешинджи къаттан ашагъы аткъан. Заваллы шу дакъкъасы Аллагъа джан берген. Зиль-саргъуш экен. Айткъанларына коре, бу, алтынджысы экен. Булар, баба, занымджа, Аллахтандыр. Биревлернинъ гунахыны дигерлери, къабаатсызлар чекелер.

Халкъымыз да, баба, бам-башкъа олды. Эвельки, сизинъ заманынъыздаки адамларгъа ич де бенъземейлер. Бири дигери эсабына яшамакъ, байымакъ истей. Кимер къомшулар озъара дава эте, лаф этмейлер. Кунъджюлик, пахыллыкъ устюн чыкъа.

Аджеба, неден себеп халкъымызны бирлештирген йиплер, мында, эждатларымызнынъ топрагъы Къырымда ипранып узюлелер. Не ичюн, неден себеп бойле ола? Ана тилимизни, урф-адетлеримизни унутамыз. Динимизге сарылмаймыз. Бизни ярын не беклей, айтмакъ кыйын. Зайыфлыкътан, бичареликтен бу алгъа къалдыкъмы? Кимсеге сёз кечирип оламаймыз. Бизлери динълегенлер де пек аз. Ана-баба топрагъында мусафир киби яшаймыз. Пек окюнчли, баба!

Ялварам, сиз ойле тез кетмеге ашыкъманъыз. Меним сизге айтаджакъ сёзлерим даа чокъ. Мен бала экенде, сиз мени тенбие-леп: «Озюнден кучюклернен къонушма, буюклернен къонуш. Омюрнинъ, аркъадашлыкънынъ татлысыны да, аджджысыны да олардан огренирсинъ», — дер эдинъиз. Мен бутюн вакъыт бойле акъыллы насиатларгъа риает этип яшадым.

Сизинъ киби адамларгъа, баба, чокъ шей керек дегиль эди. Азына да, чокъуна да коне эдинъиз. Шимди ойле дегиль. Ич кимсе азына конъмей. Оларгъа чокъ керек. Ачкозьликми? Бильмейим. Девир, омюр ойле, пек худжур. Сизлер джемаат ичюн къайгъыра, тюшконе эдинъиз. Бугунъдекилер тек кендилерини къайгъыралар. Бу, баба, яшагъан девримизнинъ азгъынлыгъыдыр. Буны тюзет-мекнинъ иляджы бармы?

Сиз, баба, тарихымыз акъкъында чокъ айта эдинъиз. Догъру, оны даима зинданда тутты, бизден гизледи, танылмаз дереджеде боздулар. Бу акъсызлыкъкъа сиз пек гъадаплана эдинъиз. Ич бир адам, о не къадар бильгили олмасын, тарихны не пислендирир, не де оны яхшылаштыра билир. Тарих насыл яратылгъан олса, ойле де яшар. Тарихымызгъа токъунмайыкъ. Оны козь бебегимиз киби къорчалайыкъ. Тарихны зерре къадар бозмакъ, келеджек несил-

лерге буюк бея кетире билир, — деп айта эдинъиз. Мен, баба, сёйлегенлеринъизни хатырлай да, бугунъде бизим несильнинъ буларгъа буюк маневий ихтияджи олгъаныны дуюм.

Ватангъа авдет, баба, бизге пек паалыгъа мал олды. Къайтмакъ, эв алмакъ, ишке кирмек ичюн дюнья къадар пара керек. Пара исе ёкъ! Авдет ёллары къапалды, десек, бельки ялан олмаз.

Кеченлерде мектеп аркъадашларымдан бирини расткертирдим. Сиз оны билесинъиз, баба. Чунакъ Мамедининъ огълу Айваз. Бир сыныфта окъугъан эдик. Истидатлы, беджерикли, ишкир, алчакъгонъюлли яш эди. Кечкен дженкте, алманлар койге кельген сонъ, о гъарип яшны зорбалыкънен Алманиягъа чалышмагъа ёллагъан эдилер. Анда бир шорбаджыда ыргъатлыкъ эткен. Дженк биткен сонъ, Тюркиеге авушкъан. Къырымлы Сафие деген къызнен танышып эвленгенлер. Бала-чагъасы, торунлары бар. Озю иш адамы. Чамашыр ювгъан порошок фабрикасы бар экен.

— Къырымгъа кочип кельмейсинъми, Айваз? — деп сорадым.

Бир дакъкъа индемеди. Сонъра, иляийге ошагъан давушнен:

— Христианлар, къызыллар мемлекетиними? Къыйын, пек къыйын меселе, Вели, — деди. Юзюм эриги киби козьлеринде шефкъат къыгъылчымлары ойнады. — Яшайышымыз эйи, башкъа тюрлю омюр истемез эдик. Факъат Ватан асретлиги чекемиз. Ана юртгъа севгини анамызнынъ эял сютюнен эмгенмиз. Лякин торунлар буюк иште чалышып, бутюн Тюркие бойлап дагъылып кетилер. Ихтимал олар Къырымгъа кельмек истемезлер... — О, узун пармакъларынен темиз юзюни сыйпап алды. Тыныкъ сес иле девам этти. — Биз Къырымнынъ мусульман Къырымы олмасыны истер эдик. Сизинъ мушкюль вазиятинъизни корип, пек тасаланырым. Сизнен не олып кече, аслы анълап оламайым, — деп къошты. Солгъун козьлерини ашагъы эндирди. Арадаки сукюнет эки-учъ дакъкъа девам этти. О, къолумны къавий сыкъаракъ: «Иншалла, хайырлы бир кунъде даа корюширмиз!» — деди. Эвге давет эттим, тешеккюр бильдирип, вакъты олмагъаныны сёйледиди ве айрылыштыкъ. Койдешимни чокъ вакъыткъадже унутып оламадым, баба. Аджды такъдиримиз бизлерни насыл худжур дюньягъа алып кельди. «Къырымнынъ мусульман Къырымы!» Э-е, не айтайым, эписи догъру, лякин, не чаре...

Биз, баба, бир-биримизни анъладыкъмы, ёкъмы, бильмейим. О, меним христиан мемлекетинде яшап къыйналгъанымны, агъыр омюр кечиргенимни корип, ихтимал, мени юректен аджыгъандыр. Мен исе онынъ ят иллерде раат яшаса да, бутюн омюри бою Ватан асретлиги чеккенини анълап, оны аджыдым. Экимизден къайсы

Ибраим Паши.
«Бабамен субет»

биримиз акълы, бахытлы олгъанымызны кесен-кес анълап оладым. Бан этсем, экимиз де бахытсыз эдик.

Текрар копек авлады. Эки дакъкъа кечмеди, къапу яваштан къакъылды. Ашыкъмадан аяткъа чыкътым. Кельген Къубедин эди. Мен козьлеримни онынъ сымасындан алмадым. Чехреси, бутюн къыяфети джошкъунлыкъ иле яна, кейфи зарарсыз эди. О, не олып кечкенини сорагъанымны беклемей, озю башлады.

— Тамам вакътында баргъаным, — деди къуванчлы бир давушнен. — Эр шей сырасында. Дегениме тамамы иле къаиль олды. Башлагъан ишим, Вели, экимизге де эльверишли. О, мени догъру анълады. Мен де ниет эткен ишимни яры ёлда къалдырмакъ истемейим. Багъчада тек ерли джыныста мейва тереклери осьтюреджегим. Берекегини сагмакъ ишини озюм алып бараджагъым. Мына, достум, планларым бойле.

Къубедин лафыны битирип, сувсагъан адам киби, къуругъан дудакъларыны ялады. Мен онъа энди сувугъан чай теклиф эттим. О, чайны бир котергенде ичип битирди.

— Яхшы, пек яхшы, Къубедин! — деп гонълюни алдым. О, къуванды, керильди, тютюн чыкъарып, бир сигар якъты. Меним йылмайгъанымны догъру анъламаса керек, теляшлы давушнен:

— Не-е, инанмайсынъмы? — деди ве сусть. Чырайы серт бир корюниш алгъан эди. Сонъра, сесини котерип:

— Дегенимни япмасам, адым Къубедин олмасын! — деди.

— Ачувланма, мен санъа инанам, — дедим.

Онынъ чайдан ыслангъан индже дудакъларында тебессюм асыл олды.

— Гонъюльсиз ве къайгъылы корюнесинъ, Вели? — деп сорады.

— Дуюламы? — дедим. — Рахметли бабам акъылыма тюшти.

Бутюн вакъыт оны хатырладым.

— Керчекми? Бельки кедер эткендирим.

— Сен шаштынъмы, шу! — дедим ынджынгъандай олып. О, къалкъынды ве къолуны манъа узатаракъ:

— Олмаса, геджелер хайыр! — деди де, одадан чыкъты.

Мен текрар бабамнен, фотосуретлернен пайнозюм къалдым.

Суаллер ве вазифелер:

1. Икяенинъ къараманы къайсы девирлерни хатырлай? Сизлер шу фаджиалы девирлер акъкъында не билесиз?

2. Вели агъа бабасына шимдики омюр ве вазият акъкъында нелерни икяе эте? Сиз бу фикирлерге ве теэсуратларына насыл къыймет кесесиз?

3. Языджи икяеде насыл бедийлик усулыны къуллаана? Сиз бу усулны догъру ве уйгъун деп саясызмы?

4. Эсерде тасвирленген сымаларгъа хасиетнаме берингиз.

АЙДЕР ОСМАН (1938—1997)

Айдер Осман Сеитлер районынынъ Бешкърткъа-Вакъуф коюнде догъды. 1944 сенеси оларнынъ къронтасы бутюн кырымтатар халкъынен берабер сюрюнге огъратылды. Озбекистанда Фергъана виляети, Алты арыкъ районуида еди йыллыкъ мектепни битирген сонъ, Маргъылан педагогика техникумуна кирди. Техникумны битирген сонъ, кой мектебинде оджа олып чалышты. 1960 сенеси арбий хызметке чагъырыла. Ордуда булунгъан девринде журналистикагъа авеслене, арбий газеталаргъа хаберлер, макъалелер яза.

Арбий хызметтен къайткъан сонъ Айдер Осман Ташкент девлет университетининъ журналистика шубесине кирди. Оны битирген сонъ «Ленин байрагъы» газетасында болюк мудири оларакъ чалышты. Сонъра «Йылдыз» меджмуасына авушты. 1985 сенесинден омюрининъ сонъуна къадар меджмуанынъ баш муаррири олды.

Белли язиджы Шамиль Алядиннинъ тешеббусинен 1976 сенесинден башлап Ташкентте «Йылдыз» альманахы нешир этильди, 1980-инджи сенесинден альманах меджмуагъа чевирилди. 1992 сенесинден «Йылдыз» меджмуасы Къырымда, Акъмесджит шеэринде нешир этиле.

Айдер Осман агъыр девирде, сюрюнкликнинъ сонъки йыллары ве авдет эснасынынъ биринджи йылларында меджмуагъа муаррирлик япты. Шу йыллары халкъымызнынъ ватангъа къайтувына кучлю къраршылыкъ, сиясий баскъы ве чешит маниалар япылды. Бойле кыйынлыкларгъа бакъмадан, «Йылдыз» меджмуасы токътамай нешир этильди. Меджмуада меракълы эсерлер, кыйметли малюматлар, макъалелер, терджимелер басылып турды. Бу, шубесиз, Айдер Османнынъ гъайретли хызметлерининъ нетиджесидир.

1970-инджи сенелери онынъ биринджи очерк ве икяелери басыла. Айдер Османнынъ бир сыра икяе, повесть джыйын-

тыкълары ве «Осюв басамакълары» серлевалы тенкъидий макъалелер топламы нешир этильди.

Къырымгъа къайткъан сонъ «Йылдыз» меджмуасында онынъ «Агент» повести, «Аедин» пьесасы, «Къайтув» икяеси ве бир сыра дигер икяе, очерклери, макъалелери басылды. Айдер Осман терджимеджиликнен де огъраша эди. Рус, озбек, тюрк тиллеринден къырымтатар тилине чокъ эсерлерни терджиме этти. Терджимелери арасында тюркие языджысы Севинч Чокъумнынъ «Ай корюнгенде» романы айрыджа муимдир, чюнки бу эсерде къырымтатар халкъынынъ тарихындан фаджиалы девир, Русие ве Тюркие арасындаки дженк тасвирлене.

Чешит йылларда онынъ муим эсерлери нешир олунды: «Таныш козьлер» (1975), «Йыллар ве достлар» (1981), «Тутушув» (1988), «Саба ола, хайыр ола» (1990) ве дигер эсерлер.

Орта сыныфлардан сизге таныш олгъан эеджанлы, гъам, кедернен ашлангъан «Таныш козьлер» повести ве «Аметнинъ козьяшлары» икяеси энъ тесирли, гонъюль тепретиджи эсерлеридир. Языджы къырымтатар халкъынынъ сюрюнликте акъаретлерге огъратылувы, сынъырсыз зорлукъ, къыйынлыкълар чеккенини, аджыныкълы алларгъа къалгъаныны косътере.

Айдер Осман озь эсерлеринде тасвирленген адисе, вакъиаларгъа, мевзу, меселелерге озюнинъ мунасебетини ве аятий мевамыны ачыкъ-айдын акс этти. О, даима озьгюн бедий усуллар, тасвирий васталар араштыра ве къуллана эди. Онынъ эсерлеринде муим вакъиалар, муреккеп девирлер акс олунды. «Таныш козьлер» ве «Саба ола, хайыр ола» эсерлеринде А. Осман къырымтатар халкъы сюрюн этилюв вакътында ве сюрюнлик йыллары олгъан фаджиаларны тасвир эте, кучъю, муреккеп сымалар ярата.

Айдер Османнынъ яратыджылыгъы нефислик джеэтинден кучъю ве къыйметлидир. Онынъ эсерлери меракълы сюжетлер эсасында ифадели тильнен язылгъандыр. Эр бир эсерде языджы муим фикирлер ифаде эте, окъуйджыларны джоштура, тюшонджеге далдыра.

Айдер Осман къырымтатар эдебияты, медениети саасында эйи ве дегерли хызметлер косътерди. Языджы къырымтатар эдебиятынынъ инкишафына салмакълы иссе къошты.

Суаллер ве вазифелер:

1. Айдер Османнынъ аятий ве иджадий ёлуны тасвир этингиз.
2. Къырымтатар медениети ве эдебиятынынъ инкишафында «Йылдыз» меджмуасынынъ эмиети акъгъында икяе этингиз.

3. Айдер Осман озюнинъ эсерлеринде насыл адисе, вакъиаларны тасвир этти ве насыл муим мевзу, меселелерни акс этти?

4. Эсерлерининъ къурулуш, тиль ве ифаделик джеэтинден насыл хусусиетлерини къайд эте билесиз?

5. Айдер Османнынъ яратыджылыгына умумий кыймет кесинъиз ве эдебиятымызда алган ерини исбатлы шекильде бельгиленъиз.

Айдер Османнынъ «Аедин» пьесасында фаджиалы авдетнинъ тасвири.
«Аедин»

Айдер Османнынъ «Аедин» пьесасында фаджиалы авдетнинъ тасвири

Къырымгъа къайтып кельген сонъ, Айдер Осман, халкъымызнынъ тувгъан юртунда чеккен зорбалыкъ ве къаршылыкъларны корип, кедерлене ве авдет фаджиасыны акс эткен «Къайтув» икяесини ве «Аедин» пьесасыны яза. Пьесада драматик вакъиа тасвирлене. 60 яшларына кельген Усние апте, Къырымдан сюрюгюн этильген куню озюнинъ джандан азиз огълу Аединни гъайып эте. Онъа балалар багъчасындан баласыны алмагъа рухсет бермейлер. Бутюн омюр бою Усние апте юрегини якъып-яндыргъан яныкъ азабыны гизлиден чеке. Авдет фырбаты ачылгъан сонъ, Къырымгъа къайтмагъа ашыкъа. Гъарип къадыннынъ гонълюнде огълуны тапмакъ умюти джанлана.

Лякин Къырымда къырымтатарларны кимсе беклемей. Аксине, оларны текрар къувмакъ, ватанларына къоймамакъ арекетлери адамларны кыйын алларгъа къоялар. Усние аптени, джинаетчи сайып, девлет ве милиция хадимлери тюрьмеге къоймакъ къарарыны чыкъаралар. Лякин эр шей башкъаджа олып чыкъа.

АЕДИН

Пьеса

(2 пердели, 6 левхалы драма)

Экинджи перде

Иштирак этиджилер:

Усние — 60 яшларында, арыкъчадан кельген орта бойлу къадын.

Фролов Александр Федорович — милиция полковниги, район милиция болюгининъ башы. 42—43 яшларында.

Милушка — Фроловнынъ кятибеси, 30—35 яшларында.

Анастасия Архиповна — Милушканынъ битасы.
Просов — милиция офицери, анъкъавджа кельген адам.
Бугров — тарихчы.

Биринджи левха

Кызырым. Район милиция болюгининъ башлыгы Алек-
сандр Фёдорович Фроловнынъ кабинети. Узун стол башында
милиция полковниги Фроловнынъ шахсен озю отура, ерин-
ден турып о якъ-бу якъкыа юре, къатий давушнен кабинет-
теки адамларкыа косьтеришлер бере.

Фролов. Кызырымтатарлар пек къарарыны къачырдылар.
Андан-мындан сокъулып келе берелер. Бирини къувып етиш-
тирмейсинъ, экинджиси-учюнджиси келип чыкыа ве эр шей
янъыдан башлана. Бу ненинъ нетиджеси? (*Пауза*) Бу бизим йым-
шакълыгымызнынъ, эмирни кереги киби эда этмековимизнинъ
нетиджеси. Тюневин Николай Карповичнинъ узурунда олып кеч-
кен топлашувда бу акъта ачыкъ айтылды. «Милиция хадимлери
область партия тешкилятынынъ къарарларыны ве косьтеришле-
рини кереги киби эда этмейлер, демек мумкюн ки, бийсинмейлер!»
(*Косьтергич пармагыны котере*) денильди. Анълангъанкыа сив-
ри синек саз, анъламагъанкыа давул-зурна аз. Анълагъан адам
ичюн бу сёзлернинъ манасы терен ве кениш, анъламагъан ичюн
исе мында бир шей ёкъ... Бизлер, аркъадашлар, тертип-низам
адамларымыз. Тертип ве низам! Истесе, дюньяны сув бассын, амма
тертип ве низам олсун! (*Индемейип кене о ян-бу ян юре*). Я бизде
насыл ола? Сизинъ элинъизге укъукъ ве сила не ичюн берильди?
Буны анълап оламагъан аркъадашларкыа озюмиз анълатырмыз...
Мына, меселя, Просовнынъ группасыны алайыкъ (*Просов еринден
атылып тура*). Отурып динълей билесинъ, Просов. Сенинъ груп-
панъ дженкявер вазифени эда этмеди. Э, эда этмеди! Адамларынъ
текмиль йиберильди, мамийленди. Вазифеге кеткенде ёлда токъ-
тап эки саат пиво ичелер... Санкыа милицияда дегиль, пивоханеде
чалышмакъ керек эди.

Просов (*афу истер давушнен*). Полковник аркъадаш, бир
афтадан берли шу кыадыннен огърашамыз. Биз чыкъарып ташлай-
мыз, о исе кене къайтып келе. Озюнинъ ичинде джаны ёкъ, зорнен
юре, амма эписи бир къайтып келе.

Фролов. Демек, о кыадын тертипни боза, паспорт режимини
боза, къанунны боза, сизлер исе бир тюрлю чаре корип оламай-
сынъыз.

Бу кетиште кетсе, тезден Къырым татаргъа толып къалыр. Аякъ басмагъа ер къалмаз. (Пауза. Адамлар индемей отуралар. Бириси къолуны котере).

Экинджи милиционер. Татарлар акъкъында бизге ке-нишче малюмат берильсе яхшы олур эди. Не ичюн мумкюн дегиль? Не ичюн йигирми дёрт саат ичинде Къырымны терк этмек кереклер?

Фролов (нек ачувлана). Эй, инсан, санъа анълатмакъ не керек? Санъа йигирми дёрт саат ичинде Къырымны терк этсин, деген эмир берильдими? Берильдими, деп сорайым!

Экинджи милиционер (еринден турып) Берильди, полковник аркъадаш!

Фролов. Сонъ даа не керек? Эда эте бер. О якъынен сенинъ ишинъ олмасын. Буны анълатаджакъ адамлар башкъа. Бу фанатиклерге анълатып отурмакънынъ ич кереги ёкъ. Анълатаджакъ адамлар башкъа ерлерде отуралар. Олар шимди яшагъан ерлерде ерли органлар семерели ишлер алып баралар. Мен анда бир къач кере булундым. Акълары керекмей, яхшы чалышалар... (Кулип). Анда бир фанатик инфаркт ола ве озъ хасталыгъынынъ себебини миллий меселенен анълата. Эй, тевбе. Адамлар нелер тюшюнип тапмайлар... Бизим ишимиз исе бам-башкъа. Эм анълатып, эм джезаламакъ мумкюн дегиль. (Юксек сеснен). Анълашылдымы?

Экинджи милиционер. Анъладым, полковник аркъадаш.

Фролов. Анълагъан олсанъ, отур еринъе. Эр кес анъладымы?

Милиционерлер. Анъладыкъ, полковник аркъадаш!

Фролов. Суаллер бармы? Шимди сорап къалынъ.

Милиционерлер. Ёкъ, полковник аркъадаш!

Фролов. Айса ишке киришинъ. Озь группаларынъыздаки адамларнен лаф этинъ. Мында эшиткенинъизни оларгъа анълатынъ. «Полковник ойле деди, полковник бойле деди» деп дегиль. Анълатув озъ адынъыздан олмакъ керек. Бенаат джеэтинден ишке лейкъатсыз танылгъанларнынъ джедвелини беринъ, ойлелеринен лафны къыскъа кесермиз. Озюмизнинъ сафларымызны тазертейик. Керек олса, темизлейик. Милиция формасы кийип, къамарозланып юрьген ве сипиркинен къадынлар тарафындан дёгюльген милиционерден файда олмаз. Ойлелеринден арынмакъ керекмиз. Эгер суаллер олмаса, эр кеске рухсет. Ишке киришинъ!

Эр кес турып чыкъа, одада тек Просов къала.

Просов (чекинип). Полковник аркъадаш. Мен асылында ойле мамий адам дегилим. Иште, биринджи кересинде... бираз шашма-ладым. Къадын сипиркинен башыма ургъанда не ишлейджегимни бильмейип, одадан чыкътым.

Фролов. Къачып чыкътынъ, Просов. Къачып чыкътынъ!

Просов. Догъру айтасынъыз, полковник аркъадаш, къачып чыкътым. Лякин бир даа ойле шей олмаз. Энди анъладым. Рухсет этинъ, озь янълышымны озюм тюзетейим.

Фролов (*кокюс кечире*). Бойле рухсет санъа чокътан берильди. Устюнъе милиция формасы кийген вакътынъда берильди. Сен исе эп рухсет сорайсынъ. Тюзет, косътер озюнъни. Сени де яхшы сёзлернен анъайыкъ, мукъяфатлайыкъ, унванынъны юксельтейик... Эр шей озюнъе багълы.

Просов. Кетмеге рухсет этинъ, полковник аркъадаш!

Фролов. Рухсет. (*Просов тургъан еринде тиклене, честъ бере ве айланып, къатты адымларнен чыкъып кете. Фролов башыны саллай. Озь-озюне*). Бойлелеринден Алла сакъласын. Къалпагъыны кетир десенъ, башыны кетирир. (*Отургъан еринде бир шейлер яза, окъуй, резолюциялар къоя, сонъра дёгмени баса, къятибе къыз кире*). Милушка, биз озюмиз акъкъымызда унутмагъа акъкъымыз ёкъ. Иш-ишнен, лякин биз, бу — бизмиз, догъру айтаммы?

Милушка. Озюнъиз билесинъиз, Александр Фёдорович...

Фролов (*онынъ белине къолуны къойып*). Шай дейсинъми? Ойле исе бу якъкъа кель. (*Милушканы озюне чеке. О истемей-истемей келе*).

Фролов. Не бу къадар кусъкюнсинъ? Не олды?

Милушка. Мен сизинъ татарлар акъкъындаки лафлары-нъызны бегенмедим. Менджесине, бир халкъ акъкъында ойле айтмакъ мумкъон дегиль.

Фролов. Сен не татарсынъмы ёкъса?

Милушка. Ёкъ, амма мен оларны пек аджыйым.

Фролов. Аджыма. Олар сени аджымазлар. Барып да бизим кунюмиз оларгъа къалса, Алла сакъласын, асла аджымазлар.

Милушка. Битам оларны пек яхшы халкъ дей. Атта олар-нынъ насыл лаф эткенлерини динълемек ичюн аселет янларына бара. Оларны пек бегене.

Фролов (*джиддий*). Битанъа айт, бегенгенини ичинде тутсын. Агъызыны ача бермесин, озюне яхшы олмаз. Къанун огюнде эпимиз бирмиз. Къанун! Эгер о оль десе, олемиз, тириль десе, тирилемиз. Къанун кырымтатарларына оль, деди. Лячаре... оны кутъмек керек. Биз къанун язмаймыз. Тек оны эда этемиз. Эда! (*Милушканы къучакълай*).

Милушка (*онынъ аркетлерине фаркъсыз, озь-озюне айтыр киби*). Бу къанунны да адамлар язалар дегильми? Олар коктен энмейдирлер? Бойле шефкъатсыз къанунлар кимге керек?

Фролов. О бизим ишимиз дегиль. Буны къанунджылар тюшонсинлер. Эр кес озь ишинен огърашсын.

Милушка. Эдаджылар да тюшонмек кереклер. Тюшонмейип эда этмек олмаз.

Фролов (*къыза*). Сен не замандан берли сиясетке къарышып башладынь я? Сангъа не ола шу? Мени де аджындырмакъ истейсингъми? Сенингъ битангънен берабер мен де агълайыммы? Не ичюн сенингъ битангънынъ айткъаны догъру ола да, меним айткъаным янълыш ола?

Милушка. Чюнки битам къырымтатарларнен берабер яшагъан. Оларны яхшы биле, сиз исе бильмейсингъиз.

Фролов (*багъыра*). Битангъ бизге начальникми? Энди о къанунлар язамы? Не ичюн сенингъ битангъ бизим ишимизге къарыша?

Милушка. Багъырмангъыз.

Фролов. Не ичюн сенингъ битангъ озюнингъ мераметинен бизим ишимизге къарыша? Не, бизим башымыз ёкъмы, не япаджагъымызны бильмейип шашмалап къалдыкъмы?

Милушка. Яхшы, sizinъ дегенингъиз киби олсун, лякин багъырмангъыз, джаным.

Фролов (*еп къыза*). Меним бабам фронтта эляк олды, анамны исе мында татарлар ольдюргенлер. Мен балалар эвинде осьтим. Осьтикче акъикъятны анъладым ве милиция мектебине окъумагъа кирдим. Озь халкъымны къорчалайджакъ ве татарнынъ аягъыны Къырымгъа бастырмайджагъым. Олар меним анама шефкъат этмедилер, мен де оларгъа шефкъат эттем.

Милушка. Анангъызны татарлар ольдюргенини къайдан билесингъиз?

Фролов. Къомшуларымыз айттылар. Эбет, мен оларны хатырламайым, амма олар мени хатырлайлар. Анамны, бабамны да хатырлайлар. Эписини мангъа айтып анълаттылар. Амма мен, эписи бир кин тутмайым. Мытлакъ татардан интикъам алмакъ ниетим ёкъ. Иште, къанун муджиби иш корем...

Милушка. Къомшуларгъа да пек инам олмаз. Эр алда архивлерден бакъынгъыз.

Фролов. Тешкерирмиз. Амма къанун муджиби татаргъа Къырымда яшамакъ ясакъ экен, мен бу къанунны бир минсиз эда этерим. Весселям!

Милушка (*неден башлайджагъыны бильмейип тедариклене*). Сиз Аедин деген сёзни эшиттингъизми? Онынъ манасыны билесингъизми?

Фролов. Аедин? (*Тюшуне*). Бу анги тильде?

Милушка. Бильмейим. Амма манасыны бильмек истейим. Аедин! Эгер бу ад олса, не къадар гузель ад.

Фролов. Аедин? Бир ерде эшиткен кибим. Аэнки таныш. Бельки франсызджадыр? Эбет, франсызджа. Аэнкинден де бильмек мумкюн. (*Тюшюнджеге дала*). Ёкъ, бильмейим. Бильмеге де истемейим. (*Милушканы кзучакълай*).

Бираздан къапу къакъыла. Милушка атылып тура. Къапу арасында Просовнынъ башы корюне.

Просов. Мумкюнми?

Фролов. Кель, Просов, сен даима тамам вакътында келе-синъ. (*Милушкага*). Бу кягъытларны сонъ бакъарым. Шимдилик къалдырынъ. (*Милушка кете*). Сонъ, Просов, неге бу къадар ырджаясынъ, хазине таптынъмы?

Просов. Анавы къадынны таптым.

Фролов. Къайсы къадынны?

Просов. Анавы татар къадыныны. Фамилиясы Джантемирова экен. Ады Усние.

Фролов. Сонъ?

Просов (*эп ырджайып*). Яман инат экен, сипиркинен дегиль, юмрукъларынен де урды. Амма мен къачмадым, сиз айткъанынъыз киби яптым.

Фролов. Насыл яптынъ.

Просов. Къачмадым. Къатты турдым. Йигитлер де къатты турдылар. Шимди оны тюрьмеге алып кельдик, КПБде, джинаий иш ачтырдым. Тюрьмеде бир-эки яндырмакъ керек олды, яни шараитке коре... Токътамайып атылабере, иште, менде (*ырджайып*) къан чыкъмагъан ерине бир-эки яндырдым. Сонъ дурулды....

Фролов. Яхшы, Просов, яхшы. Насыл истесенъ, ойле девам эт. Амма нетиджеси олсун.

Просов. Есть.

Фролов. Амма... тюрьмеге тюшкен адамны сенинъ урмагъа акъкынъ ёкъ.

Просов. Насыл?

Фролов. Бу ишни тюрьмедекилер, тефтишчилер, незаретчилер япа билелер. Акс алда, сени тефтиш процессине къарышувда къабаатларлар.

Просов. Насыл?

Фролов. Ойле, Просов, ойле. Тюрьмеге теслим этмезден огюне бу ишни япа биле эдинъ... эбет, озъ-озюни къорчалав макъсадында, амма тюрьмеге теслим эткен ве джинаий иш ачылгъан сонъ... санъа мумкюн дегиль.

Просов. Сиз... сиз... Насыл?

Фролов. Ойле, Просов, ойле. Биз озюмиз къанунны бозмайкъ. Къанунны олар бозсынлар, биз джезалайкъ. Ойле. (*Лакъырды арасында къавесини ичип битире*).

Просов (*кийик давушнен*). Есть, начальник аркъадаш. Тефтиш башланды, тезден тесирли чарелер корюледжек. Мен хабердар этип турарым. Бельки, тефтишке озюнъиз де иштирак этерсинъиз?

Фролов. Эбет, Просов, эбет. Бизим иштирагимизсиз насыл тефтиш оладжакъ? Мытлакъ иштирак этермиз. Сиз мени ишнинъ кетишатындан хабердар этип турынгъ.

Просов. Есть! (*Айланып, гурс-гурс юрип чыкъып кете*).

Фролов (*озьбашына*). Ае-дин. (*Йырлай*). Аедин я, Аедин!

Милушка кире.

Милушка. Чагъырдынъызмы, Александр Фёдорович?

Фролов. Аедин! (*башыны саллай*). Т-фу, Милушка... Аединни чагъыргъан эдим, сен кирип кельдинъ. Бу адда бир сыр бар. Аэнки къулагъыма таныш келе... Мен санъа не айтаджакъ эдим я?

Милушка. Аедин акъкъында.

Фролов. Ёкъ, бир шей айтаджакъ эдим, анавы Аедин келип, эр шейни къарыштырды... А! Анавы татар къадынынынъ устюнден джинаий иш ачылгъан. Телефон этселер, бутюн малюматларны ызып ал, сонъундан манъа хабер этерсинъ.

Милушка. Яхшы, Александр Фёдорович. Сонъ Аединнинъ манасыны таптынъызмы?

Фролов. Я сен, Милушка, бу сёзни къайдан эшиттинъ? Бир ерде окъудынъмы, ёкъса телевизордан эшиттинъми?

Милушка. Манъа битам айтты.

Фролов. Насыл?

Милушка. Начальнигинъден сорап бакъ, бу сёзнинъ манасыны билеми экен, умумен бу сёз онъа таныш экенми, деди.

Фролов. Анавы татарларны аджыгъан битанъмы? Ёкъса сенинъ башкъа битанъ да бармы.

Милушка. Ёкъ, меним бир битам бар.

Фролов. Худжур шей. Не ичюн мен бу сёзни бильмек кереким, э?

Милушка. Не ичюн олгъаныны бильмейим.

Фролов (*джиддийликнен*). Сора, мытлакъ сора, озюнънинъ битанъдан.

Милушка. Яхшы, сорарым.

Фролов. Битанъа айт, олмайджакъ шейлернен меним къафамны кутьмесин. Аедин эмиш. Бельки, ярын онынъ акъылына даа башкъа сёз келир. Не, сенинъ битанъа ола мен къафамны ёрып отурмакъ керекимми? (*Телефон чалына, трубканы ала*). Фролов! (*Динълей*). Э, Олег Михайлович, КПБден айтасынъмы?.. Эбет, эбет, хаберим бар. Бизим огъланлар чалышалар... Не медицина

ярдымы керекми? (*Динглей*). Ойле исе о якъыны озюньгиз биле-синъгиз. Бу сизге багълы. Амма мен тефтиште мытлакъ иштирак этерим. Бизим йигитлерни о къадын чокъ заметлерге къойды. Мен де оны коръмек истейим. Не, бизим адам деггенми?.. Бу джинабет Просовнынъ иши. Мен онынънен лакъырды этерим... Умумен, шу къадынны коръмек истейим. Онынъ акъ-кында эфсанелер юре. Мытлакъ, мытлакъ. Айды... (*Трубканы кбоя. Милушкагъа бакъып, бифаркълыкънен*). Бизим Просов о къадынны КПБде дегген. Вазиети агъыр эмиш. Истеселер эким чагъырсынлар. Бу оларнынъ иши.

Милушка (*ачувнен*). Не ичюн деге?! Къадын кишини дег-мек буюк гунадыр. О да кимнинъдир анасы...

Фролов. Кимнинъ анасы?

Милушка. Сизинъ, меним, башкъасынынъ...

Фролов. Меним анамны татарлар ольдюрдилер. О да меним анам эди. Амма бу къадыннынъ да баласы бардыр, деген фикир кимсенинъ акъылына кельмеди. Башыны кесип, дагъ ёлунынъ четиндеки бир къазыккъъа кийсетип къойгъанлар... (*Сеси къл-тырай, юзюни чевире. Бираздан козьлерини силе*).

Милушка. Буны сизге ким айтты?

Фролов. Корьген адамлар. Бильген адамлар... Сонъундан рус-лар онынъ башыны алып, бир эскиге саргъан ве комьгенлер.

Милушка. Худжур шей. Къырымда бойле вакъиа олгъан да мен эшитмегеним, битам эшитмеген.

Фролов. Кене битанъны анъасынъ. О, не, пейгъамберми?

Милушка. О, дженк вакъытында гизли арекетте, партизан арекетинде иштирак этти. О вакъытта мында олып кечкен вакъиа-ларны корип, я да эшитип биле. Манъа чокъ шейлер айтты, амма бойле шейни айтмады. Мен ондан бу акъта сорарым... эбет, эгер сиз мусаде этсенъгиз.

Фролов. Сора. Амма меним зытыма токъунмасын. Зытыма токъунаджакъ лафлар айтса, манъа айтма, анъладынъмы?.. Э, керчек, сенинъ окъувынъ насыл? Агъырлыкъ этмейми? Ярдым керек дегильми? Умумен, адлие факультетинде вазиет насыл?

Милушка. Окъувым яхшы. Ярдым керекмей. Биринджи курсны битирген сонъ башкъа ишке авуштырырым, деген эдинъгиз. Биринджи курс битмек узьре.

* * *

Милушка. Ананъызны хатырлайсынъгизмы.

Фролов. Асылында хатырламайым. Кимерде хатырлагъан-дайын олам. Мен пек яш экеним. Мени балалар эвине бергенлер.

Иште, андан милиция мектеби ве иш... иш... иш... бугуньгедже битмеген иш.

Милушка. Сиз анги балалар эвинде тербиелендинъиз?

Фролов. Мен акъылымны таныгъанда Акъмесджитте тек бир балалар эви бар эди. Иште, анда.

Милушка. Къайсы койде догъдынъыз ве анги сенеде?

Фролов. Мен Акъмесджитте догъдым. О сокъакънынъ шимдики ады бир шей эди амма, шимди хатырлап оламайым. Э, буларнынъ не кереги бар?

Милушка. Ким бильсин, бельки керекмейдир. Акъмесджитте де, Къырымда да эр шей денъишти. Кечмишнен багълы бир шейни тешкермекнинъ чареси ёкъ. Татарларнынъ адыны силеджек олып, бутюн Къырымнынъ адыны сильдилер. Энди Севастополь — рус шурети шеэри олды. Тарих да денъишти. Эллеринден кельсе, келеджекни де денъиштирлер. (*Кокюс кечире*). Бизлерни де денъиштиреджеклер.

Фролов. Бу денъишмелер сени не ичюн раатсызлай? Не, Къырым русларнынъки олса, ярамаймы?

Милушка. Хырсызлыкънен алынган топракъ бир заман Ватан олмаз. Биревлернинъ къанлары, козьяшлары эсабына къазанылган топракъта, мендже, бахытлы яшамакъ мумкюн дегиль.

Фролов. Айса, сендже, не япмакъ керек?

Милушка. Башта татарларны къайтармакъ, оларны бахытлы япмакъ керек, тек бундан сонъ биз де бахытлы ола билемиз. Тек бундан сонъ!

Фролов. Бу мушкюль иш. Бутюн тарих, бутюн девлет сиясети оларгъа къаршы. Буны япмакънынъ чареси ёкъ, Аединушка.

Милушка. Эбет, къолай дегиль, амма мантыкъ, адалет бизлерден буны талап эте. Биревни сюрдюн этип де онынъ эвинде бахытлы олып яшарым деп тюшюнген адам янъыла. Ойле олмай.

Баягъы вакъыткъадже индемей отуралар.

Фролов. Анам акъылымдан ич чыкъмай. Кимерде оны кореяткъан, сесини эшитеткъан киби олам. О мени токътамай чагъыра. Онынъ руху даима меним этрафымда учып юре, дерсинъ, менден бир шей истей. Дерсинъ, мангъа бир шей айтаджакъ ола. Тюшюмде мангъа таба чапып келе. Мен къоркъып къачам. О исе чапып келип мени къучакълай, опе, агълай, бир шейлер айта.

Милушка. Нелер айта.

Фролов. Айткъанларындан бир шей анъламайым. Мен пек яш ве ач экеним. Анам мангъа бир кесек къокъулы чавдар отъмеги бере. О къадар лезетли отъмек ки, мен ашыкъып-ашыкъып ашайым... О исе мени эп къучакълай, охшай ве агълай. Эх, заваллы аначыгъым. Мени аля терк этип оламай.

Милушка. Ананъызнынъ бети насыл? Яни корюниши насыл?
Фролов. Худжур шей. Тюшюмдеки анам эсмери, арыкъ,
козьлери кысыкъча келе... Кимерде кыш, сувукъ ола.
Меним устюмде пальто, башымда кълпакъ. Онынъ устюнде
исе тек бир антер, аякъларында папуч... Не ичюн шай экен?
Мен онъа «ана, сизге сувукъ дегильми?» дейим. О башыны
терсине саллай ве куле. Бу не экен, Милушка?

Милушка. Ананъыз сиз ичюн пек чекише, яна.

Фролов. Я о, ольгенде.

Милушка. Ким биле. Ольген сонъ да бойле ола биле.

Фролов. Бельки ольмегендир? Бельки о сагъдыр?

Милушка. Эгер сизге отъмек бере исе бельки ольмегендир.

Отъмек эйилик бельгисидир.

Фролов. Мен де онынъ ольгенине ич инанып оламайым... Бу
куньлерде кене тюшюме келе. Мен анамны къучакълайым ве тоя-
тоя лезетли чавдар отъмегини ашайым. (*Козьлерини силе*).

Милушка. Ананъыз сизге нелер айта?

Фролов. Мен онынъ айткъанларыны анъламайым... Иште,
тюш. (*Телефон чалына, трубканы ала, сувукъ давушнен*). Фролов!
(*Динълей*). Эгер о къадынъга ким де-ким пармагъынен токъунса,
мен онынъ башыны къопарып алырым! Кимсе токъунмасын!
Соргъу да керекмей. Соргъуны меним кабинетимде кечирирмиз.
Шимдилик тедавийленсин. Медениетли олмакъны огренейик.
(*Озь-озюне*). Э, чёрт, бу къадын да къайдан чыкъты. (*Трубкагъа*).
Ярын саба мен озюм барып бакъарым. Менсиз бир шей япманъыз.
Анавы анъкъав Просовгъа айтынъ, о къадын ичюн башынен дже-
вап берир. (*Трунканы ташлай*).

Перде эне.

Экинджи левха

Кене милиция башлыгъынынъ кабинети. Ичи адам толу. Энь
тёрде полковник Фролов отура. Тарихчы, Милушка, Просов, мат-
буат адамлары ве дигерлери. Къапуда башлыкъкъа таныш олма-
гъан къртий коруне.

Къртий. Рухсет этинъиз, мен де иштирак этейим.

Фролов. Сиз кимсинъиз, мында давет этильдинъизми?

Милушка (*яваш сеснен*). Меним битам, Анастасия Архи-
повна.

Фролов. А-а! Буюрынъыз, Анастасия Архиповна. (*Онъа
тикилип бакъа*). Кечинъиз. (*Адамларгъа бакъып*). Чагъы-
рылгъанларнынъ эписи кельдими?

Милушка. Кельди, Александр Фёдорович, эр кес мында. Фролов. Къабаатланджы да мындамы?

Милушка. Мында. Янаша оада, конвой алтында булуна.

Фролов. Яхшы, яхшы... *(юзю гъает джиддий, неден башлайджагъыны бильмей)*. Яхшы... Айса, аркъадашлар, текыран анълашып алайыкъ. Бугунь нумюневий соргъу кечиремиз. *(Анастасия Архиповнагъа бакъып ала)*. Матбуат, радио, телевидение мында. Къабаатланджыгъа эр кес суаль бермеге акълы, амма башта рухсет алмакъ керек. Акъарет этмеге кимсенинъ акъкъы ёкъ. Биз медениетли олмакъ керекмиз, буны унутманъыз. Тюшюнип-ташынып иш тутайыкъ. Къызматабанлыкъ, кыгчырув, эмоциялар мында кечмей. *(Кене Анастасия Архиповнагъа бакъып ала)*. Озьара лакъырды этмек, давалашмакъ мумкюн дегиль. Анълашылдымы?

Адамлар. Анълашылды.

Фролов. Суаллер бармы?

Бириси. Бар. Эгер мумкюн олса, анълатсанъыз, бу къадыннынъ къабааты не?

Фролов. Паспорт режимини бозгъаны... дефаларджа къанунны бозгъаны... Энди къанун огюнде джевап береджек.

Бириси. А-а! Анълашылды. Сагъ олунъ.

Фролов. Башкъа суаллер ёкъмы? *(Кимсе индемей)*. Айса башлайыкъ. *(Къапугъа бакъып)*. Къабаатланджыны алып киринъ.

Усниени алып кирелер. Онынъ юзю-козю шишкен, тырналгъан, когерген. Башы багълангъан, бир къолу бойнуна асувлы, акъсай. Амма бакъышлары кескин. Оны кошеге, курсюге отурталар. Эки янынъда эки аскер. Эр кес онъа тикилип бакъа. Хусусан Милушканынъ битасы пек тикилип бакъа.

Анастасия Архиповна *(акъырын давушнен)*. Вай, Аллам, бу къадыннынъ сагъ ери къалмагъан да! Оны ким урды?

Милушка. Яваш ол, бита, лакъырды этмеге олмай.

Усние оада булунгъанларны бирер-бирер козьден кечире. Оадакилер де оны назарларынен эп тельчелейлер. Сессизлик.

Фролов *(тамагъыны кырып)*. Мына... *(Кягъытны алып окъуй)*. Джантемирова Усние. 1922 сенеси Багъчасарай шеэринде догъгъан, 1944 сенеси Симферопольден сюркюн этильген. 1984 сенеси озъбашына, укюмде олгъан къанунларны къаба суретте бозып, Къырымгъа къайткъан. Мында эв сатып алгъан, озъара анълашув ёлунен, сонъра пропискасыз яшагъан. Тертипни сакълайыджы хадимлернинъ дефаларджа тенбиесине, джёремесине бакъмадан, бир бучукъ айдан берли аля Къырымда булунмакъта. Шимди о апсте, тефтиш кете, биз бу гражданканынъ макъсатла-

рыны ачыкъча бильмек ичюн тефтишни бу ерде кечирмеге ве онъа мумкюн къадар чокъ адам джелъп этмеге къарар бердик. (*Сессизлик*). Айса, биринджи суальни мен берейим: Усние ханым, сиз совет укюметини таныйсынъызмы, оны севесинъызми?

Усние. Севем. Таныйым.

Фролов. Айса, не ичюн онынъ къанун-къаиделерине бойсунмайсынъыз?

Усние. Бойсунам.

Фролов. Къанун муджиби кырымтатарларына Къырымда яшамакъ мумкюн дегиль. Сизге буны анълаттылар, амма сиз бойсунмадынъыз. Не ичюн?

Усние. Бойле къанунны тек Алла чыкъара биле. Къулларынынъ бунъа акъкъы ёкъ. Бойле акъылсыз къанунларгъа бир заман бойсунмам.

Фролов. Къанун, сизинъ айткъанынъыз киби, акъылсыз олса, демек, башта къанунны, къайтарып айтам, о къанунны! Къануний ёлнен денъиштирмек керек. Сиз исе оны къанунсыз ёлнен денъиштире ве джинает ишлейсинъыз. Анълашыламы айткъанларым?

Усние. Анълашыла. Амма къанунны, сизинъ айткъанынъыз киби, къануний ёлнен денъиштирмекнинъ чареси ёкъ.

Фролов. Не ичюн?

Усние. Чюнки бутюн къанунджыларнынъ къапулары къапалы. Олар ич бир кырымтатарны якъын ёлламайлар. Энди кыркъ йылдан зияде вакъыттан берли бойле. Эбедий эсарет алтындамыз. Даа не къадар беклемек мумкюн?

Фролов. Сиз къанунсыз ёлнен арекет этсенъиз, эписи бир, джинаетчилер курсюсине келип чыкъарсынъыз. Милиция хадимлери къанун чыкъармай. Тек чыкъарылгъан къанунларнынъ эдасыны теминлей. Бизге наразылыгъынъызны анълатып отурманъыз. Акс алда озюнъизге фена олур.

Усние. Фена оладжагъыны билем.

Фролов. Аркъадашлар, суаль-джевапта иштирак эте билесинъыз.

Бугров. Рухсет этинъ, Александр Фёдорович, (*Фролов башыны саллай*). Мухтерем къабаатланыджы, Сиз не ичюн Къырымны ватанынъыз саясынъыз.

Усние. Чюнки меним халкъым халкъ оларакъ бу топракъта догъды. Бу топракъ — онынъ Ватаныдыр.

Бугров (*куле*). Мухтерем къабаатланыджы, бу топракъта та XIII асырда словянлар яшагъанындан хаберинъиз бармы?

Усние. Ёкъ.

Бугров. Мен сизге айтайым, якъында Алуштада бир хач тапылды. Билесинъызми о къачынды асыргъа айт...

Усние. Бильмейим ве бильмек де истемейим. О хачны сизлер озьлерингъиз комьдингъиз ве озьлерингъиз де къазып чыкъардынъыз. Эвельден мында хач-мач ёкъ эди.

Бугров. О тап учюнджи асыргъа...

Усние. Ялан. Руслар бизим топрагъымызны басып алды, озюмизни сюргюн этти ве энди бу джанаварлыкъны алидженаплыкъ оларакъ косьтермектелер. Бутюн алимлериңиз ялан язалар... Ялан язгъанлары ичюн коклерге котерилелер.

Усние (*Яваш-яваш еринден тура, юзю денгишкен, титрей, саллана, адамларгъа бирер-бирер козь эте ве кене кычыра*). Аедин, мен мындам! (*Агълай*). Аединчигим, джаным балам, нечюн ананъ бу къадар яшады?! Нечюн ананъ 44-те ольмеди? Нечюн манъа бу къадар азап?! Эй, Аллайым, азапларыңнынъ сонъу оладжакъмы?.. Аедин! Аедин! Кель ананъа, кель балам, къуртар мени бу азаплардан... бу явурлардан. Кель, балачыгъым, кель берабер кетейик... (*Отурып агълай*).

Фролов. Сиз кимни чагъырдынъыз?

Усние (*оның лафына кзулакъ асмай*). Ае-дин! Къайда къалдынъ, балам. Къыркъ йылдан берли тельмирем. Кель, балачыгъым, кель манъа. (*Яш баланы ерден котерип алаяткъан киби арекетлер эте. Адамлар буз-бузлайлар. Бита ве Милушка эп агълайлар. Эркеклернинъ козьлери торлана*).

Фролов (*денгишкен сеснен*). Сиз кимни чагъырдынъыз? Аедин кимдир?

Усние. О меним балачыгъым. Мен оны сизлерге бермем. (*«Бала»сыны кзучакълап, багърына баса*).

Фролов (*шашмалап*). Насыл бала? О къайда?

Просов (*саатине бакъып, акъырын сеснен*). Даа эки дакъикъа къалды. Эх, языкълар олсун, сиясеттен четке чыкъып кетти.

Фролов. Аедин кимдир?

Усние (*кзучагъындаки «бала»сыны яваш-яваш саллап*). Меним балам. Меним балачыгъым! Оны сизлер чекип алдынъыз. (*Агълай*). Аедин... Аедин... Алла, Раббим, санъа ялварам, къайтар Аединчигимни!.. (*Тизлери устюне турып, кболларыны котерип, кокке мураджаат эте*). Раббим, сен бар олсанъ, мени эшите исенъ, косьтер баламны... Косьтер манъа... Артыкъ даянып оламайым. (*Башыны ерге кзойып агълай*).

Анастасия Архиповна (*еринден тура, козьлерини силе-силе акъырын сеснен сёйленип башлай*). Мен бу къадынны таныдым. Аедин онынъ огълу эди. Эки-учь яшлар къарарында къара козьлю,

къара сачлы, эсмери огъланчыкъ эди. О баласыны геджеге къалдырып, саба ала эди. Чюнки гедже чалыша эди. Шу куню саба оны иш еринден алып кетелер. Балачыкъ балалар багъчасында къалды.

Фролов. Сиз буны къайдан билесингиз?

Анастасия Архиповна. Мен о вакъытта балалар багъчасында гедже даясы олып чалыша эдим. Огълум джебеден къайткъан сонъ иштен бошадым.

Усние тиклене, козьлерини акъайтып битагъа бакъа.

Анастасия Архиповна сёзюни девам эте.

Усние (*къычыра*). Анастасия Архиповна! Бу сизсингизми? Балам къайда?

Анастасия Архиповна (*агълап*). Бильмейим, тувгъаным. Оксюз балаларны сонъундан балалар эвине ёллагъан экенлер. Балалар эвининъ архивинде оларнынъ о девирде чыкъартылгъан ресимлери олмакъ керек.

Усние. Къайда?! Къайда о! (*Анастасия Архиповнагъа ялыша*). Тапынъ баламны! Шимди тапынъ!

Анастасия Архиповна. Меним тахминим боюнджа... (*Фроловгъа бакъып ала*). Эбет, бу тек тахмин... Амма о балачыкъ меним акъылымда... Мен оны эвиме аладжакъ олгъанда, оны манъа бермедилер.

Усние. Айт! Айт!..

Анастасия Архиповна. Менде бир ресим бар. Биринджи сыныф балаларынынъ ресими. 1949 сенеси чыкъарылгъан. О ресимни сиз де бакъа билесингиз.

Анастасия Архиповна чантасыны ачып, ресим чыкъара. Усние оны къапкъач этип ала ве ресимге бакъып къычыра.

Усние. Аединчигим, балам, сагъсынъмы? (*Агълай*). Эй, Аллам, о сагъмы?!

Анастасия Архиповна (*Фроловгъа*) Александр Фёдорович, сиз де бир козь ташлангъыз, бельки биревлерни танырсынъыз.

Фролов (*еринден турып Усниенинъ янына келе, ресимге бакъаджакъ ола*). Къана, къайсы бири?

Усние. Бермем! Санъа бермем! Кет, нишарет! (*Фроловны итеклей*).

Анастасия Архиповна. Ресимни бир дакъкъагъа манъа беринъ. (*Онынъ элинден ресимни яваш чекип ала ве Фроловгъа косьтере*). Мына, бу балачыкъны... мына, безъ кольмегининъ устюнден штанчыгъынынъ тасмалары хачланып багълангъан балачыкъны таныйсынъызмы?

Фролов (*бирден абдырай, шашмалай, хырылдагъан сеснен Усниеден сорай*). Бумы?!

Усние. Эбет, бу! (*Аман ресимни онынъ элинден чекип ала, Анастасия Архиповнагъа бакъып*). Демек о сагъ. О мени тапар, мен оны тапарым. Алла бу къадар мераметсиз дегиль. Огълум тапылыр, анасыны къорчалар. Огъулар даима ярдымгъа етишелер. (*Ресимге бакъып агълай*). Етиш, балачыгъым! Кель, ананънынъ алыны корь. Явурлар оны дегелер, акъарет этелер. Амма, эписи бир, о сенинъ ананъ.

Фролов бир шей англамайып де Усниеге, де Просовгъа, де Анастасия Архиповнагъа бакъа. Усниеге тикилип къала.

Усние (*ресимни коксюне басып*). Эй, Аллам, сангъа шукюрлер этем. Бинъ кере шукюр. Сангъа тиль къайтаргъан олсам, афу эт, къалгъан омюримни итаат-ибадетте кечирirim. Афу эт.

Анастасия Архиповнанынъ эки козю Фроловда. Фролов Усниени къучакъламакъ истер киби арекетлер япа, онгъа бир-эки кере токъунып ала. Усние шашып чекиле, Фролов яваш-яваш йыкъыла.

Анастасия Архиповна. Иштѣ, мына Аедин.

Усние. Сиз не айтасынъыз, джаным, биз Аединни къыдырып тапармыз. Сагъ олса еткени, мытлакъ тапармыз.

Анастасия Архиповна. Сизинъ аякъларынъыз тюрюнде яткъан адам Аединдир. О Аединнинъ ресиминде озюни таныды.

Усние. Ким? Насыл?

Анастасия Архиповна. Алла юреги янгъан ана фигъаныны эшитти. Энди оны къыдырмакъ керекмей. О шимди бу ерде.

Усние шашмалай. Бир ресимге, бир де ерде серилип яткъан Фроловгъа бакъа. Милушка чапып келе.

Милушка. Александр Фёдорович, Аедин, турынъыз ерингизден. Турынъыз, джаным.

Фролов козьлерини ача, Усние онынъ башы уджуна отурып, козьлерине бакъа. Бакъаракъ, эп эгиле, дерсинг о козьлернинг ичине кирип кетмек истей. Кабинеттеки адамлар зый-чув олар, эр кес Фроловны сарып ала.

Анастасия Архиповна. Мен бу баланы, затен, бир заман козден къачырмадым. Мектепте окъугъанда да, милиция хызметине кельгенде де. Мына энди, шукюрлер олсун, анасына теслим этем... (*Фроловгъа*) Керчек, сизге ананъыз акъкъында дешетли лафларны айткъан адамларнынъ ич бири дженк вакъытында Къырымда ёкъ эди. Олар дженктен сонъ, тап эллинджи йылларда кочип кельдилер. (*Пауза. Усниенен Милушка эп Фроловнен огърашалар*). Уф-ф... Энгъсемден дагъ энген киби олды.

Усние (Фроловнынъ башыны кзучакглап акгырын даушнен агълай). Аедин... Аедин... бу сенсинъми балам? Аединчигим, айт манъа, бу меним, де. Айт ананъа. (Фотодаки балачыкзны косьтерип). Аедин, бу сенсинъми? (Фролов яваштан башыны саллай, сонъра башыны анасынынъ тизлери устюне кзоя). Балам, балачыгъым, не ичюн бойле олды? Не ичюн? (Яваш-яваш агълай ве баласынынъ башыны эп даа зияде кзучакглай).

Перде эне.

Суаллер ве вазифелер:

1. Пьесада къайсы девирде олып кечкен вакъиалар тасвирлене? Бу девир акъкъында даа насыл малюматлар билесиз? Сизинъ якъынларынынъ такъдири насыл олды? Сизинъ къорантанъыз Ватангъа не вакъыт ве насыл кочип кельди?

2. Усние апте Къырымгъа кельген сонъ насыл агъыр вазиятке къала? Къырым акимieti ве милициясы кырымтатарларына къаршы насыл зорбалыклар япалар? Фролов милиционерлерни топлап, оларгъа насыл вазифелер ве тенбилер бере? Сиз насыл тюшюнесинъиз, не ичюн Милушка Фроловдан Аедин акъкъында сорай? Не ичюн Милушка Фроловнынъ аркетлерини янълыш таный? Милушка кырымтатарларына ве оларнынъ Къырымгъа къайтувына насыл бакъа? Сизинъдже онынъ фикирлерине ким тесир эткен? Анастасия Архиповна Фроловнынъ Усние аптенинъ огълу Аедин олгъаныны къайдан биле?

3. Фроловнынъ одасында кечирильген соргъу вакътында Усние апте озюни насыл тута? Онынъ тышкъы корюниши насыл? Тарихчы Бугровнынъ суалерине Усние апте насыл джеваплар бере? Милиционер Просов соргъу арфесинде насыл бир макъсатнен Усние аптеге махсус илядж бере? Илядж тесиринде Усние апте насыл эеджанлы тарзда огълу Аединни хатырлай? Онынъ сзълери одадаки шахысларгъа насыл тесир этти? Соргъунынъ сонъунда нелер беян олды?

4. «Аедин» пьесасынынъ иштиракчы шахысларына изалар беринъиз ве эр бирине озюнъизнинъ мунасебетинъизни ифаде этинъиз. Пьесанынъ эсас фикери, макъсадыны насыл анълайсыз? Муэллифнинъ мевамына насыл кыймет кесесиз?

5. Къырымтатар халкъына акимiet тарафындан япылгъан акъсызлыкъ, джинает адамларнынъ такъдирине насыл тесир этти? Къартанакъартбаба, догъмушларынъыз, койдешлеринъизнинъ такъдири акъкъында беян язынъыз ве муакеме этинъиз.

6. Пьесадаки иштиракчы шахысларнынъ такъдирлерини тасвирленъиз. Оларгъа тесир эткен вакъиаларны къайд этинъиз.

Ирфан Нафиев. *Къайтув*

**АВДЕТ ДЕВРИНИНЪ
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ**

Ёнелиш девам этмекте

80-инджи сенелери къырымтатар эдебиятына янъы яш истидатлар далгъасы келип кирди: Шукри Аппазов, Исмаил Керимов, Юнус Къандым, Сабрие Сеутова, Айше Кокиева ве дигерлери. Оларнынъ яратыджылыгъы янъы авдет девринде илерилей.

Ватангъа авдет деври халкъымыз ичюн муреккеп ве агъыр олды. Къырымтатар халкъы озь кучюне базанып Ватаны — Къырымгъа кочип бир къарар ерлешкендже йигирми йыл кечти. Эдебиятымызнынъ осюви де баягъы токъталды. Лякин сонъра, шаир, яzydжылар, хусусан генчлер, Къырымнынъ дагъ-ташындан кучь алгъандай, иджатчылыккъа гъайретнен янаштылар. Нетиджеде, эм уйкен, эм орта несиль векиллери — Ибраим Паши, Рустем Муедин, Черкез Али, Шерьян Алиев, Риза Фазыл, Сафтер Нагаев, Шакир Селим, Иса Абдураман, Билял Мамбет, Урие Эдемова, Закир Къуртнезир, Аблязиз Велиев, Таир Халилов ве дигерлери дегерли эсерлер яздылар.

Генч истидатларнынъ да сафлары артты. Янъы несиль къырымтатар эдебиятынынъ инкишафына янъы муитте озь исселерини къошмакъталар.

1987-нджи сенелеринден къырымтатар матбуасында сюрюнлик, къырым фаджиасы акъкъында макъале, икяелер басылып башлады. Белли бир дереджеде иджадий сербестлик асыл олды. Къырымтатар яzydжылары имкяндан файдаланып эвель ясакъ этильген мевзуларда чешит жанрларда назм ве несир эсерлер яраттылар. Уйкен несиль яzydжылары да четте къалмадылар. Ибраим Пашининъ 1989 сенеси «Узюльген зынджыр» романы, 90-ынджы сенелери онынъ «Джанлы нишан» серлевасынен экинджи романы ве бир къач повестьлери нешир этильди. Черкез Алининъ «Уян, Чатырдагъ, уян!» адлы шиирлер китабы ве «Афат» поэмасы басылды. Рустем Муединнинъ пьесалары ве «Агъыр такъ-дирлер» романы нешир олунды.

Орта несиль яzydжылары да эдебиятымызнынъ инкишафына озь исселерини къоштылар. Энди иджадий теджрибе саиби олгъан, пишкинлик дереджесине еткен эдиплер актуаль мевзуларда муим эсерлер яздылар. Айдер Османнынъ «Агент» повести, «Аедин» пьесасы ве «Къайтув» икяеси, Эрвин Умеровнынъ «Афат» пьесасы, Урие Эдемованынъ «Алгъыш» икяеси ве «Айдын геджеде» романы, Аблязиз Велиевнинъ «Олюмнен козь-козьге» весикъалы повести, Таир Халиловнынъ «Сонъки нефеске къадар», «Тутып

алынган ватан» повестлери ве дигер несир эсерлер нешир олунды. Шириет саасында да сонъки йыллары янъы шиирлер джыйынтыкълары нешир этильди: Иса Абдураманнынъ «Янъы кунь, селям!», Билял Мамбетнинъ «Къоз эфсанеси», Шерьян Алиевнинъ «Мерджан данелери», Аблязиз Велиевнинъ «Къырым дефтеринден» ве дигер китаплар.

Авдет деврининъ эдебиятына умумий назар ташлагъанда, джиддий эйи хусусиетлер козьге корюне. Бу девирде яратылган эсерлерде халкъымызнынъ аяты, омюр тарзы, ватангъа къайтув огърундаки куруши акъыйкъий суретте акс этильди. Эсас сымаларда миллий характерге аит олган мусбет хасиетлер, психологик хусусиетлер озь аксини тапты. Аятий левхалар ве бедий сымалар вастасынен муэллифлер озь тюшонджелери, дуйгъу, хаялларыны акс этилер. Эсерлер къурулыш ве бедий усулларны къуullanувда земаневий талапларгъа уйгъунлаштылар. Мевзу зенгинлиги, фикир, гъае теренлиги, акс этильген адисе, вакъиаларнынъ муимлиги, аятий левхаларнынъ эеджанлы тасвири, бедий сымаларнынъ меракълы ве джанлы шахыслар оларакъ косътерилюви эсерлернинъ къыйметини, дегерини тешкиль этелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар халкъынынъ тарихий ватаны, Къырымгъа, авдети къайсы девирге расткельди? Бу девирде ичтимай-сиясий вазият насыл эди?
2. Авдет девринде дердж этильген эсерлернинъ муэллифлери, серлеваларыны айтынъыз ве мевзу, проблематикасыны изаланъыз. Къайсы эсерлер сизни зияде меракъландырды?
3. Авдет девринде нешир этильген эсерлерде омюрни акс этювде насыл янъылыкъларны къайд эте билесиз?
4. Сонъки йыллары эдебиятымызгъа кирген яш яызджы ве шаирлерден кимлернинъ эсерлерини окъудынъыз? Теэссуратларынъызны сыныфынъызда кечирильген субетлерде ве эдебият дерслеринде беян этинъиз.

ШАКИР СЕЛИМ (1942—2008)

Шакир Селим Къырымда Акъшейх районынынъ Буюк-Ас коюнде догъды. Сюрюнлик йыллары оларнынъ къорантасы Озьбекистанда Самаркъанд янларында Джамбай районында яшады. Кой мектебини битирген сонъ Шакир Самаркъанд педагогика техникумында окъуды. Арбий хызметни кечкен сонъ Самаркъанд девлет университетине кире ве оны битирген сонъ бир къач вакъыт оджалыкъ япа. 1971 сенесинден Ш. Селим «Ленин байрагъы» газетасынынъ Самаркъанд виляети боюнджа мухбири олып чалыша. Бойлеликнен, онынъ аяты эдебиятнен багълана. Биринджи шиирлери 1963 сенеси басылып башлай. Онынъ бойле китаплары нешир ола: «Акъбардакъ» (1974), «Дуйгъуларым» (1979), «Севги алеви» (1982), «Уянув» (1988), «Еллерни динъле» (1970). О, терджимеджиликнен де огъраша. Рус ве гъарп классиклерининъ эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этти.

Ш. Селимнинъ шиирieti драматик шекильни ташый. Онынъ лирик къараманы даима тюшюнджеде, кечмишни, бугуныки аятнынъ кетишатыны, омюрнинъ маиетини анъламагъа тырыша, ахлякъ ве рухий дегерлерини сакълав ёлларыны къыдыра, инсан аятынынъ теренлигине, фикир, дуйгъу ташкъынлыгъына далып, озюне аятый таянч, рухий гъыда тапмакъ эмелине ынтыла.

Шаир даима эсерлерининъ тили ве нефислиги устюнде чалыша, янғы усуллар, тасвирий васталар къуллаана. Классик эдебиятнынъ анъанелерини иджадий суретте девам этерек, земаневий эсерлер ярата.

Къырымгъа къайтып кельген сонъ, ватангъа къавушув къуванчы, рухий котеринклик тесиринде шаирнинъ яратыджылыгъы гурьленди, эр тарафлама зенгинлешти ве теренлешти. «Тюшюндже» (1997) китабына кирген шиирлер ве «Къырымнаме» дестаны

шаирнинъ пишкинлик чагъына кельгенини, аятий ферасетке иришкенининъ исбатыдыр.

Шакир Селим Къырымгъа авдет олгъан сонъ «Достлукъ», сонъра «Къырым» газетасында эдебий хадим оларакъ чалыша. 1997 сенесинден омюрининъ сонъки кунълерине къадар «Йылдыз» междмуасынынъ баш муаррири вазифесинде чалыша ве къырымтатар яызджылар бирлешмесининъ реиси оларакъ сайлана. Шаир бу муим ве месулиетли вазифелерни, кучъ-къуетини, вакъытыны аямайып, эда эте, медениетимизнинъ чешит сааларында чалыша. Шиирлер, макъалелер, хатырлавлар яза, миллий къырымтатар театри ичюн пьесалар терджиме эте. Эшреф Шемъи-заденинъ «Козьяш дивар» дестаныны саналаштырувына ёлбашчылыкъ эте. Белли къыргыз яызджысы Чингиз Айтматовнынъ «Балалыгъым» повестини терджиме эте ве «Йылдыз» междмуасында бастыра.

Шакир Селим чокъ йыллар Къырымда «Йылдыз» междмуасынынъ баш муаррири ве къырымтатар эдебияты Кенъшининъ реиси оларакъ чалышты. Эдебий яратыджылыкъ саасында эльде эткен енъишлери ичюн Шакир Селим Халкъара мукаяфатларынен ве Къырым Мухтар Джумхуриетининъ Девлет мукаяфатынен такъдирленди.

Шакир Селимнинъ айдын келеджекке эминлик рухунен ашлангъан «Къырымнаме» дестаны.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шакир Селимнинъ аятий ве иджадий ёлуны тасвир этингиз.
2. Озбекистандаки яратыджылыкъ девринде шаирнинъ насыл ширий джыйынтыкълары нешир олунды? Биринджи девир шиирлерининъ эсас мевзулары ве гъаелерини къайд этингиз.
3. Шаирнинъ Ватангъа авдет девринде яратыджылыгъы насыл сааларда илерилей?
4. Къырымда шаир насыл муим ве месулиетли вазифелерни эда эте?
5. Медениетимиз, эдебиятымызнынъ инкишафы огърунда эткен хызметлери ичюн шаир насыл такъдирленди?

Шакир Селимнинъ айдын келеджекке эминлик рухунен ашлангъан «Къырымнаме» дестаны

Шакир Селимнинъ джесюр, халкъчанлыкъ рухунен ашлангъан шиирieti земаневий эдебиятымызда айрыджа муим ер алды. Шаир муреккеп меселелер, адисе, вакъиалар узеринде тюшюне, озь мунасебети, аятий мевамыны ачыкъ-айдын акс эте. О, енгиль ёл, енгиль яшайыш арамай, айдын келеджек огърунда чалыша.

Онынъ яратыджылыгы халкъымызнынъ келеджеги огърундаки куреш мейданыдыр. Тюшюндже ве арекет шаирнинъ шиары, демек мумкюн. Яратыджылыкъ, эдебият, шириет — тувгъан халкъына хызмет этюв васталарыдыр. Шакир Селим озюнинъ омюринде ве яратыджылыгында бу адий фикирге эасланды. Онынъ зенгин рухий асабалыгы келеджекке земиндир.

Шакир Селимнинъ «Къырымнаме» дестаны муреккеп, терен фельсефий маналы эсердир. Шаир Къырым ве къырымтатар халкъынынъ къадимий тарихы, шимдики вазияти ве келеджеги акъкъында озюнинъ тюшюнджелери ве дуйгъуларыны ифаде эте. Дестан бир фикир, гъаенен багълы олгъан бир къач къысымлардан ибарет. «Кириш» къысмында шаир Ватаннынъ къыйметини, миллет ичюн тувгъан юртнынъ сынъырсыз дегерини эр бир сатырда ифаде эте:

Не шеревли бу топракъта курешмек ве джан бермек!
Не шеревли таракъ тамгъа кок байракъны котермек!

«Кунъ сиярды» къысмында майыс 18 кунюнинъ фаджиасы, амансыз сюрдюнюк, Ватанны терк этюв тасвирлене. Дестаннынъ «Эв» серлевалы къысмында къырымтатар халкъынынъ агъыр вазиятте Ватанына авдети тасвирлене. Шаир тувгъан юртта эв къура. Эр бир ташны, сюрдюнюкте эбедий къалгъан ана, бабасы, тувгъанлары, достлары, койдешлерини анъып, оларгъа багъышлап къоя. Бутюн къырымтатар халкъы къадимий Къырымда эвлер къура, янъы аят къура, келеджек несиллерге темель къоя. Шаир дестаннынъ бу меркезий къысмыны ишанч, эминлик рухунда яза.

«Къузгъунлар» серлевалы къысмында шаир дюньяда къузгъунлар эий инсанларны ве миллетимизни гъайып этмек ичюн *джигеринъни чокъучладылар, Сенинъ де башынъа этти къузгъунлар* — дей шаир. Шаир буюк яныкъ ве нефретнен къайд эте, — арамызда къузгъунлар токътамай озь ишини девам этелер:

Озюмизден чыкъкъан мийсиз манкъуртлар —
Арамызда юрьген къара къузгъунлар.

«Къырымлы шаирлер» серлевалы екюн къысмында шаир Къырым ве къырымтатар халкъынынъ эки бинъ йыллыкъ тарихыны хатырлай. Тувгъан халкъына федакяр хызметлер япкъан, халкъына садыкъ къалгъан эдиплернинъ, адларыны айтып, хатырлай. Терен тамырларымыз, айдын медениетимиз бизлерге рух, кучъ берип турмалы.

Келип кечти вызылдагъан ельдайын
Эки бинъ йыл. Мында тек биз къалырымиз.

Такъатымыз олур ташкъын сельдайын!
XXI де Бахт тельбевин алырмыз!

Суаллер ве вазифелер:

1. Шакир Селимнинъ шириетине менсюп олгъан муим хасиетлерни къайд этингиз ве мисаллер кетирингиз.
2. Дестан жанры акъкъында бильгилерингизни хатырлап, бу жанрынъ хусусиетлерини тасвир этингиз. Сиз насыл дестанларны билесиз?
3. «Къырымнаме» дестаны насыл къысымлардан ибарет. Эр бир къысымнынъ мундериджеси ве мевзусыны къайд этингиз.

Шакир Селим.
«Адлары силинген койлер»

АДЛАРЫ СИЛИНГЕН КОЙЛЕР

Чокъ доландым мен Къырымнынъ бабам юрьген чёллерин,
Эдждатларым¹ нидже асыр сабан сюрген чёллерин.

Пычма таштан кираметли эвлерини къыдырдым,
Халкъын джойып къалгъан дертли койлерини къыдырдым.

Сарыболат, Аджыболат, Акъманайны къыдырдым,
Аджы-Тархан, Джуртчы, Семен, Токъманайны къыдырдым.

Догъгъан коюм Буюк-Асны тапалмадым, тувгъанлар,
Онъа чокътан «Березовка» деген бир ад къойгъанлар.

Шашып къалдым бизим койде осеми деп акъкъайын,
Бир акъкъайын корюнемеди, долансам да кунъ сайын.

Къонърат, Къыпчакъ, Къыятларнынъ ады-ёлу силинген,
Анъылмасын деп бир заман башкъа халкълар тилинде.

Бойле бир ал ер юзюнде, аджеп, къайда корюльген? —
Къабаатсыз койлер биле харитадан сюрюльген.

Нидже асыр фуртуналы хышымларгъа² даянып.
Нидже асыр афатлардан, атешлерден сагъ къалып,

¹ эдждатларым — баба-деделерим.

² хышым — бахытсызлыкъ, феякет.

Нидже асыр эждатларнынъ адларыны ташыгъан,
Шу топракъта озь къысмети-талиийинен яшагъан.

Койлеримиз бир шефкъатсыз джинасирнинъ элинен
Вахшийлердже озь адындан биле марум этильген¹.

Бир эмирнен эль сильтеген хиянетлик Алласы:
«Халкъы дегиль, кою биле ер юзюнде къалмасын!..»

Шойле эмир берип кетти, бахтсыз этип халкъымны,
Йылтыравукъ чызмасынен таптап укъукъ-акъкъымны.

Эй, сиз чёллер, къулан чёллер! Не къадар кенъ
багъырынъыз!

Бугунъ меним багъырымда сизинъ аджджы агърынъыз.

Билем, янъы койлер догъар, янъы адлар къоюлып,
Амма меним юрегимден агъры насыл джоюлып?

Суаллер ве вазифелер:

1. Не вакъыт ве не ичюн Къырым койлерининъ адлары денъиш-тирильди? Не ичюн шаир укюметнинъ бу арекетини вахшийлик деп сая?
2. Бу вахшийликни догъуртмакъ ичюн, акъ-адалет тикленмеси ичюн не япмалы?
3. Озюнгиз яшагъан коюнъизнинъ эвельки адыны билингиз ве онынъ тарихыны, темелини араштырынъыз.
4. Этрафтаки койлернинъ эвельки адларыны сорап билингиз.
5. Ана, баба, къартана, къартбалаларынъыздан сорап, оларнынъ тувгъан койлери акъкъында малюмат топланъыз.

КЪЫРЫМНАМЕ

*Дестан
(парча)*

Эй, ватандаш! Атешке кир, азыр ол сен янмагъа,
Ватан ичюн джан бермесенъ, ничюн кельдинъ дюньягъа?
Гузель Къырым топрагъында эждадынънынъ къаны бар,
Эр бир терек япрагъында миллетинънинъ джаны бар.

¹ адындан биле марум этильген — ады гъайып этильген.

Керек олса фуртунадай атыл душман устюне,
Косьтер онъа асырларнен топлангъан бар кучюнъни.
Енъмегендже омюр-билля куреш кене ве кене!
Ал, деделер алалмагъан интикъам ве очюнъни!

Сен миллетсинъ, бир заманда Московда ат ойнаткъан,
Аджиз къалгъан гетманларгъа ярдым къолун узаткъан.
Бугунъ ничюн анда-мында къоркъып-пысып юресинъ?
Озь юртунъда сучлу¹ киби бойнунъ къысып юресинъ?

Бу топракънынъ багъчеваны — саиби тек бизмиз, биз,
Бу топракъта ачылды ве юмуладжакъ козюмиз.
Не шерепли бу топракъта курешмек ве джан бермек!
Не шерепли таракъ тамгъа кок байракъны котермек!

Антлы Номан ве Джаферлер, Амет Озенбашлылар,
Миллет ичюн Къара денъиз киби къайнап таштылар,
Муса Мамут мешгъаль олды, Мустафалар сынмады,
Джеэннемден² кечселер де Ватаным деп тынмады.

Шу дегильми, миллет, санъа гъурур берген, кучь берген?
Джесюрлик ве къараманлыкъ ёлларыны косьтерген?
Такъдиринге язгъан Мевлям — курешмеге атлан сен,
Ватан къолай къазанылмай, эр белягъа къатлан сен!

Далгъалансын байрагъымыз талгъын-талгъын еллерде,
Далгъалансын боранларда, къасыргъалы селлерде,
Далгъалансын Хансарайда, эр сачакъта, эр эвде,
Несиллерден несиллерге тюшмесин о эллерден!

* * *

Нидже кере къувуламан, кене къайтып келемен,
Къурумагъан козьяшымны дертли эльнен силемен.
Кимлер-кимлер язмадылар тарихынъны эй, адам?
Дюнъяларгъа сыгъмай артыкъ феръядларым ве садам.

Кимлер-кимлер келип санъа аягъыны басмады?
Кимлер келип скеленге зынджырларын асмады?
Кимлер келип урьян-пурьян якъып-йыкъып къачмады?
Кимлер дженнет топрагъынъа зеэрини сачмады?

¹ сучлу — къабаатлы.

² джеэннем — агъыр сынав, къыйнав.

Къай кельмешек такъдирингъе арсыз тийип кечмеди?
Къай кочьменджи чёллерингъде ашап-кийип кечмеди?
Дейлер: менде печенегнингъ дженкяверлик къаны бар,
Дейлер: менде къуман-къыпчакъ урувынынъ шаны бар...

Аслында сиз къыдырынъыз мени Кийик-Къюбада,
Мен догъгъаным неандерталь яшагъан шу ювада.
Тавырынъыз, скифингъиз даа дюнь кечкен мазыдыр¹,
Эки бингъ йыл яш берсенгъиз мангъа — бу энгъ азыдыр.

«Миллетимнингъ исарындан эр кунь бир таш алдылар»²
Исарымыз йыкъылса да, таш-ызлары къалдылар.

Нидже кере яратылды ве силинди адымыз,
Татарсынъмы, къырымсынъмы — бизим Ешиль Адамыз!

Сонъки юз йыл кечип кетти, ярыкъ бир кунь корьмедик,
Башымызгъа киермиз деп, бахт чемберин орьмедик.
Сонъки юз йыл ичинде де орьселендик, талкъ олдыкъ,
Таламагъан ит къалмады — не миллет, не халкъ олдыкъ.

Димагъыма³ келип тие когет — ювшан къокъусы,
Вуджудымны сарып ала титис иджрет къоркъусы.
Тангърым, артыкъ бу къокъудан миллетимни айырма,
Бингъ белялар кетирсенгъ де, халкъны юртсыз къалдырма.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Къырымнаме» дестанынынъ мундериджеси, мевзу, гъаесини ве къурулуш хусусиетлерини къайд этингъиз.
2. Шаир ватандашларны насыл арекетке чагъыра? Шимди халкъымызнынъ вазieti насыл? Не огърунда ве не ичюн курешмек керек?
3. Шаир кимлерни хатырлай? Не ичюн муэллиф бу шахысларны нумюне деп косьтере? Оларнынъ фаалиети акъкъында не билесиз?
4. Къырымтатар халкъынынъ тарихы акъкъында шаир насыл фикирлерни ифаде эте? Козюнгъиз огюнде насыл узакъ кечмиш левхалары джанлана? Дестаннынъ эсас гъаесини къайд этингъиз ве эсердеки сатырларнен фикирингъизни исбатлангъыз.
5. Екюн къысмынынъ мевзу, гъаесини, дестандан сатырлар кетирип, изалангъыз.
6. Шаир насыл тасвирий васталардан файдалана.

¹ мазы — кечмиш, тарих.

² Лятиф-задеден (Ш.С.).

³ димагъ — мий.

ЮНУС КЪАНДЫМ (1959—2006)

Белли шаир, публицист, терджиман Юнус Къандым сюр-гюнликте догъып осип етишкен несильнинъ векили, 1959 сенеси Озьбекистанда Ташкент виляетининъ Акъкъургъан совхозында догъды. Орта мектепте окъугъан йыллары эдебияткъа авеслене, къырымтатар халкъынынъ медениети, тарихы, эдебиятыны огренмекни арз эте. Бу арзу-истеклерге къапылгъан Юнус Ташкент педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болугине кире. Студентлик йыллары Юнус гъайретнен ве буюк истекнен окъуй, институтта ве Ташкент шеэринде къырымтатар эдебиятынен багълы бутюн тедбирлерде иштирак эте, бильгилерини арттырмакъ макъсадынен олгъан имкянлардан файдалана.

Студентлик йыллары о озю де язмагъа башлай. Онынъ очерк, шиирлери «Ленин байрагъы» газетасында басыла. Институтны битирген сонъ оны «Ленин байрагъы» газетасынынъ редакциясына ишке давет этелер. Газетада чалышуву онынъ ичюн амелий мектеп ве келеджектеки фаалиетине земин олды.

1989 сенеси Юнус Къандым къорантасынен Къырымгъа кочип кельди. Ватангъа авдет йыллары къыйын олгъанына бакъмадан Юнус эдебий иджадыны девам этти, чешит ишлерде чалышмагъа меджбур олды. Бу йыллары онынъ озюне аит язув услуби ве усулы шекиллене.

Юнус Къандымнынъ биринджи шиирлер джыйынтыгъы «Сен денъизге бенъзейсинъ» серлевасынен Ташкентте 1988 сенеси нешир этильди. Лякин эсас эсерлери Ватангъа авдет девринде яратылды ве нешир олды. 1997 сенеси «Сары анъ» шиирлер топламы къырымтатар ве украин тилинде, 2001 сенеси «Умют йипи» серлевалы салмакълы шиирлер джыйынтыгъы нешир этильди.

Публицистика саасында онынъ къыйметли ишлери бар. Къырымтатар халкъынынъ Биринджи Къурултайы, белли девлет

эрбабы ве шаир Номан Челебиджихан акъкъында «Куреш мейданыны от басмаз» серлевалы тарихий китабыны язды.

Терджиманлыкъ саасында да дегерли ишлер япты. Къырымтатар тилинден украин тилине, украин тилинден къырымтатар тилине чокъ эсерлерни терджиме этти. Къырымтатар эдебиятыны бутюн Украинагъа танытты.

Айрыджа муим ве къыйметли ишлерден бири — дюнъаджа мешур къырымтатар яzydжысы Джынъгъыз Дагъджынынъ «Олар да инсан эди», «Юртуны гъайып эткен адам» ве «Къоркъунч йыллар» романларыны тюрк тилинден къырымтатар тилине терджимесидир.

Языкъ ки, Юнус Къандым пишкинлик чагъында вакъытсыз вефат этти. Онынъ джошкъун ве озьгюн шириети, къыйметли ишлери медениетимиз хазинесинде муим ер алды.

Суаллер ве вазифелер:

1. Юнус Къандымнынъ аятий ве яратыджылыкъ ёлуны тасвир этинъиз.
2. Шаир къайда догъды ве осип етишти?
3. Мектепте окъугъан вакътында Юнус не арз эте эди?
4. Студентлик йыллары Юнус бильгилерини арттырмакъ ичюн нелерден файдаланды, насыл тырышты?
5. «Ленин байрагъы» газетасында мухбир оларакъ чалышуву Юнус Къандымнынъ келеджектеки яратыджылыкъы ичюн насыл файда берди?
6. Къырымгъа къайтып кельген сонъ яш шаир насыл сааларда чалыша? Онынъ насыл китаплары нешир олуна?
7. Юнус Къандым терджиме саасында насыл муим хызметлер япты?
8. Онынъ насыл шиирлерини сиз бегенесиз? Юнус Къандым шииретининъ насыл муим ве меракълы хусусиетлерини къайд эте билесиз?

Юнус Къандымнынъ тылсымлы шириети

Юнус Къандымнынъ сыджакъ багърындан, ташкъын гонълюнден къайнап чыккъан муджизели шиирлер, сатырлар кимсени первасыз къалдырмай, эр кеснинъ гонълю, къанына синъип, дуйгъу, фикирлерни тепрете, тюшюнджеге далдыра. Онынъ жанлы ве тылсымлы шириети халкъымызнынъ дегерли вариети олып къалды. Юнуснынъ шириети Къырымнынъ кунеш киби сыджакъ, кою киби сынъырсыз, денъизи киби далгъалы.

Юнус Къандымнынъ шириетинде екяне мевзу — Къырым ве къырымтатар халкъынынъ такъдири. Бир мевзуда не къадар шиир язмакъ мумкюн экен, юзлернен, бинълернен. Бириси де

текрарланмай. Бу муджизе дегильми? Шаирнинъ лирик къараманы пек меракълы шахсиет. О эр шейге озюнинъ джаныны бере, эр шей онъа тувгъаныдай якъын ве азиз:

Джандан азиз дагъларым,
Меним Къара денъизим...

Селям, Салгъыр, селям меним тувгъаным,
Селям меним мис-гъамберим, сияхым,
Селям меним козьашларым, къуванчым...

Шаирнинъ эр бир шиирининъ терен ве муим манасы, фельсефий гъаеси бар. «Аминъ я-Раббим» шииринде юрт аманлыгъы акъкъында бойле атешин сатырларны яза:

Атешингъе якъсангъ мени, атешингъе янайым,
Къара кульге дёнейим мен, адсыз, изсиз къалайым,
Несилимни къурут, Раббим, дюньядан ёкъ олайым,
Тек сагъ къалсын тувгъан юртум, аман къалсын Къырымым...

Юртны къорчалав, Ватаннынъ келеджеги огърунда куреш мевзусы «Азырыммы, азырынгъмы» шииринде бойле ифаделене:

Озенлерде сувлар дегиль, акъа козьашлар,
Чёльде гуллер осьмей, тозгъа дёне баш ташлар...
Ана-Къырым лянетинден къоркъунгъ, эвлятлар.
Къайда атлар? Аتكъа минингъ!
Аتكъа, юртдашлар!

Тувгъан юрт ве тувгъан халкъ мевзусы чешит тарафлардан атешин сатырларнен айдынлатыла. Шаир адий сёзлернен озюнинъ муреккеп дуйгъу, фикирлери, тюшюнджелерини, яныкъ-къайгыларыны, умют къуванчыны ифаде эте, джанлы сымалар ве левхалар ярата. Бу хусусиет онынъ ифаделик усталыгъынынъ делилидир. «Салгъырым» дестанындан ашагъыдаки сатырларны мисаль оларакъ кетирейик:

Изин бер сен, саилингъе къалайым,
Сачларымны меджнунталдай ювайым,
Бир чёп олып сувларынгда акъайым,
Чакъыл олып ёлларынгда ятайым,
Чет иллерде сангъа седжде эталмай,
Асрет олып, янгъанларны ангайым.

Юнус Къандым севимли тувгъан халкъына, келеджектеки несиллерге зенгин ве джошкъун мирас къалдырды. Онынъ

акъикъый, гонълюнинъ терениден ташып чыкъкъан шириети эдебият хазинемизни, шубесиз, зенгинлештирди ве бир басамакъ даа юкъарыгъа котерди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Юнус Къандым шириетининъ мундеридже, гъае, фикир теренлиги ве зенгинлигини, мисаллер кетирип, къайд этинъиз.
2. Шаирнинъ яратыджылыгъында озьюнлик ве янъылыкъ ху-сусиетлерини мисаллернен исбат этинъиз.
3. Юнус Къандымнынъ насыл шиирлерини окъудынъыз? Къай-сы шиирлери сизге зияде тесир этти? Изаланъыз.
4. Юнус Къандымнынъ шириетине багъышлангъан эдебий тед-бир азырлап, сыныфынъызда ве мектепте кечиринъиз.

УМЮТ ЙИПИ

1.

Айтынъ манъа кимлер чалды танъымны?

Я, сёнмеге истейлер де йылдызлар.

Айтынъ манъа ким сувутты къанымны?

Сув башында агълайлар да ялпызлар¹.

Я — иляхий! мевджутлыгъым, ёкълугъым

Кимге зарар, кимге зевал кетирди?

Акъсызлыгъым, я мына шу акълыгъым

Кимнинъ гулюн, кимнинъ дагъын кестирди?

Меним омюрим бир сазагъан, сель дегиль,

Козьяшларым япракъ киби салланмаз.

Арт-огюни тез унуткъан ель дегиль,

Ботен ерде, ерде нефес алмаз, айланмаз.

Я — иляхий! чалманъ меним атымны,

Кунешимни, атешимни, сырымны,

Йылдырыммы, ялпызымны, багъымны,

Джыйыштырып къоюнъ четке ырымны.

Тозлатманъыз мен юреджек ёлларны,

О ёллардан бельки, сиз де кечерсиз.

Зеэрлеменъ мен ичеджек сувларны,

Бир ютум сув бельки, сиз де ичерсиз.

Я — иляхий! бошанъ меним якъамны,

Юкюм ёкътыр сизинъ алтын маджарда.

Тузлар сепип якъманъ меним ярамны,

Тотум биле ёкътыр сиздай туджджарда.

¹ ялпыз — нане.

Бир догъумым, бир эджелим, бир омрюм,
Бир денъизим, бир йырым бар дюньяда,
Ве, элимнен якъаджакъ бар сонъ копрюм,
Чалманъ, раат сѣнсин йылдыз мор танъда.

2.

Дертлерден ипрангъан дагълар, тереклер,
Анъдыра, тонъдура меним омрюмни.
Асреттен къуракъшып яткъан эреклер
Анъдыра ве якъа сонъки копрюмни.

Салагъач сѣнюке, фелек дарбеси
Эп эне башыма, тизлерим сызлай.

Тохтамыш къызынынъ оксюз дюрбеси¹
Киби мен ушюйим, ойларым къызмай.

Ойларым серсери, далдай салланып,
Ёлларны кольгедай богъмакъ истейлер.
Къяде бир чатлайлар, патлап, тавланып,
Фелекнинъ багърына сыгъмакъ истейлер.

Анавы копюрни, сонъки копюрни
Багърыташ ойларым айланып кече.
Къуванч не бильмеген сокъур копюрни
Якъам мен...

Не заман битер бу гедже?

Къаранлыкъ къуванчтан итдай тюнъюльдим,
Мугъайып, куселер манъа йылдызлар.
Ёлларда начар бир отдай букюльдим,
Мен ичюн чалмайлар танъда къобузлар.

Къобузлар сусалар, ипрангъан керван
Буз киби сахрада беклей сааръни.
Фенерли кестане арай бир дерман,
«Кетме!» — деп токътата сонъки бааръни.

3.

Бакъ, онынъ сазына, тели инджерген,
Такъат бер, сабыр бер, сабыр бер онъа.
Узюлир йыр киби йырдан тѣреген,
Бакъ, онынъ омюри, юреги тонъа.

Учурым башында бир ташчыкъ киби
Турам мен, бир назар эйле, эй, Танърым.
Омюрим керексе, бир къушчыкъ киби
Беририм, нейлейим, сѣйле, эй, Танърым.

¹ Чуфут къаледеки Джанике ханымнынъ дюрбеси.

Уфукъсыз коклерге, сагъыр дирекке
Сонъ кере, сонъ кере бакъып агълайым.
Менимнен дерт чеккен тонгукъ юрекке
Эджельден боюнджакъ такъып агълайым.

Ве лякин, ичинде джаны бар инсан
Сарыла экен бир умют йипине.
Эй, Танърым, шу йипке эйле бир ихсан,
Къулунгъым, чыкъайым ярыкъ юзюне.

ЭЛЕМАН¹

Не заман халкъ олурсынъ сен, эй, элеман?!

Абдулла Арипов, озъбек шаири

Ягъар ягъмур, къарлар ягъар,
Нурлар ягъар,
Дудакъ чатлар, юрек сызлар,
Сувлар акъар,
Яралангъан гонгюллерни
Тыршав сыкъар,
Не вакъыт биз миллет олып
Яшайджакъмыз, юрдашлар?

Агъалыкъны, къардашлыкъны
Джойдыкъ бизлер,
Дюньяларгъа бир оюнджакъ
Олдыкъ бизлер,
Узун, тозлу ёлдан-изден
Къалдыкъ бизлер,
Не вакъыт биз миллет олып
Яшайджакъмыз, юрдашлар?

Алымызны корип, ташлар
Мумдай чатлай,
«Ант эткенмен» туфанларда
Къумдай патлай,
Хорлукъларгъа даянамыз
Оксюз путдай,
Не вакъыт биз миллет олып
Яшайджакъмыз, юрдашлар?

Иванларнынъ чызмасына
Таптав олдыкъ,
Тилимизни сатып, джойып,
Сакъав олдыкъ,
Атымызны унуттыкъ да
Джаяв къалдыкъ,
Не вакъыт биз миллет олып
Яшайджакъмыз, юрдашлар?

Не вакъыт биз ташлайджакъмыз
Иллетлерни,
Узеджекмиз сом зыхырлы
Гъафлетлерни,
Сербест юртчюн къыраджакъмыз
Килитлерни,
Ве, ниает, миллет олып
Яшайджакъмыз, юрдашлар?!

¹ элеман — адамлар топу, сюрюси, къалабалыгъы.

Агълама сен, Ана тилим,
Оксюз дегильсинъ,
Сен дегиль де, санъа тилим
Башлар эгильсин.
Меним дуам, меним авам,
Ана тилим.
Меним бабам, меним анам,
Ана тилим.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирлерни ифадели окъунъыз.
2. Эр бир шиирнинъ мевзусы ве эсас фикирини бельгиленъиз.
3. Шиирлернинъ ифаделик хусусиетлерини къайд этинъиз.
4. Шиирлер сизинъ тасавуринъызда насыл левхаларны догъура, насыл дуйгъуларны джанландыра?
5. Сиз Юнус Къандымнынъ даа насыл шиирлерини окъудынъыз? Олар сизге насыл тесир этти?

Гурзуф. *Кызылташ*

**КЪЫРЫМТАТАР ИДЖРЕТ
ЭДЕБИЯТЫНДАН**

Иджретте догъгъан къыйметли асабалыгъымыз

XVIII асырнынъ сонъунда Къырым ханлыгъы Русие тарафындан запт этильген сонъ, чар укюмети къырымтатар халкъына къаршы зулум ве зорбалыкъ сиясетини алып барды. Халкъ акъ-укъукътан марум этильди, топракълар, багъ-багъчалар эалининъ къолундан тутып алынды.

Нетиджеде, къырымтатарларнынъ эксерий ватаныны терк этип, башкъа девлетлерге кетмеге меджбур олды. Куть-леви иджретлер нетиджесинде пек чокъ улемалар, зиялылар, яzydжылар Тюркие, Романияда яшап, иджат этилер.

Иджрет 1920—1930-ынджы сенелерининъ баскъы ве репрессия деври, Ватан дженки ве 1944 сенеси депортация йыллары да девам этти.

Къырымдан кеткен сонъ халкъ Тюркие ве Романия девлетлеринде ерлешти. Экинджи джиан дженкиден сонъ чешит себеплерден пек чокъ къырымтатарлар Америка Къошма Штатларына авуштылар. Шимди олар анда яшайлар.

Иджретте бир сыра истидатлы ве ватанпервер яzydжылар осип этишти: Мемет Ниязий, Мустеджип Улькюсал, Исмаил Зиядин, Исмаил Отар, Рамазан Айтан, Джынгъыз Дагъджы, Фейзи Юртэр, Фикрет Юртэр, Мемет Севдияр ве дигерлери.

Иджретте яшагъан къырымтатар яzydжылары баскъы ве сюрюнлик девирлеринде къырымтатар халкъынынъ фаджиалы такъдири, сюрюнликтеки хорлукълары акъкъында акъикъий суретте язып, Къырым фаджиасыны бутюн дюнъягъа бильдирдилер.

Иджретте къырымтатарлар миллий урф-адетлеримизни, медениетимизни ве ана тилимизни сакъладылар. Яzydжылар акъикъий бедий эсерлерни ана тилинде яздылар.

Романияда яшагъан къырымтатарлар 1930 сенеси ана тилимизде «Эмель» меджмуасыны нешир этип башладылар. Онынъ эсасчысы белли яzydжы Мустеджип Улькюсал эди. Чокъ йыллар «Эмель» меджмуасы, акъикъат садасы оларакъ, миллий медениет, тарих, миллий менфаатларны къорчалагъан, азатлыкъ, девлетчилик огърунда къырымтатар халкъынынъ курешини догъру акс эткен екяне нешир олды. «Эмель» меджмуасында бедий эсерлер, эдебиятшынасылыкъ ве публицистик макъалелер басылды. Бугунь, къырымтатар эдебияты, медениети джанланув девринде, «Эмель» меджмуасы дегерли бир менбадыр.

Иджретте яратылгъан эдебият къырымтатар эдебиятынынъ къыйметли бир пытагъыдыр. Бугуньки куньде бу эдебият топланыла, огрениле ве къырымтатар медениетинде акълы ерни алмакъта.

ДЖЫНГЪЫЗ ДАГЪДЖЫ (1919—2011)

Иджретте иджат эткен къырымтатар яызджыларындан энъ къудретли ве семерелиси Джынгъыз Дагъджыдыр. Онынъ яратыджылыгъы юксек, джиан севиесине етишерек, земаневий къырымтатар эдебиятыны бутюн тюрк алемине танытты.

Джынгъыз Дагъджынынъ аятый такъдири, къырымтатар халкынынъ такъдири киби аджнынкълы, къарсанбалы олды. О, къалабалыкъ, чешит къыйынлыкъларнен толу омюр ёлуны кечти. Та балалыкътан Джынгъыз Къырымда олып кечкен фаджиалы вакъиаларнынъ шааты, иштиракчысы олды: 1930-ынджы сенелерде койлерни колхозлаштырув, койлюлернинъ бир къысмыны «кулак» деп, сюргюн этилюви, ачлыкъ йыллары, баскъы девринде къырымтатар зиялыларыны, бефтан къабаатлап укюмет тарафындан гъайып этилюви, Экинджи джиан дженки, немсе эсирлиги, халкымызнынъ ватанындан сюргюн этилюви, азиз Къырымгъа ве тувгъан халкъына асретлиги. Бу вакъиалар Джынгъыз Дагъджынынъ омюрине ве яратыджылыгъына кирдилер, терен тесир эттилер, онынъ такъдирини, омюр ёлуны бутюнлей денъиштирдилер. Яызджы Джынгъыз Дагъджы джиддий омюр сынавларындан кечип, агъыр вазиетлерден къртулып, къыйынлыкъларнен озюне яшайыш къурып, менлигини сакълады, ватанына садыкъ къалды, тувгъан халкъына буюк хызметлерде булунды. Онынъ салмакълы эдебий мирасында къырымтатар халкынынъ тарихы, аджнынкълы такъдири, яшайышы, сафдиллиги, чыдамлыгъы инджеликнен, акъикъый меаретнен тасвирленген.

Джынгъыз Дагъджы 1919 сенеси март 9 куню Къырымнынъ дженнет дайын кошесинде, Гъурзуфта Эмирусейн агъа ве Фатма аптенинъ къорантасында догъды. Онынъ балалыкъ йыллары Гъурзуфта ве Къызылташта кечти. Гъурзуф ве онынъ этрафы

озюнинъ аджайип дюльберлигинен, къадимий девирлерден Къырымдан чокъ узакъларгъа белли эди. Бу дюльбер манзаралар Джынгъызны та балалыкътан озюне мефтюн этти. О, озюнинъ эсерлеринде Гъурзуф ве Къызылташ табиятыны, онынъ ярашыгъы, дюльберлигини талмай-усанмай тасвир этти. Онынъ роман, икяелеринде тасвирленген адисе, вакъиаларнынъ эксерийи я Гъурзуфта, я Къызылташта олып кече.

Джынгъыз даа яш бала олгъан вакъытында бабасы Къызылташта яшагъан агъаларынынъ янында эки къатлы, джам софалы эв къурып, къорантасыны Гъурзуфтан Къызылташкъа кочюрди. Лякин Эмирусеин акъайгъа ве Фатма аптеге янъы эвде бахытлы олып яшамакъ къысмет олмады.

1930-ынджы сенеси «кулак» сюрюнлиги башлады. Эмирусеин акъайнынъ эки агъасы койден сюрюн этильдилер. Эмирусеин агъанынъ озюни 1931 сенеси апсханеге къапайлар. Фатма апте бир эв баланен ялынъыз къала. Акъмесджит тюръмесинде учъ ай къапавлы туткъан сонъ, Эмирусеин акъайны балаларынынъ бахтына сербестликке чыкъаралар. Лякин о, бир даа Къызылташкъа къайтмай, Акъмесджитте къала. Уфачыкъ бир одалы эвчик къураштыра ве башта огълу Джынгъызны янына ала. Сонъра бир къач вакъыт кечкен сонъ бутюн къорантасы Къызылташны терк этип Акъмесджитке кочип келе. Чокъ йыллар олар тарашлыкъта бир ода ичинде яшайлар. Джынгъыз исе Къызылташнынъ ве Гъурзуфнынъ асретлигини чекип, Акъмесджитке чокъ вакъыт алышып оламай.

Бабасы Джынгъызнынъ окъувгъа истеги ве авеслигини сезип, яшайышларынынъ агъыр олгъанына бакъмадан, оны окъутмагъа тырыша. Оны 12-нджи нумюневий мектепке киргизе. Сонъра Джынгъыз 13-юнджи орта мектепте окъуй. 1937 сенеси мектепни мувафакъиетнен битирип, Къырым девлет педагогика институтынынъ тарих болюгине кире. Институтта окъув йыллары онынъ омюринде къуванчлы ве бахытлы девир ола. О, эльбетте, Къырымнынъ, къырымтатарларнынъ тарихынен меракълана. Шу йыллары Джынгъыз эдебий яратыджылыкъ саасында да биринджи адымларыны атты. Дженктен эвель Дагъджынынъ биринджи шиирлери, макъале, репортажлары, «Янгъын» серлевалы биринджи икяеси басылгъан эди. О, озюни акъикъий бахытлы сезе эди. 1940 сенеси онынъ омюринде апансыздан джиддий бурулыш олды.

1940 сенесининъ сонъки кунълеринде Джынгъыз Дагъджы арбий хызметке чагъырылды. 1941 сенеси дженк башлангъан сонъ Дагъджы тез сюретте махсус азырлыкъ кечип, Украина джебэсине ёлланыла. Шу сене агъыр яраланып эсир тюше. Дженктен сонъ чешит Авропа мемлекетлеринде булуна. Ниае, 1946 сенеси

Ингильтеререде Лондон шеэринде ерлеше. Чокъ йыллар девамында Къырымдан узакъта ят мемлекетте яшап, ватан асретлигини чекип, Джынгъыз Дагъджы Къырым, къырымтатар халкъы акъкъында аджайип эсерлер яратты: «Къоркъунч йыллар», «Юртуны гъайып эткен адам», «Олар да инсан эди», «О топракълар бизим эди», «Бадем далына асылгъан къокъла-лар», «Анама мектюплер», «Янсылар» ве дигер романлар, икяелер ве хатырлавлар.

Джынгъыз Дагъджынынъ бир сыра романларында Къырымда олып кечкен ичтимаий-сиясий вакъиалар ве оларнынъ къырымтатар халкъынынъ яшайышына тесири, фаджиалы акъибетлери тасвирлене. «Къоркъунч йыллар» ве «Юртуны гъайып эткен адам» романларынынъ баш къараманы Садыкъ Туран 1930—1940 сенелер несилининъ векилидир. Языджи озю де шу девирде олып кечкен вакъиаларнынъ чокъусыны башындан кечирди. Джынгъыз Дагъджы эсерлерини тюрк тилинде язды, чюнки оларны тек Тюркиеде нешир эте биле эди. Къырымтатарлар Къырымгъа къайтып башлагъан сонъ, 1992—1993 сенелери «Олар да инсан эди» романы къырымтатар тилинде «Йылдыз» междмуасынынъ санларында къырымтатар тилинде басылды. «Олар да инсан эди» ве «Анама мектюплер» романларыны тюрк тилинден къырымтатар тилине белли, истидатлы шаиримиз Юнус Къандым терджиме этти.

Джынгъыз Дагъджынынъ
«Олар да инсан эди» романында
Къырымнынъ тасвири

Суаллер ве вазифелер:

1. Джынгъыз Дагъджынынъ къарсанбалы аяттий ёлуны тафсилятлы тасвир этингиз.
2. Джынгъыз Дагъджынынъ догъгъан ве яшлыгъы кечкен ерлери онынъ яратыджылыгъына насыл тесир этти? Къырымнынъ ялы боу табиат левхаларыны языджи насыл тасвир эте?
3. Языджинынъ къоранталарындаки муит ве якъын сой-акърабаларынынъ такъдири акъкъында икяе этингиз.
4. Джынгъыз Дагъджы Къырым ве къырымтатар халкъы акъкъында насыл романлар ве хатырлавлар язды?
5. Насыл эсерлери къырымтатар тилинде басылды?

Джынгъыз Дагъджынынъ «Олар да инсан эди» романында Къырымнынъ тасвири

«Олар да инсан эди» романы 1958 сенеси Лондонда язылды ве Тюркиеде нешир этильди. Романда тасвирленген вакъиалар Къырымда ялыбоундаки койлернинъ биринде, Къызылташта, 1930-

ынджы сенелери олып кече. Романнынъ баш къараманы Бекир акъай, онынъ апаы Эсма, къызы Айше ве киеви Ремзининъ фаджиалы такъдирлери тасвирлене. Бир койнинъ, бир къорантанынъ мисалинде язджы къырымтатарларнынъ аякъ асты къалгъаны, кельме ятларнынъ къолунда хорлангъанлары, ашалангъанлары, азиз топракълар тапталгъаны косътериле.

Колхозлаштырылув девринде бу темиз къырымтатар коюнде ятлар пейда ола. Кет-кете койде къалабалыкъ асыл ола. Койни колхозлаштырув койлюлернинъ яшайышыны бир дешетке, эзиетке чевире. Асырлар девамында тизильген тертип бозула, азиз топракълар, багъ-багъчалар вийранеге дёне. Койге ят инсанлар келип, татарларны эвлеринден къувып, оларнынъ эвлерине толушалар, мал-мульклерини тутып алалар. Къызылташлыларнынъ чокъусы койлерини терк этип узакъларгъа кетмеге меджбур олалар, къалгъанлары исе, къан агълап янъы шараитке бойсуналар.

Джынгъыз Дагъджы романда севимли догъмуш Къызылташ коюнинъ аджыныкълы алыны, абадан яшайышнынъ йыкътылувыны тасвирлей.

Романнынъ меркезинде булунгъан Бекиракъай ве онынъ къорантасынынъ яшайышы да харап ола. Бекир акъай — романнынъ баш къараманы. Онынъ шахсиетинде муэллиф къырымтатар халкъынынъ чокъ мусбет миллий чизгилерини акс этти: ачыкъгонъюллик, темиз-паклик, ишкирлик, озь къорантасына, халкъына садыкълыкъ, догъмуш коюне, азиз топрагъына, ватанына сынъырсыз севгиси. Бекир акъай даим келеджекни тюшюне, баба-дедесинден къалгъан эвни, топракъны айбетлей, оларны гъайып этмейип сакъламагъа тырыша. Къадыны Эсма, къызы Айше муаббет олып, Бекир акъайгъа ярдым этелер, эр ерни — эв, азбарны аран, магъазларны, айванларны темиз-пак туталар. Бекир акъайнынъ къорантасы — акъикъий къырымтатар къорантасыдыр.

Койде къопкъан къыямет, огъурсыз денъишмелер, къырымтатарларнынъ эвлерине толукъан ятлар, Бекир акъайнынъ эвинде ерлешкен Кала-Малалар бу эйи къорантанынъ яшайышыны тар-мар этелер. Бекир акъай баба-деделеринден къалгъан топрагъындан марум къала, Кала-Маланынъ огълу Иван онынъ бузавлайджакъ сыгъырыны хырсызлап соя, атларыны, киеви Ремзини учурумгъа аттырып, гъайып эте. Япкъан эйиликлери, мераметлигине къаршылыкъ оларакъ Бекир акъай Ивандан тек хиянетлик ве гъарезлик коре.

Бойле акъсыз фаджиалар башына кельген сонъ, койдеки йыкъынтылыкъны корип, Бекир акъай шашмалай, акъылыны алдырув дереджесине келип, гъарип ве чаресиз алда чайырларына

чыкып кете. Авдарылган кая тубюне калып, эр шейден зияде севген азиз топрагына комюлип эляк ола.

Бекир акъайнынъ бирден-бир кызы Айше романда сафдиллик, дюльберлик, темиз-пакликнинъ шырныкылы бир тимсали оларакъ тасвирлене.

Айше анасы-бабасынынъ эвинде эркине, ичи-тышы гуль киби темиз, гонгюлю куванч, севги дуйгуларынен ашланган, юзю ай киби, козьлери йылдыз киби бахыт-сеадет умютинен парылдаган бир генч оларакъ козюмиз огюнде джанлана. Айшенинъ тасвирине багышланган саифелер романда айрыджа джошкун, эеджанлы ве незакетле язылганлар, Айшенинъ тазе, янъ ачылган гуль киби дюльбер, кюкюулы эндамы, пак гонгюлю, эйи ниетлери — бу аджайип, ярашыкылы Къырымнынъ темсалидир. Айше озюни Къырымнынъ дагъ-кыяларындан, багъ-багъчаларындан, чайырларындан, бутюн этрафтаки барлыкътан айрылмаз бир алда сезе ве бу барлыкъта озюни бахытлы дуа.

Лякин аят Айшени де аджымай. Этрафтаки йыкынтылыкъ, койге келип кирген гъарезлик Айшенинъ бахтыны, арзу, умютлерини кокке савура. Севимли Ремзисине къавушыр-къавушмаз, оны эбедий терк эте. Бабасыз, эвсиз-баркысыз, мугъайып кала. Агълай-агълай козюнде яш калмай. Языджи Айшенинъ аджыныкылы алыны, бахытсызлыгыны яныкъ ве аджынув дуйгуларынен тасвир эте.

Джынгъыз Дагъджи ватанына, догъмуш ерлерге севгисини, асретлигини романнынъ саифелеринде, бир ташкын дуйгу акынтысы киби, ифаде этти. Романда Гъурзуф, Къызылташнынъ манзаралары, ялыбоюнынъ ярашыкылы левхалары, Къырымнынъ денгъишип турган авасы окъуйуджыны мефтюн этелер.

Языджи эм инсанларны, эм табиятны инджеликнен, акъикый джошкунлыкънен керекли, ифадели сёзлерни тапып тасвирлей.

Джынгъыз Дагъджынынъ
«Олар да инсан эди» романында
Къырымнынъ тасвири

Суаллер ве вазифелер:

1. «Олар да инсан эди» романынынъ эсас къараманлары ким?
2. Романда къайсы девир тасвирлене? Къырымтатар халкынынъ койлерде насыл вазиетте олганы косьтериле?
3. Бекир акъай ве онынъ къорантасынынъ фаджиалы такъдиринде насыл девир ве адисе-вакъиалар ифаде этиле?
4. Дагъджынынъ эсерлеринде насыл эсас гъае ифаделене.
5. Дагъджынынъ «Олар да инсан эди» романында Къырымнынъ тасвири насыл ер ала?

ОЛАР ДА ИНСАН ЭДИ

Роман

(романдан айры кысымлар)

Кыргызтар ил-журет
эдебиятындан

Кок юксек ве мавы эди. Кунеш тамам Романкыошнынъ устюнде тура, парлакъ ышыкълары Гъурзуфнынъ сакин сувларында кълалтырай, ашагъыда кимсесиз эвлерни, чып-лакъ тѣпелерни, терен дерелерни, учурымларны, ешилъ багъларны, тютюн тарлаларыны, багъчаларны, чайырларны, кзуру дерелер ичинде парылдагъан индже сув сыджым-ларыны йылтырата эди.

Бекир шоссесе сыгъырыны ёрултмамакъ ичюн онынъ артындан агъыр адымларнен адымлап, коюне къайта эди. Бир-эки саатте бир узакътан, ёлнынъ тоз-думаныны къопарып, шоссени тамамиле орыткен тереклернинъ астындан бир автомобиль корюне эди. О вакъыт Бекир сыгъырыны ёлнынъ кенарына чеке, автомобильни сабырнен беклей, сыгъыр автомобильден кърккъмасын, деп онынъ бойнуна сарыла, башыны сыйпалай, кзулагъына татлы сѣзлер айта.

— Кърккъма, кызым, кърккъма! — дей. — Ярын сени чобангъа ёлламайджакъым, сангъа Айше мукъайт оладжакъ. Кърккъма, Мачик, кърккъма!

Автомобиль кечип кете. Пешинден авагъа котерильген тоз-думан яваш-яваш инджелеше, шоссенинъ кенарында таш дивардан сарккъгъан кийик юзюмлерге, инджир япракъларына бир тютюн орытюси киби эне эди.

Тютюн вакъыты эди. Койлюлер Кызылташнынъ тютюн тарлаларында эдилер, Бекирнинъ козюне кимсе илишмей эди.

Бекир Гъурзуфнынъ устюндеки Мемишнинъ байырына чыккъты. Кою бу ерден даа дёрт километр авлакъта кълала эди. Амма тирсектен кечкенинен артыкъ озюни коюнде ис этти. Аювдагънен яйла арасындаки кениш кечиттен серин рузгяр эсмеге башлады.

Бекир шоссенинъ кенарына къадар кетти, сыгъырыны таш дивардан сарккъгъан инджир далына багълады, озю де дивар янында яткъан ташккъа чѣкти. Кечиттен эскен хош серинликни ичине толдурмакъ истер киби кольмегининъ дѣгмелерини чезди, къаверенки къозу терисинден тикильген кълпагъыны арткъа атты. Солда юксельген дагъларнынъ сыртындаки яйлаларгъа, Аювдагънынъ этеклерине, Къара денгизнинъ сукют ялыларына бир козь ташлады. Ичиндеки бутюн дуйгъуларыны тильге кетир-

мек истер киби: «Мубарек топракълар, мубарек топракълар!» — деди.

Къырымнынъ бу ери чокъ гузель эди. Солда дагъларнынъ устюнде яйла, тавлы бир атнынъ сырты киби темиз ве парлакъ эди. Ашагъыда, кой артында тютюн тарлаларына къадар энген къою ешилъ, джансыз чамлыкълар, къадифе парчаларынен ортюльген дагъларнынъ териси узюльген айван эти ренкиндеки чыплакъ ерлери ышыкълар астында яна эди. Даа ашагъыда учурумлары ал, без, къырмызы ренклерге бурюнген Келинкъая ондан эппейидже авлакъта, къуршун ренки къыш-яз ич денъишмеген Топкъая бири-бирилерине бакъаракъ сес-солукъсыз, дертлерини айтыша эдилер. Топкъаянынъ дерди Келинкъаянынъкине бакъкъанда даа буюк, даа терен киби эди. Кокнинъ ким бильсин нересинден къопкъан бир булут парчасы эр акъшам келир, Топкъаяны сарар эди. Эскен рузгярлар Топкъаягъа чыкъмаз, онынъ сукюнетини бозмаз эдилер. Рузгярлар тек Аювдагънен яйлаларнынъ арасындаки кечиттен кечер, Къызылташнынъ багъчаларындаки алма, армут, къайсы, шефтали, хурма тереклерини, тютюн тарлаларындаки сыраларны тарар, эр ерден бир лезет, бир хош къокъу аларакъ, Романкъошнынъ этеклерине кетип ятар эдилер...

Бекир хайли вакъыткъадже отурды, хош къокъулы рузгярдан салкъынланды, бир тютюн сарды. Чокъ узакъларда, ешилъ тютюн тарлалары ичинде башларына къырмызы, без, сары явлукъларыны багълап чалышкъан къызларгъа бакъты. Сонъра еринден турып, инджир далындан сыгъырынынъ йипини чезди: «Ёлджу ёлуна ярашыр!» — деп кене ёлуны девам эттирди.

* * *

Кузь кельди. Багъчалар сарарды. Ёл четинде, дерелерде, тёпелерде ешилъ чалылар къызардылар. Софанынъ огюни сюслендирген чечеклер төкюльди, бостанларда бакъла сырыкълары чыплакълашты, къарылгъачлар эвлернинъ сачакъларыны быракъып сяджакъ улькелерге учып кеттилер...

Ялтадан чыкъкъан, ёл устюндеки тепелерни, къырларны, узун, къара назлы сельбилерни, чамларны девирген, чалыларны якъкъан, къырларны ойгъан, багъларгъа, багъчаларгъа, тютюн тарлаларына таш, топракъ девирген адждера эр кунъ янъы-янъы ерлерни ютып, кунъ-кунъден Къызылташкъа якъынлаша эди.

Тютюн вакътында тарласыны эр кестен зияде тюшонген, янып якъылгъан Бекир энди яваш-яваш Къушкъаяны унутып башлагъан эди. Унутмагъа себеп де ёкъ дегиль. Башта чуфут Левининъ

Джынгъыз Дагълары.
«Олар да инсан эди»

сёзюне яхшы этип к'анг'ан, сонъ исе Айшенинъ хасталыг'ы Къушк'аяны экинджи ерге атк'ан эди. Хасталыг'ындан сонъ к'ызыны чобан Сейд-Алининъ Ремзисине бермеси, дугюнъ тедариги, к'ызынынъ янъы эвге авушмасы Бекирге Къушк'аяны бус-бутюн унуттырг'ан эди.

Айше кеткен сонъ эв мезарлыкъ киби сукюнет ичинде к'алды. Бостан бак'ымсызлашты, софанынъ чечеклери т'екюльди, сарарг'ан япрак'лар чамурларда чюрюмеге башладылар. Бостан четинде башталары чак'ыл т'ешевли азбар к'алдырымчыг'ы энди Иваннынъ чызмалары Мемишинъ дересинден кетирген чамурларг'а толг'ан эди.

Кенар одада Кала Мала к'аапуг'а бир мандал уйдурды. Дон, кольмекнен т'ешекте отура, ог'лу Иван кетирген рак'ыларны иче, базан турар-турмаз лаф эте, базан русча тюркюлер йырлай, базан да сес-солукъ чык'армайып, эпшейи вак'ыт ята эди. Эсма адамг'а бир шей олды беллеп, кенар одаг'а чапа, к'апуны орьте, амма ичерден Кала Маланынъ шак'ылдап кульмесини эшиткенинен бойнуны букип, артына чекиле, эвине кире, оджакъ башына отурып, терен-терен тюшонджелерге дала.

Ах, ах! Бахты к'ара эди, к'ара! Кунъ-кунъден дердине дерт к'ошула. Кимерде озъ к'оджасыны да Кала Мала олды деп зан эте эди. Чюнки Бекир де сабелейин т'ешегинден турмай, турса биле ич де лаф этмей. Я куркюни омузларына ташлап, софанынъ басамак'ларында отура, я да к'арт кутюк устюнде отурып тютюн иче-иче кунюни кечире эди.

Эсма кимерде озюне кельмек, эвельки кучь-к'уветини булмакъ ихтияджыны саба эрте тура, эвни сипире, джыйыштыра, ахырны темизлеп, айванларг'а ем бере, уйлелик аш пишире, к'оджасыны емекке чаг'ыра. Фак'ат софраг'а эки к'ашыкъ ерине учъ к'ашыкъ к'ойг'анда кене ичинде бир шей к'ырыла, козьлери яшк'а тола. Айше кельмей, анасынынъ янында отурмай, анасынынъ дердине дерман олмай эди.

Насыл этип кельсин? Бир ак'шам устю к'оджасына пиширген бореклерден анасына да таттырмакъ ичюн бир саанъ борек алг'ан, Ремзинен берабер эвлеринден чык'к'ан. К'аршы маалле мейданыны кечип, баба эвине эндилер. Амма эвге бармаздан, кестирме сырык'лары янында, арабада аякъ устюнде тург'ан Иванны корер-корьмез Айшенинъ эллери к'алтырамаг'а башлады. Саанъ элинден тюшти. Ремзиге сарылып, козьяшларына бог'ула-бог'ула: «Ремзичигим, бармайыкъ анда, бармайыкъ!» деп ялварды, ялк'арды, аджджы-аджджы аг'лады.

Шу куньден сонъ баба эви Айшеге ойле бир ят олды ки, базан анасынэн бабасы къызларынынъ Къызылташта яшагъанындан атта шубелене эдилер.

Эсма яваш-яваш къызыны унутып башлады. Кимерде софрагъа бир къашыкъ къоя, къашыкънынъ лязим олмагъаныны хатырлаяракъ, оглюгининъ уджунен козьашларыны силе. Кимерде бостанда бакъла сырларыны оттан темизлеп тургъанда Мачикнинъ мунъремесини эшитип: «Айше, Мачикке бакъса, акъыз!» — деп кыгчырмакъ ичюн агъызыны ача, амма Айшенинъ эвде олмагъаныны хатырлар-хатырламаз юреги къырыла, богъазына недир келип тыкъыла эди.

Айшенинъ эвден кеткенини Мачик де дую эди. Чюнки акъшам устю отлакътан къайтыркен, кестирме сырыкълары янында тура, азбаргъа кирмек истемей, инат эте, башыны къаршы маалеге чевирип Айшени чагъырыр киби узун-узун, аджджы-аджджы мунърей эди.

Эсма оны итей-итей, чеке-чеке ахыргъа кирсете, огюне емини къоя, амма айван ашамай. Айшени беклер киби сёнюк козьлеринен азбаргъа бакъа, дюньянынъ энъ гъарип, энъ заваллы айваны киби эппейи вакъыткъадже шу алда тура.

Эр алда эпсинден зияде тюшкюн инсан Бекир эди. Эли иш тутмай, козюне, зорнен юкъу кире, богъазындан аш зорнен кече эди. Базыда кунеш эвининъ устюне келип, орталыкъны яхшы этип кыздыргъан вакъытта Эсмагъа ич бир шей айтмайып эвден чыкъа, тилини юткъан адам киби кимсеге сёз къатмайып койден чыкъып тарласына бара, анда армут терегининъ астында ерлешип, саатлернен дерени козетип отура.

Къаранлыкъ басып башлагъанда яваштан еринден тура, индемейип эвине къайтып келе, софагъа котериледжек ола. Факъат софагъа чыкъар-чыкъмаз кенар одадан Кала Маланынъ тюркюсини, вахший къах-къазасыны эшиткенинен, артыкъ, дюньяда кендиси ичюн бир ер къалмагъан киби ахыргъа кире, атынынъ янында тура, ниает Эсма келе, къолтугъына кире, оны сукют ве ышыкъсыз эвине алып кире.

Ахырда Мачикнинъ мунъремесини эшиткенинен Бекирнинъ сабыры тюкенди:

— Не дейсинъ, Мачикни ахырдан алайым да, инджир тереклерине багълайыммы?

Джевап алмагъан сонъ Эсмагъа бакъты, Эсма сет устюнде козьлери юкугъа кеткен. Бекир еринден турды. Башта къарысына, сонъ къап-къара пенджерере джамларына бакъты. Тышарыда аят,

Джынгъыз Дагъжы.
«Олар да инсан эди»

дюнья бус-бутюн сѣнген киби эди. Бекирнинъ ичинден хафиф бир титреме кечти. Бир дуа окъуды, къарысынынъ янына барды, яваштан:

— Юкълайсынъмы, Эсма? — деп сорады.

Эсма кене джевап бермеди. Амма учъ-дѣрт дакъкъадан сонъ Мачикнинъ ахырдан кельген богъукъ ве опыкели сесинден козьлерини ачты, Бекирге бакъты, яваштан:

— Айванларны ахырдан чыкъар да инджир тереклерине багъласа, — деди.

Бекир къарысынынъ да къоркъкъаныны, бир телюке дуйгъаныны анълады, текрар пенджерелерге бакъты. Башы айланды, байыладжакъ киби олды. Къалтырагъан эллеринен бир тютюн сарды, одадан чыкъты.

Апансыздан аджайип бир шей олды. Яйла устюнде булутлар ачылды. Толгъун, тос-томалакъ ай корюнди. Дагъларда рузгярлар улумагъа башладылар. Башта Мачик узун-узун мунгреди, ат эки кере ахырнынъ тахталарыны тепти, сонъра кескин-кескин киш-неди.

Бу бутюн кой айванларына якъынлашайткъан телюкенинъ хабери, бир эмири киби узакъта Энвернинъ копеги къаранлыкъларны, мутхишликни йыртмакъ истегендай кескин-кескин афырмагъа башлады. Факъат койни саргъан мутхишликке къаршы къуветсиз олгъаныны анълагъан киби бирден сусты, афырмасыны матемли бир улумагъа чевирди. Улума, агълашма ишине о бир айванлар да къошулдылар. Ахырларгъа къапалгъан айванларнынъ сеслеринде инсаний бир дуйгъу бар эди.

Бекир де эп бошаша, эллери, аякълары къалтырай, басмакълардан энмеге джурьят эталмай. Текрар софагъа чыкъты, эки элинен тахталарны тутты, бир шейлер ола эди.

Ялынъыз онъа дегиль, бутюн дюньягъа! Узакъларда эвлернинъ къапулары такъыртынен ачыла, анда-мында насылдыр бир сес, кескин бир ферьяд къаранлыкъларны йыртмакъта. Йипинден чезилген бир ат ёлнынъ ташларында къыгъылчымлар чыкъараракъ чапмакъта. Дагълардан къопкъан хафиф бир рузгяр Бекирнинъ юрегини саллай, рухуны, бутюн барлыгъыны бир бошлукъкъа алып кете. Бекир бу анъде дуа биле окъумай, нефеси кесиле эди.

Дагълар устюнде булутлар къыврылдылар, ачылдылар, текрар къапандылар ве кок юзю гудюрдеди. Кокнинъ гудюрдисине джевап берир киби бирден ер салланды. Бекирнинъ юреги аз къалды атылып чыкъмагъа, аман ичериге чапты:

— Зельзеле! Эсма! Зельзеле!

1. Айше Ремзиге акъайгъа чыккъан сонъ Бекир акъайнынъ эвинде насыл муит асыл ола? Айше не ичюн ана-бабасынынъ эвине келип оламай? Онъа не кедер эте? Бекир акъай бу акъта не тюшюне?

2. Бекир акъай не ичюн тюшюнджеге дала? Оны насыл фикирлер раатсызлай?

3. Къырымда насыл мудхиш вакъиа олды? Джынгъыз Дагъджи мешакъатлы зельзелени насыл тасвир эте?

Джынгъыз Дагъджи.
«Олар да инсан эди»

Бекир токътады, тизлеринден юрегине мутхиш бир тит-реме кечти. Къалпагынынъ кенарларындан ташкъан сачларынынъ сылангъаныны ис эте. Рускъа бакъты, ченъгелери, юмрукълары сыкъылды, череси зельзеле геджеси яйла устюнде топлангъан булутлар киби къарарды, явузлашты. Рускъа бакъты: «Ким? Ким? Менми? Озь тарламдан чыкъаджакъ менми?» деди.

Юмрукълары аля даа сыкъылы алда Къушкъаягъа тараф адымлады. Рус эллерини саллай-саллай багъыра-багъыра Къушкъаядан узакълашмагъа башлады. Бекир Къушкъаягъа тараф адымлай эди. Козълери къарара, русны коръмей, «Кери къайт! Кери къайт!» деген сеслерни эшитмей омузлары дуадаки киби эгик, башы коксюнде, козълери топракъта, бутюн руху, бутюн варлыгъынен топракъкъа акъа, озь ата топрагъына синъе, кендинеми, рускъаamy, ёкъса сессиз, тильсиз Къушкъаягъаamy, тарласынамы, ким бильсин кимге, фысылдап озь башына лаф этип башлады:

— Чыкъмам бу топракътан, чыкъмам! Бутюн рус ордусы кельсе, устюмден кечсе, кемиклеримни къырса, этими, бейними парчакесек этсе биле, бу топракътан чыкъмам! Чыкъмам!»

Рус козьден бус-бутюнлей гъайып олмаздан эвель Бекирге бир даа къычырды. Сонъ тынды, узакъта ёл устюндеки байырнынъ артында козьден цилиндди.

Бекир эшитмеди, эшитсе де рускъа бакъмады. Къушкъаягъа етмеден, бирден ешилъ тютюнлернинъ арасына тиз чёкти. Янакъларындан сакъалына козьяшлары тыгъыра, эр келимесини ёргъун, къырыкъ юрегинден кёопарып-кёопарып топракъкъа къояр киби: «Ничюн чыкъайым? Ничюн чыкъайым?» дей эди.

— Айт манъа, топрагъым, не ичюн сени быракъмакъ керек экеним? Сен меним топрагъым дегильсинъми? Меним аталарым бу ерде догъды, бу ерде осьти, бу ерде яшады, бу ерде ольди, топрагъым. Сен къыр киби ачтынъ, топрагъым, сени мени аталарым темизледилер, мен темизледим. Эллериме бакъ, къуру, чатлакъ эллериме! Мен сенинъ ташынъны, чалы-чырпынъны темизледим, сени дженнет киби гузель яптым. Шикъает этмедим, шикъаетми?

Сени темизлегенимде не къадар ёрулгъан олсам, шу къадар да сеиндим, топрагъым. Ююзюм кутюклеринъни, тютюнлеринъни озь эллеримнен отурттым, чокъ керелер Танърыма сув, деп два эттим, сени козьяшларымнен сувардым, топрагъым. Сенинъ ююзюмлеринъ меним ичюн дженнет инджилеридир, тютюнлеринъ алтын парчаларыдыр. Мен бу дюньяда башкъа ич бир шей истемейим, ялынъыз сени... сени, топрагъым! Юзлернен йыл девамында аталарым сенинънен меним тилимде лаф эттилер, сен меним тилимни динълединъ. Санъа йыллар бою дердими тётким. Мен сонъумны бу ерде беклейджем. Дар-дюньяда екаяне мурадым — сенинънен яшамакъ, сенинънен агъламакъ, сенинънен кульмектир. Быракъма мени, топрагъым! Биль ки, бу юрек сенсиз ич бир шей дегиль, боштыр, къаранлыкътыр. Мен сенинъим, мени къабул эт! Мени ал ве ким кельсе кельсин, устюнъде ким юрсе, юрсин, сен оларгъа: «Мен Бекирнинъ топрагъым, башкъа кимсенинъ дегилим, ялынъыз Бекирнинъ топрагъым, чюнки Бекир юрегини, рухуны, этини, кимиклерини, бутюн варлыгъыны манъа берди, манъа комъди, манъа»..., деп айт...

Бекир сёзюни битиралмады. Къушкъая бирден гудюрдеди, ешилъ багърындан къара думанлар, таш-топракълар фышкъырды: Къушкъая къопты, аркъасы, янлары, тёпеси парча-кесек олды, кокке саврулды, мутхиш бир гудюрди иле Къызылташны, Романкъошны, Аювдагъны, Келинкъаяны, Топкъаяны юкзуларындан уянтаракъ, Бекирнинъ дердини, яныгъыны оларгъа бильдирир киби, айкъырды ве парча-кесек олгъан кевдесинен душманлардан сакълар киби, Бекирни, Бекирнинъ тарласыны ортти.

Акъшам олды. Къаранлыкъ чётки. Аювдагънынъ артында ай догъды, исар янындаки инджир терегининъ ешилъ япракълары артындан бостан четиндеки чакъыллы ёлны айдынлатты.

Ахыр бош ве сессиз эди. Айшенен Эсма софада Бекирни беклейлер. Бекир исе аля даа кельмей. Яры гедже маалинде къызылташлылар эллерине фенерлерини алып Мемишнинъ дересинде, сонъра тарланынъ этеклеринде сабагъадже Бекирни къыдырдылар.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бекир акъай ве онынъ къорантасынынъ башына насыл белаялар, бахытсызлыкълар келе?
2. Бекир акъай озь тарлалары, баба-десинден къалгъан топракъларына насыл сёзлернен мураджаат эте? Бу сёзлерде онынъ насыл дуйгъулары, фикирлери ифаделене?

3. Бекир акъайнынъ сонъки дакъкъалары, сонъки фикирлери, тошюнджелери онынъ насыл инсан олгъаныны беян этелер?

Умумий суаллер ве вазифелер:

1. «Олар да инсан эди» романында къайсы тарихий девир тасвирлене? Шу девир акъкъында сиз не билесиз? О девирде насыл джиддий тарихий вакъиалар олып кечти? Къырымтатар халкъынынъ яшайышына о вакъиалар насыл тесир этти? Шимди о тарихий девирде олып кечкен вакъиаларгъа насыл къыймет кесиле?

2. Романда тасвирленген вакъиалар къайда олып кече? Койдеки муитни яzydжы насыл тасвирлей? Романнынъ эсас иштиракчы шахыслары кимлер? Бекир акъайнынъ къорантасы насыл яшай?

3. Эсас сымаларгъа хасиетнаме беринъиз. Сиз оларнынъ ареткетлерине ве фикирлерине насыл къыймет кесесиз?

4. Яzydжы романда насыл бедий усуллардан ве тасвирий васталардан файдалана? Романда табиат манзараларыны къайд этинъиз? Оларнынъ эмieti насыл? Олар эсернинъ мундериджеси ве манасынынъ беян олмасына насыл хызмет этелер? Фикирлеринъизни конкрет мисаллернен исбатланъыз.

5. Романнынъ мундериджесинен толу таныш олунъыз. Романда акс этильген мевзу, меселелер устюнде мунакъаша кечиринъиз.

6. Джынъыз Дагъджынынъ аяты ве иджады акъкъында не билесиз? Онынъ насыл эсерлерини окъудынъыз? Джынъыз Дагъджынынъ яратыджылыгъында дженк ве ватан мевзулары насыл акс этильген? Къайсы бир эсери сизге зияде тесир этти ве не ичюн?

Джынъыз Дагъджы.
«Олар да инсан эди»

МУНДЕРИДЖЕ

Дерсликнинъ мундериджеси ве къурулышы акъкъында базы изаатлар	3
XX АСЫР ОТУЗЫНДЖЫ СЕНЕЛЕРИНИНЪ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ (1929—1941)	
Къырымтатар эдебиятындаки фаджиалы вазие	8
XX асыр отузунджы сенелерининъ шириети	11
<i>Ыргъат Къадыр</i>	14
Ыргъат Къадырнынъ эйликке ынтылгъан шириети	16
Постта (<i>шиир</i>)	18
Земане яшы (<i>шиир</i>)	18
О йылларны кечкенде (<i>шиир</i>)	19
<i>Керим Джаманакълы</i>	22
Керим Джаманакълынынъ эеджанлы шириети	23
Йигитлик шаны (<i>шиир</i>)	25
Ильнинъ денъизи (<i>шиир</i>)	25
Омюр кызы (<i>шиир</i>)	27
<i>Эдебият назарие</i> си. Бедий эдебиятнынъ халкъчанлыгъы	29
XX асыр отузунджы сенелерининъ несирджилиги	31
<i>Умер Ипчи</i>	34
Умер Ипчининъ несирджилигинде «Расткелиш» повестининъ хусусий ери	37
Расткелиш (<i>повесть</i>)	39
«АМО» автобусында» икяесинде табиат манзаралары ве эас къараманнынъ сымасы	49
«АМО» автобусында (<i>икяе</i>)	50
<i>Эдебият назарие</i> си. Сюжет акъкъында	56
<i>Джафер Гъафар</i>	58
Джафер Гъафарнынъ несирджилигинде халкъ аятынынъ тасвири	61
Азманлар (<i>повесть</i>)	63
<i>Эдебият назарие</i> си. Бедий сыма ве эдебий тип акъкъында	69
СЮРГЮНЛИК ДЕВРИ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ (1944—1990)	
Къырымтатар халкъынынъ тарихында сюрдюнюлик фаджиасынынъ акъибетлери	72
Сюрдюнюлик деврининъ шириети	74
<i>Зиядин Джавтобели</i>	76
Зиядин Джавтобелининъ сюрдюнюлик деври шириети	77
Ана тилеги (<i>шиир</i>)	79
Тензиленинъ дестаны (<i>шиир</i>)	80
Омюр огюти (<i>шиир</i>)	81
<i>Эшреф Шемъи-заде</i>	83
Эшреф Шемъи-заденинъ зийнетли ве икметли шириети	86
«Козьяш дивар» дестанынынъ гъаевий мундериджеси ве эас сымалары	90

Козьяш дивар (<i>дестан</i>)	92
<i>Әдебият назариеси. Эсернинъ гъаевий мундериджеси</i>	
ве яызджынынъ шахсиети	116
Юнус Темиркъая	118
Юнус Темиркъаянынъ шириет чокърагъы	119
Дагъ чокърагъы (<i>шиир</i>)	120
Амет-Хан (<i>поэмадан парча</i>)	121
Идрис Асанин	122
Идрис Асаниннинъ акъыкъатны сөйлеген шириети	123
Фырсагъ тапты... (<i>шиир</i>)	125
Савлыкъман къал, севимли Къырым! (<i>йыр</i>)	125
Меним антым (<i>шиир</i>)	126
Акъыкъатны сөйлейим (<i>шиир</i>)	127
Сеитумер Эмин	129
Сеитумер Эминнинъ джошкъун шириети	131
О копюр къайда? (<i>шиир</i>)	133
Джеviz тереги (<i>шиир</i>)	134
Ягъмурлар ягъмаса... (<i>шиир</i>)	135
Сюргюнлик деврининъ несирджилиги	137
Шамиль Алядин	139
Шамиль Алядиннинъ дегерли әдебий яратыджылыгъы	142
«Иблиснинъ зияфетине давет» повестинде тарихий девир	
ве тарихий шахысларнынъ тасвири	144
Иблиснинъ зияфетине давет (<i>повесть</i>)	147
Сюргюнлик девринде къырымтатар әдебиятында роман	
жанрыннынъ инкишафы	186
Юсуф Болат	189
Алим — халкъ къараманы	191
Алим (<i>роман</i>)	193
Къырымтатар әдебиятында янъы несиль яызджыларынынъ	
яратыджылыгъы	213
Черкез Али	215
Черкез Алининъ «Афат» шиирий повести	216
Афат (<i>шиирий повесть</i>)	217
Уян, Чатырдагъ, уян! (<i>шиир</i>)	224
Эрвин Умеров	227
Эрвин Умеровнынъ «Янъгъызылыкъ» икяесинде къулланылгъан	
тасвир усулы	228
Янъгъызылыкъ (<i>икяе</i>)	230
Къара поездлар (<i>икяе</i>)	238
Ибраим Паши	243
Ибраим Пашининъ «Бадамнен субет» икяесининъ	
гъаевий мундериджеси	244
Бадамнен субет (<i>икяе</i>)	245
Айдер Осман	251
Айдер Османнынъ «Аедин» пьесасында фаджиалы	
авдетнинъ тасвири	253
Аедин (<i>пьеса</i>)	253

АВДЕТ ДЕВРИНИНЪ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

Ёнелиш девам этмекте	270
<i>Шакир Селим</i>	272
Шакир Селимнинъ айдын келеджекке эминлик рухунен ашланган «Къырымнаме» дестаны	273
Адлары силинген койлер (<i>шиир</i>)	275
Къырымнаме (<i>дестан</i>) (<i>парча</i>)	276
<i>Юнус Къандым</i>	279
Юнус Къандымнынъ тылсымлы шиириети	280
Умют йипи (<i>шиир</i>)	282
Элеман (<i>шиир</i>)	284
Ана тилим (<i>шиир</i>)	285
КЪЫРЫМТАТАР ИДЖРЕТ ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Иджретте догъган къыйметли асабалыгъымыз	288
<i>Джынгъыз Дагъджы</i>	289
Джынгъыз Дагъджынынъ «Олар да инсан эди» романында Къырымнынъ тасвири	291
Олар да инсан эди (<i>роман</i>)	294

Навчальне видання

Веліулаєва Аліс

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА (рівень стандарту)

*підручник для 11 класу з навчанням кримськотатарською мовою
закладів загальної середньої освіти*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Відповідальний за друк *І. Б. Чегертма*

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Формат 60x90^{1/16}. Ум. друк. арк. 19,00. Обл.-вид. арк. 11,00.

Наклад 300 прим. Зам. № 1411.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.